

A. Gergely András

Kisebbségi könyvisme

MTA

Politikai Tudományok Intézete

A. Gergely András

Kisebbségi könyvisme

© A. Gergely András 2010
Minden jog fenntartva

Műhelytanulmányok (18) 2010/1
Digitális archívum

Lektorálta:
Bali János

Sorozatszerkesztő:
Csurgó Bernadett

Tárgyszavak:
(Gergely András, A.)
kisebbségtudomány, kulturális antropológia, kisebbségi társadalom, etnopolitika, cigányság,
etnokulturális csoport, ciganológia, zsidóság, antiszemitizmus, Afrika, tértudomány

ISBN 978-963-508-587-3

HU ISSN 1787-565X

Kiadja az MTA Politikai Tudományok Intézete
1014 Budapest, Országház u. 30.
Felelős kiadó: az MTA PTI igazgatója
Műszaki szerkesztő: Kovács Mariann

TARTALOM

Előszó 4

Magyar világ Braziliában – a múlt századtól 1942-ig /*Boglár Lajos*/ 6

Alpok-Adria együttműködés: egy kisebbségi horizont /*Az Alpok-Adria térség kisebbségei*/ 10

„Besorolások”. Terek, terepek, etnicitások /*Anthropolis, Antropos, Tér és Terep, Kisebbség és kultúra*/ 16

Kisebbségi egészség kontra kirekesztettség /*Babusik Ferenc*/ 25

Etnikai csoporthatárok és a kulturális különbségek társadalmi szerveződésmódjai /*Fredrik Barth*/ 28

Etnokulturális és szociokulturális stratégiák /*Kozma László – Tarrósy István, S.Szabó Péter, Cseresnyési László, Bodó Barna, Klamár Zoltán, Ilyés Zoltán – Papp Richárd, Timothy Leary, Albert Hofmann, Johan Baptist Metz*/ 32

Etno-terep – Szórványok, diaszpórák, varázs-szerek /*Kovács Nóra – Szarka László*/ 41

Európa cigányai? /*Prónai Csaba, Patrick Williams*/ 44

Avitt modernitás – szöveg univerzális metszetek /*Fried István*/ 50

Az örök idegen, avagy az antiszemitizmus mindig „kéznél” van /*Kovács András*/ 55

Lokális világok? Avagy együttélés a Kárpát-medencében? /*Bakó Boglárka*/ 60

Az ünneplés antropológiája /*Bodó Julianna*/ 64

Etnikus vallások...? /*Papp Richárd*/ 68

Bújtatott történelem, rejtett identitás /*Szakál Gyula*/ 73

Norma vagy kivétel? A helytörténeti rang univerzalitásáról /*Zelei Miklós*/ 79

Megint tér és terep /*Kovács Nóra – Szarka László*/ 84

Kultúrák találkozási pontjain /*Boglár-iskola*/ 87

Indián mesék /*Jaime de Angulo*/ 91

A ciganológusok szerelmei /*Prónai Csaba*/ 95

Identitás-tér és etnikai terep /*Szarka László – Kovács Nóra – Osvát Anna*/ 98

Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára /*Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István*/ 106

Afro-polisz. Nomádok között Kelet-Afrikában /*Régi Tamás*/ 110

Földrajzi néprajz, mint etno-tértudomány /*Keményfi Róbert*/ 114

Azért a kép az úr... / <i>Gulyás János</i> /	118
Antropológiai kalandozások / <i>Sárkány Mihály</i> /	120
Féner „Börtönében” / <i>Féner Tamás</i> /	125
Ellenbeszéd és médiamanipuláció / <i>Rados Virág, Bugovics Zoltán, Kondor Zsuzsa – Fábri György, Havasréti József – K. Horváth Zsolt</i> /	129
Egy kiállítás arcai: „A Másik” / <i>Claude Lévi-Strauss, Szántó Diana – Földessy Edina</i> /	135
Cigányok, szintók, narratívák – a Kremsben bemutatott kiállítás apropóján / <i>Gerhard Baumgartner – Kovács Éva – Szuhay Péter</i> /	141
Lakópark mint korunk tömegszállása? / <i>Csizmady Adrienne</i> /	145
Kultúraközi kultúrák – gyorsolvasatban / <i>tizennyolc kötetről</i> /	149
Ex Libris / <i>Dan Sperber, Kotics József, Barna Gábor, Sonkoly Gábor, Fél Edit, Róheim Géza, Csabai Márta – Erős Ferenc</i> /	161
A „tudományos” és „laikus” kép-zetek formaváltozatairól / <i>Téglásy Örs</i> fotó-egzotikumai elé/	166
Távolból is mindig közel / <i>Hajnal Virág – Papp Richárd</i> /	170
A kisebbségiség mint (többségi fogyasztásra ajánlott) elbeszélés	174

Kisebbségi könyvisme

Előszó

Mintha hiányos, elírt vagy értelmetlen cím lenne... Pedig szándékoltan hagyja talányban az olvasót!

A *könyvisme* szó a gondolatársítás esélyét a tudományos igényű megközelítések és az értelmező leírások közé szeretné utalni. Emlékeztetőül: a magyar reformkori és reformszellemű kor gondolkodásának egyik sajátos retorikai fordulata volt (és maradt majd' egy évszázadon át) a *népisme* fogalma. Ebben a népismeret, a nemzettudat, valamint a nép fogalmának éppen átalakuló karaktere volt jellegadó. A másik tartomány ugyancsak a megjelenítő, deskriptív, ábrázoló, tényanyagot egy hipotézis elébe bocsátó eljárás mód az orvostudományi gyakorlatban honosodott meg, elsődlegesen a tünetek és a páciens megfigyelése érdekében alkalmazva: ez a *kórisme*, a tünetek, szimptomatikus jelenségek szubjektív és objektív olvasatára kísérletet tevő leletegyüttes.

Ezt a két fogalmi kört olvasom össze abban a hazai és határainkon túli *kisebbségtudományi* szakirodalom-mustrában, amely korántsem törekedhetne teljességre a megjelenő sokféle szakirodalom egybefogásával, de legalább szándékolja ezt a célt megközelíteni az ideválogatott írások révén.

Nem lesz szó teljes körképről, „leleteim” elsősorban kisebbségtudományi írások, könyvek, kiadványsorozatok mentén haladnak, s e leleteket foglalja egybe a kötet, nem titkoltan egy lehetséges körkép, korkép és körkép formálásának szándékával. Az, ami a könyvpiacon megjelenik, tünet maga is, tükröz vizsgálódási módokat, célokat, eljárásokat, piaci viszonyokat, tudományos csörtéket, s ahogy ebben a szerzők, témakörök mutatkoznak, az leletté áll össze, tünetek együttesévé, a terápia igényét is tükröző formává. A „kisebbségterápia” azonban rögvést vád is volna, „beteggé” nyilvánító eljárás – amely mögött az okok, s amely előtt a gyógyulás módjai, perspektívái rejtőznek...

Kisebbség-politológia – mondta egy kollégám... „Szociális szolgálatnak” nevezte egy másik. Alkalmazott néprajz – fontolgatta egy harmadik. Tematikus társadalomkritika? – kérdezett rá egy negyedik. A terápia előzményeként alkalmazható megoldás? Vagy korismereti élményanyag inkább...? A választ nem kívánom magam megadni, s mert ezidő szerint is sokféle érvényes válasz keletkezik, ezek összhangja, egybecsengő, harmonizáló tónusa fogja majd utólagosan megadni a jelentések hangnemt... Ami a szemem elé került, sok esetben újdonságerejével volt izgalmas, de közöttük is inkább a kulturális antropológiai, kultúra-szociológiai, kisebbségnéprajzi tematikák vonzottak. A recenziók és reflexiók válogatása tehát eleve „tematikusan” vagy diszciplinárisan válogatott volt, ennyit a teljesség-értékből kézenfekvően le kell vonni.

Korismeret és kór-ismeret – nemcsak azonos alakúak, de fogalmilag is rokonok. Egyvalami azonban mindenképpen megkülönbözteti őket: az *időiség* mentén határolható tudás, a belátások mikéntje, a fölhalmozódott tudás érlelődésének fáziskülönbsége. A kórok kinyilvánítása nem független a kórokozóktól, s magától a korszaktól sem. A kor ismerete, mélyebb belátása talán eszközt kínál a körképhez, annak magyarázatához, miért is van úgy, ahogyan...

A tünetek együttese, mint betegség, vagy mint a kor tükre, egyaránt feltételként szabja a megnevezést, a leíró értelmezést, a *szubjektív* benyomások rögzítését, és az *objektív*, szinte „fizikális” vizsgálatot. Ezt a megoldást az orvosok is az észlelés és magyarázat közti fázisnak tekintik a betegségek tüneteinek rögzítésekor. A kisebbségek viszont nem betegek. Nem jellemzi őket kóros, ragályos tünet – de jellemzi az a reflexió, ahogyan a környezet, a társadalmi interakciók együttesére reagálni képesek, vagy ahogyan az *őket másságuk alapján elkülönítő*, osztályozó, klasszifikáló szemléletmódoknak elébe mennek, ezek kihívásaira válaszolni kénytelenek.

A „vizsgálatok” módszerei az alábbi esetekben is sokfélék voltak, heveny és idült jelenségekre hívták föl a figyelmet. Az értelmezés, a megjelenítés sem lehet tehát egynemű. Könyvismertetések, reflexiókat egybefogni és ezt teljesnek érzékelt alighanem téves diagnózishoz vezet. Mégis, szeretném a korszak (még korántsem befejezett, véget ért, vagy alapvetően megváltozott) kisebbségi tüneteit egybefüggő anyagként kezelni, merthát mind-mind alkotóelemei, részei a korszak, a kórok és a terápiák elméleti-gyakorlati következményeinek. Sosem volt talán korszak, amelyben ennyire sűrű, árnyalt, sürgetően ható, megfontolásra és cselekvésre ösztökélő lett volna a kisebbségiség

alapkérdéseinek szakirodalma, teoretikus háttere, politikai felhangja, vagy konkrét valóságának komolyanvétele. Ez már korképpé állt össze, halaszthatatlan ezért a (legalább időleges) számvetés.

Olvasataim és a szerzők intencióinak számbavétele, vagyis a közlési célok és szándékok értelmezésének feladata vagy kötelezettsége pedig az olvasókat illeti ezután. S ha volna rá mód, ha a bevezetőben még maradt annyi hitelem, javasolni tudnám: egyetlen esetben se higgye az Olvasó, hogy csak egyfajta olvasat van, csak egyféle tónusnak lehet létjoga, vagy csakis a megértő, esetleg az intoleráns kritika lehet „jogos”...! Erre a legfőbb bizonytságot éppen a kisebbségkezelések, kisebbség-értelmezések szakirodalma, s nem utolsósorban maguk a kisebbségi kultúrák adhatják.

Magyar világ Brazíliában – a múlt századtól 1942-ig

„Az első időben nem ismerték a maláriát. De azután egyszerre csak megjelent az esős évszakban kiszáradt Itararé folyó völgyében a trópusi betegség, és levette a lábáról a kolóniát. (...) Amint azután a betegségből úgy-ahogy kiláboltak, a legnyomorúságosabb magyar családok egymás után hagyták el a telepet. Éppen a követi látogatás idején találkoztam egy ilyen karavánnal. Csontra száradt bőrükkel, beesett szemeikkel, rongyokba burkolt gyermekeikkel, mintha csak Dante purgatóriumából ideszakadt figurák lettek volna ezek a kivándorló magyarok!”

Így ír, s hasonlóan élménydús részletekkel mutatja be a brazíliai magyarvilágot most kiadott könyvében idős Boglár Lajos, aki 1927-től 1942-ig a brazíliai Magyar Királyi Konzulátust vezette São Paulóban. A több mint fél évszázada keletkezett kézirat valójában nem csupán egyik (eddig föl nem fedezett opusza) a két világháború közötti magyar értelmiség memoárirodalmának, hanem módszeres, sokoldalú és hiánypótló dokumentuma a „világmagyság” egy korántsem apró diaszpórájának. A trópusi ország századunk első felében (s főként első évtizedében) még „feltöretlen” talaján, a végeérhetetlen őserdőben s a rohamosan növekvésnek induló világvárosok (São Paulo, Rio de Janeiro) periferiáján letelepített jómagyarok voltak azok a „honfoglalók”, akiknek telepes kolóniáit a szerző féltő gonddal látogatta végig, és támogatta iskolával, tankönyvekkel, kereskedelmi kapcsolatokkal, jó szóval és jogsegéllyel egyaránt.

Megint egy könyv, melyben a magyarság „nagy M-mel” és még nagyobb hazafisággal van jelen? Ismét egy újrafelfedezett „exportált” nemzettudat valahol a világ végén?

Nehéz a tagadó választ megadni ezekre a (korántsem ok nélkül) gyanakvó kérdésekre. Rendre előfordul, hogy a magyarországi rendszerváltást megelőző fél évtizedben induló „identitáskeresés” nevében a külföldre szakadt vagy épp a trianoni határokkal külszországba szorult magyarság hogylétére, létszámára, identitástudatára, „hazavágyó” érzelmeire tényleges ismeretek nélkül hivatkoznak a lelkesült honfiúi érzelmektől felhangolt literátorok, s e képzelt vagy akár valós érzelmi anyagot hivatkozási alapnak tekintik a politikusainak gondolkodók, vagyis hol irigykedő, hol sajnálkozó, hol felhangolt minősítésekkel illetik azokat, akik a történelem évszázados viharaiban kitántorogtak a világ megannyi tájára. Ám épp e miatt az „újmagyarkodó” közfelfogás miatt is igen fontos esemény ennek az 1943-ban kelt kéziratnak a közrebocsátása. Hiszen oly kor tanúja írta, aki eredetileg közgazdászdoktor, külügyminisztériumi munkatárs, majd milánói konzuli hivatalnok s végül brazil követ volt, aki tehát látott, kutatott és cselekedett, maga is megszenvedve Magyarország hadba lépését a németek oldalán, ám aki mindemellett értő, gondolkodó és tetterős személyiség lévén nemcsak „felpanaszolni” volt képes a brazíliai magyarok számkivetettségét, hanem megérteni, óvni és bemutatni is megpróbálta azt.

A Magyar világ Brazíliában. A múlt századtól 1942-ig című kötet így nem csupán egy kormánytisztviselő látogatási naplója, publicista élménybeszámoló vagy szárazon tudományos ismeretterjesztő mű, hanem – a szerző szabadkozásai ellenére valódi tudományos értékkel fényeskedő munka. Lehetséges, hogy akadémiai mércével mérve ma már nem lenne könnyű a szerző korabeli megfigyeléseit szabályos értekezésként megvédeni – s idős Boglár Lajos maga is szabadkozva írja: „Ez az egész mű nem tart igényt tudományos értékszerűsége” –, ám mégis feltétlenül forrásértékűnek kell nyilvánítanunk a kötetet.

Talán a legfelszínebb, ugyanakkor kétségtelenül a legkínálkozóbb kérdés az lehet: mi a csudát kerestek a magyarok a XX. század hajnalán Brazíliában? S egyáltalán kik voltak ezek a magyar telepesek, honnan jöttek, és hová jutottak?

A szerző válasza több mint kimerítő, még ha imitt-amott szerényen mentegetőzik is a maga vállalatának korlátain: „e hangzatos antropológiai cím alatt meghúzódozó szerény elmélkedés sem akar többet, mint csupán néhány olyan körülményre rámutatni, amikből arra

következtethetünk, hogy a Brazíliába került magyarság hazai származási tájak szerint milyen embertípushoz tartozik. továbbá röviden ismerteti azt, hogy magyarjaink itt, Brazíliában milyen környezetbe kerültek, és milyen embertani vagy etnológiai hatásokkal kell számolniuk. A Brazíliában összegyűlt nyolcvanezer főnyi magyar a hazai területnek annyi különböző tájáról származott, hogy róla egyöntetű antropológiai képet adni nem könnyű. Miként Csaplovics János már 1825-ben elmondta, hogy embertanilag »Magyarország Európa kicsinyben«, ugyanúgy elmondhatjuk a brazíliai magyar kolóniáról, hogy az faji sokféleség szempontjából a kicsinyített Magyarország”. S a szerző e szerény felvezetés után sorra veszi az 1908 és 1929 között bevándorló félszázezer magyar származási helyét, brazíliai letelepedését, nagyvárosi csoportjait, őstermelő településeit, nyelvi és kulturális beilleszkedését, hitéletét, egészségi állapotát, egyesületeit és munkavállalói helyzetét, inséges állapotát és sikereit, felrajzolva végül a perspektívákat is.

A kötet egésze a „Magyarország felfedezése” sorozatba illő szociografikus, történeti és empirikus tapasztalatokra épülő anyagként, kivételes tömörséggel tekinti át az Amazonas őserdőiben, a Rio Grande völgyeiben, São Paulo kereskedelmi, ipari és kulturális életében lassan otthonra lelő menekült, illetve reménykereső magyarságot, melyet nagy földbirtokokat és biztos sikert ígérő ügynökök csábítottak át az óceánon – hogy azután vasút menti lakás, háztulajdon és biztos megélhetés helyett őserdei ösvénynyírásra, erdőirtásra és papaja- vagy kávéültetvényi munkára fogják be őket. A szerző összegyűjtötte adatok alapján „a Brazília felé irányult kivándorlásnak a legtöbb magyar vért Erdély és Bácska adta”, főképpen az első világháborút követően, amikor az utódállamokból tömegesen menekültek új életutat keresni az ellehetetlenült sorsú népek. Mindezt idős Boglár Lajos oly körültekintő forrásfeltárással, józan becslésből származó mérésekkel (például egyházközségi adatok, útlevélvizsgálati jegyzőkönyvek, bérlakó-nyilvántartások, teleklevelek és hivatalos statisztikák alapján) teszi, hogy adatai felől cseppnyi kételyünk sem lehet. Mi tagadás, nemigen szokhattunk hozzá, hogy a magyar külképviselet két világháború közötti funkcionáriusai aprólékos, félszáz fotóval illusztrált művet alkossanak, így rendkívüli értékű anyagként értékelhetjük ezt a munkát. S ami az átlagos történeti, magyarságismereti, hungarológiai érdeklődésű olvasó számára különösen izgalmas lehet, az nem más, mint az alapkérdés: mi a csudát keresett 56 ezer magyar lélek Brazíliában – épp ezt válaszolja meg a szerző oly impozáns részletességgel, hogy szinte lehetetlenné teszi magát a műfaj-meghatározást is. Javarészt egy kolonizálódási (kivándorlási-betelepülési-benépesítési) folyamat történeti dimenzióiról kapunk hiteles összegzést. Azonban a társadalmi körülmények leírását illetően gazdaságszociológiai megfigyelés éppannyi van a kötet lapjain, mint kultúrakutatási, etnoregionális, kisebbségpolitikai vagy faluszociológiai észrevétel. Egyszerre nyújt antropológiai nézőpontot és demográfiatörténeti vázlatot, művelődésszociográfiát és lokális nyilvánosságtörténetet, diplomáciai kordokumentumot és etnográfiai útmutatást. S mindezt a kor társadalomtudományi íráshagyományának színvonalán, úgy, ahogyan akkoriban Magyarországon is alig tucatnyian írtak társadalomrajzot. Ezenfelül – bár mind kevesebbet kéne ezt hangsúlyozni, hiszen csupán a magunk korlátos tudása világlik elő, nem több – idős Boglár Lajos igen nagy mértékben segít felfogni, elfogadni s a kor viszonyaihoz arányítva tudomásul venni, hogy miként is alakulhatott így ez a magyar áttelepülés, és miként maradt elviselhető az ottlét, az asszimilálódás kényszere, a hazától távoli egzisztenciateremtés, a „pionír” lét.

Mert hogy mit jelent évi 300 esős nap egy békési zsellérnek, a cukornádcseplés egy szlavóniai gazdának vagy a kávétermelés egy budapesti félproletárnak, illetve hogyan boldogul a telekspekulációkkal, trópusi betegségekkel vagy a portugál nyelvvel az „egyszeri magyar” földműves – azt mind részletekbe menően megtudjuk a könyvből. Kiderül, hogy a kávéültetvényekre telepített vándorok egy részéből gyári munkás lett, vagy jól kereső iparos, saját házzal rendelkező városi polgár akár, akinek otthonról hozott munkaképessége,

takarékos életmódja, kelet-európai találékony-sága és kitartó derűje véletlenül egybeesett a brazil fejlesztési programok fősodrában megkapaszkodó másik kéttucatnyi náció számkivetettjeinek helykeresésével. Vagyis a jómagyar egyfajta versenyhelyzetben is „pályaképes” tudott maradni, de minden személyes sikere ellenére jobbára egyetlen fő cél érdekében tette, amit tehetett: a hazatelepülés vagy legalább az otthon maradtak támogatása lebegett a szeme előtt. A brazíliai Mátyáskirályfalva, Rákóczi-falva, Szentimrefalva, Boldogasszonyfalva, Árpád-falva s a többi telepesfalu magyarsága; továbbá egyleteik, műkedvelő köreik, hitéleti gyakorlatuk, bármennyire is a végleges megtelepedést és az egyre sikeresebb életvitelt jelentették, mégsem tudták feledtetni a világgazdasági válság utáni visszatelepedés reményét.

A szerző művének utolsó fejezetében meg is fogalmazza a kérdést: mi várhat a brazíliai magyarságra? Mint minden kivándorló magyar, a Brazíliába induló is azzal a feltevéssel távozott külföldre, hogy „ha majd a kivándorlást előidéző okok, mint például a gazdasági helyzet, a politika, vagy egyéb, a boldogulást akadályozó körülmények megváltoznak, vagy amikor egy kis vagyonszerzéssel jobb sorsot remélhet, a hazájába visszatér”. A legáltalánosabb eset azonban mégis az, hogy „a hajdan ideiglenesnek indult kivándorlás a legtöbb esetben végleges megtelepedéssé vált”. A brazíliai magyarság, e mintegy hússzezer családnyi népesség sorsa is azon áll, hogy a kormányzatok tervei milyen mértékben tartalmazzák a tengerentúli magyarság hazatelepítésének szándékát és forrásait, illetve másik oldalon épp azt, hogy az asszimilációs szándékoknak miképpen tud ellenállnia beolvadásra ítélt népesség. A brazíliai körülmények között minden betelepülőre teherként nehezednek a „külső beolvasztási eszközök”: a törvények, rendeletek és közigazgatási intézkedések, melyek nehezen elviselhetők, de a konzervatív s nemzeti hűségről csak egyféleképpen gondolkodó magyarság számára nem veszélyesek, mert az dacossá, elzárkózóvá és passzívvá válik, mihelyt betolakodó hatás éri, sőt, mindez még föl is erősíti óhaza utáni vágyakozását. Veszélyesebb viszont a lelki hatásokra épülő beolvasztás: amint az asszimilációs folyamat előnyeiről sejtelve támad, a magyar is megszeretni kész a szívélyesen befogadni hajlamos országot, s a kivándoroltak második nemzedékéről szinte büszkén vallja: ő immár „brasileiro” lett. Kialakul a kettős kötődés: ott is kőházat épít magának, megszereti a befogadóan viselkedő őslakosságot, s az amúgy sem a meggazdagodás vágyával kivándorló egyre kevésbé lesz képes saját erejéből visszavándorolni, ha Brazíliában nyugodtabb hajlékot, több földet, kistulajdont, boltot szerzett már, vagy több szeretetre talált, mint amennyit idehaza megkaphatott.

Az utóbbi lehetőség, különösen az 1937-38-as esztendőben, semmiféle akadályba nem ütközött, '38 után azonban rendeletek korlátozták a mozgásszabadságot, brazil földön született gyermeket nem lehetett kivinni az országból. Tetézi ezt a merev intézkedést az is, hogy „Brazília és az európai kontinens között olyan vándorlási fluktuáció indult meg”, amely Brazíliának rendkívüli módon jót tett, s ez a legújabb kori népvándorlás látszólag mégis a bevándorlók mentalitásával ellentétes következményekhez vezetett. Mert bár a Brazíliában gyökeret vert és az országot megszerető bevándorlók végeredményben boldogtalanok voltak, amikor hazájuk elhagyására kényszerültek, megélhetésük javuló gazdasági együttthatói végül is elvették „szentimentális tartalmát” az óhaza fogalmának, s arra késztették őket, hogy az „ősi földre való visszatérést megvalósítani” egyre kevésbé törekedjenek. Java részük több-kevesebb sikerre is jutott, amit elhagynia oktalanságnak látszott, s mivel a honi társadalom hazahívó ereje gyengült, vezető emberei már nem próbáltak gondoskodni róluk, megtalálták lehetőségeiket odakünn is.

Napjainkban a magyar kolóniáknak romjai is alig léteznek Brazíliában. A minap előfordult, hogy a hajdani magyarságról emlékiratait kötetformán rögzítő magyar kormánytisztviselő fiának, a néprajzos-antropológus ifjabb Boglár Lajosnak adta föl a leckét egy brazíliai városka polgármestere: szerezzon valahonnan egy magyar koreográfust, mert a

helyi magyarok kései ivadéakai a kilencvenes évek végén ismét magyar táncokat akarnak tanulni...

A brazíliai magyarság első telepeseinek, a századunk első harmadában kivándorló magyaroknak a történetét megíró szerző 1943 decemberében így összegzi szándékát: „E könyv megírásánál engem ugyanazon elv vezetett, amit a brazíliai magyarokkal való közel másfél évtizedes együttélésemben vallottam: hogy az ember az általa hirdetett igazságot, eszményt valóban higgye is! Én hittem a Istent, hittem a család szentségét, hittem és példaadóan gyakoroltam a szeretetet, a tisztesség erényét és a külföldi magyarokat egybefogó nagy eszményt: a hazaszeretetet”.

A kötet lapjain megnyilatkozó szerző szerénysége azonban nem volt kisebb tudományos igényénél. Amit írása nyújt, az nem pusztán a magyarság, a száműzöttek, a tengerentúli szerencsepróbálásra kényszerítettek egyféle krónikája, hanem magának az embernek a szeretete és az emberi léthelyzetek megértésének, a kultúra és az élet teljességét megismerni vágyó tudományosságnak is emelkedett, méltó és tiszteletet ébresztő lenyomata. Nagy szerencse, hogy e mű az óceán s a történelem viharain át épségben megmaradt. S köszönet illeti azokat is, akik megőrizték, és most immár továbbadták. Ha lehet – bármily szimbolikus értelemben is – méltó „hazatérése a brazíliai magyaroknak, ennél pompásabb formában aligha sikerülhetett volna.

A kötet adatai: Idős Boglár Lajos: *Magyar világ Brazíliában – a múlt századtól 1942-ig*. Budapest, Szimbiózis Alapítvány [1997] 144 p., 74 fénykép

Megjelent: *Regio*, 1997, 3-4.

Alpok-Adria együttműködés: egy kisebbségi horizont

Mint az egyértelműen kiderül az alábbi ismertetőből: a kisebbségtudomány immár diszciplínává érett. Lehet talán olyan nézőpont, amely ezt vitatni próbálná, de különbséget tenni egyes kisebbségi önismereti vagy kutatási területek, jogi vagy önkormányzati ügymenetek között, és térségi kitekintéssel, tájegységi összehasonlítással, vagy regionális dimenziókban mérve az új tudásterület hiányzó alapjait megteremtő kísérletezők dicséretére hangozhatnék egy új kötet, amely fennen bizonyítja kétségtelen tudományos jellegét. A bemutatandó kiadvány az Alpok-Adria Munkaközösség köteteként jelent meg, öt nyelven, Trentóban, olasz érdekeltségű miliőben, de európai térségi kitekintéssel. A kisebbségtudomány hazai ágazatainak elkülönült irányzatai így csak részben kereshetők vissza benne – ám értékelő szempontként vagy mérceként azonban mégis alkalmazhatók. Márcsak azért is, mert hasonló példát aligha ismer a szakirodalom, s maga a kötet korszakos jelentőségű áttekintésnek tetszik, nem utolsósorban a szerzők közül többnek győri voltát konstatálva.

Az *empirikus kisebbségkutatás* diszciplináris alapjait számtalan kutató még számtalanabb történeti kísérletre vezeti vissza. Ezek java, az ókortól az újkorig mindegyre azt szemléli: mikortól konstatálható, hogy egy kisebbséget, etnikai és kulturális, vallási vagy számszerű alárendeltségben leledző csoportot *életmódszerű vagy kulturális mássága* alapján megkülönböztettek, akár előnyére, akár sérelmére. Ugyanakkor a hazai kisebbségtudomány elméleti bázisa egyetemen is tanulható immár, kiépült a tudásterület egy jelentős akadémiai intézménye is (az MTA Nemzeti-etnikai Kisebbségkutató Intézete), így a szakterület korántsem mondható kezdetlegesnek vagy „gyermekcipőben” totyogónak. Sőt: számosan már nem egyszerűen pártolóan vélekednek vagy a kisebbségkutatás feladatáról mint a minoritások védelméről szólnak, hanem inkább épp azt hangsúlyozzák: talán túlságosan is kiépült immár a kisebbségi képviselet intézményrendszere, s olykor már szinte „etnobizniszként” fungál, vagy ennek elméleti háttérjében leli meg intézményi biztonságát...

Ám a kevésbé pejoratív, cserébe viszont több érzékenységet eláruló kutatási háttér áttekintését praktikusán három nagyobb területre oszthatjuk. Az elsőben, amely részint egy uniós együttműködési miliőben, euro-zónában ismerhető fel, látványosan jelen van a kisebbségi képzés, kutatás, helyzetfelismerés, folyamatelemzés, konfliktuskezelés eszköztára és tanulható technikája, továbbá még normarendszere is. A második terület immár kétfelé osztható: egyik oldalon a magyarországi és a határon túli kisebbségek sérelmi helyzete, konfliktusaik kezelési módja, foglalkozásuk aggasztó arányai, illetve változásaik, asszimilációs trendjeik specifikus módjai kerülnek feldolgozásra (legyen akár a végeredmény kisebbségi statisztika, etno-demográfia, települési térkép, iskolázottsági vagy nyelvhasználati tapasztalat, nacionalista közbeszéd vagy kisebbségvédelmi joggyakorlat, amihez adalékként a Teleki László Alapítvány, a kisebbségvédelem intézményei és az önkormányzatok honlapjai, vagy a határon túli magyar kutatóbázisok kiadványai jó illusztrációk). A másik oldalon a sérelmi diskurzusok feltárása található, ezt jól megjeleníti az akadémiai kisebbségkutatás, ezen belül a kutatások horizontja, a konferenciáik, vagy akár intézményi honlap is. De az utóbbi miliőben megjelenik nem csupán akadémiai gondolkodás, hanem maguknak a kisebbségi képviseleteknek önkormányzati szintje, valamint az egyes kutatók és kutatások eltérő tapasztalata is. Ez a harmadik, egyre növekvő jelentőségű terület, itt találunk egy jóval „puhább”, kultúraközpontú, vallásra és identitásra, ételési gyakorlatra és szimbolikus politikára érzékenyebb kutatási szférát (ha úgy jobban tetszik: megismerési technikát és értelmezési módot), amely a *kulturális antropológia* tapasztalati eszköztárával kínál érvényességre igényt formáló tudást – bár inkább átél és megfigyelésen alapuló, de ezért „életdúsabb” interpretációt. Ez utóbbi terület azért említendő, sőt azért kiemelendő, mert a korábbi, a „szocializmus korszakában” és azt megelőzően is a szakemberek többségének

minden másságot valamely „nemzetiségi kérdésként” sikerült taglalnia, anélkül azonban, hogy az érintettek erői akár tudtak volna, akár befolyásolhatták volna, miként fogalmaznak „tudományos” ismeretanyagot róluk – s ezt immár az antropológiai tudásterület igencsak igyekszik elkerülni, mivel eleve a perszonális szintű, kiscsoport-kiterjedésű és szubjektívan is interpretált valóság tartalmaira koncentrál.

Ezek a különböző megismerési területek néhol eltérnek egymástól, gyakorta viszont a szemléletmódok és feltárási technikák részletezőbb felsorolása szükségeltetik ahhoz, hogy az itt tárgyalandó kiadványt bármelyik „kategóriába” besorolhassuk. Épp ezért, a *„Kisebbségek és határon átnyúló együttműködés az Alpok-Adria térségben”* című kötet olyan köztes tudástartományba emelhető be, amelyben egyforma nyomatékkal helyet kell kapjon a kisebbségjog egy sor tájegységi komponense, a térségi identitások puha jelenség-együttese, a demográfiai trendek ismertetése, valamint a saját társadalmi állapotrajz vagy identitás megformálásában érdekelt kisebbségi képviselők politikai és intézményes hatása. Miképpen a kötet címe, úgy a feltárási módja is átjár a (diszciplináris) határokon, megkísérel a kölcsönös megértésért úgy dolgozni, hogy „átlát” és „átlátogat” a másik zónába, összehasonlító horizonton regisztrál állandóságot és változást, folytonosságot és megszakadási veszélyeket, kulturális másságot és kölcsönösséget egyaránt. A térképmelléklettel kiegészített impozáns (430 oldalas) kötetet a szerkesztők szerényen „tanulmánynak” nevezik, melyben egyes régiók, államok, önálló tartományok, tagscsoportok összegzik létformáik és megmaradási módjaik historikumát, jelenét és feltételeit. E „tanulmány-léptéknek” oka az, hogy egy szakértőkből álló munkaközösség vitaanyagként terjesztette elő „ország tanulmányait” és regionális áttekintéseit ama Kisebbségi Munkacsoportnak, amely mindezt elméleti, terminológiai, lexikai, történeti, demográfiai és lingvisztikai kontextusban megvitatta és egységes formátumban közzétette. Az Alpok-Adria Munkaközösség végső soron azt a lehetséges kooperációt is tükrözi, amely nemcsak politikai, nemcsak kis- vagy nagytérségi, hanem kulturális megértés mentén is eredményesnek bizonyulhat(ott). A kötet az egyes kisebbségek, valamint az egyes térségek jogi-politikai, mentális és kulturális „implikációit” tartalmazza, beleértve többnyelvűséget és autonómiát, válogatott bibliográfiát és társadalmi törekvéseket, állampolitikai rendezőelvek hatását és változó politikai konstellációk következményeit is. Kiemelendő ehelyütt, hogy a térségi összegzésben a nyugati határszél magyar kutatói nem a szokványos „kisebbségpolitikai” mutatókat adták közre, hanem meggyéknél, s nem kisebb fontosságú léptékben: határmenti térségként tárják fel a térszámok jelentését és tartalmait.

Hiánypótló kisebbségtudományi szakkönyv van tehát előttünk, amely nem az átpolitizált, nacionalizmustól áthatott, nemzetépítő vagy múlt-konstruáló, közös emlékezetet „átíró” vagy jelent manipuláló célrendszer elméleti következményével, hordozójával, vagy éppen ellenpontoszó szempontjával formálódott. Politikailag áthangolt egységes terminológia nincs a könyvben, van viszont olyan munkaközösségi egységesítési szempont (ajánlás), amelyet irányadónak tekinthettek a résztvevők, s ezáltal az egyes fejezetek követik a feltárási körvonalakat akkor is, ha elhangzó következtetések esetleg eltérnek regionális és nemzeti kontextusban, vagy a konkrét törvényi szabályozások, esetleg a régió-specifikus állami kezdeményezések következtében. Miközben a szerkesztői észjárás a kisebbségeket „az Új Európában” mint a „határokat átívelő hidak tartóoszlopait” kezeli, ezidő alatt nem kíván eltekinteni attól sem, hogy az európai egységesülési folyamat makro- és mikrointegrációs hatásait szintúgy földolgozza. „A határok a történelem sebhelyei” – idézi a bevezető tanulmány mottója Alfred Mozert –, tudatosítva az olvasóban, hogy a „nagy határvonalat” jelképező (vagy inkább megjelenítő) vasfüggöny lehullása után a térség országainak többségében rendszerbomlasztó hatások mutatkoztak, s ezek az egymástól addig mesterségesen is elszigetelt nemzetek, identitások, gazdaságok vagy politikai felépítmények oly hirtelen találtak egymásra gazdasági, politikai, népcsoportközi, államterületi, nyelvi és kisebbségjogi téren, hogy abban a kényszerek és rossz hagyományok éppúgy szerepet kaphattak, mint a békés együttlét

ábrándképe. A kisebbségek és határokon átnyúló együttműködések programját a programkoordinátor Stefan Böckler tehát olyan híd-szerepként értelmezi, amely az Alpok-Adria térséget az Új Európa felé vezeti, bárha mind a jelenleg végbemenő globalizációs folyamatok jelentősége, mind a nemzeti és etnikai kérdések növekvő geopolitikai súlya egyképpen az összhangok/konfliktusok mentén szabhatja meg a határvonalakat. Ugyancsak ő idézi a megélenkült nemzeti-etnikai problematikák feloldására vállalkozó tevékenység programjához alapelveként kínáló Paul Tillich sorait: „Csak az állhat az áthidalás és ezáltal a béke szolgálatában, aki egy határvonal mindkét oldalának részese, nem pedig az, aki a szilárd elhatároltság nyugalmaiban biztonságban érzi magát”. Ezt a megértő szempontot éppen az élő kisebbségi miliőben kutató, napi változásokra is érzékeny attitűd hajlamos észrevenni és komolyanvételét sokszorosan is aláhúzni. De nem volt ez mindig ekképpen...!

Az elhatárolódás és közeledés tendenciái mintegy két évtizede, a Területi Önkormányzatok és Közigazgatási Szervek Határ menti Együttműködéséről szóló Keretegyezmény óta két léptékben gyakorolnak hatást, hogy (főként a közép-európai államok keleti övezetében, s ugyanakkor a kelet-európai átmenetek nyugati periferiáján) éppen Magyarország példázhatja legjobban a „határmenti folyamatokat”. E határzónában a jó ideig nyomatékosabb *állami* szintet, melyet később, a nyolcvanas évektől már meg-megbontott a pontszerűen elképzelt határmenti érintkezési zónák folytonos övezetekké válása, vagyis a határok „elmállása” és a térségi kapcsolatok szomszédsági politikává alakítása, még később, a kilencvenes évektől már egy újabb, *regionális* övezetesség egészítette ki. Ez utóbbi részint a nemzetállamiságon túllépő formációk, „egységképződmények” reprezentálója lett (lásd a „Régiók Európája” sokszor hivatkozott fogalomkörét), részint pedig az integrált Európába helyi kapcsolat- és identitás-hálózatokkal bekapcsolódó érdekszférák megtestesítője is. A földrésnyi vagy makroregionális átmeneteket a lokalitások töltik meg azokkal a jelentéstartalmakkal, amelyek ismeretében konstruktívan, ismerete hiányában viszont hibásan alakíthatók a folyamatok. Számos, az egységesülési folyamat bürokratikus megoldott alakzatát ezek a helyi szintek a maguk módján elvitatták, megválaszták, „átírták”, továbbá nem lebecsülhető hátrányokat okozott, hogy az adminisztratív projektekből sokszor hiányzott a kulturális tartalom, az értékek, eszmények, normák közös elfogadásából adódó békességes megoldás-együttes. Pedig hát politikai vagy területiális identitás-egységben csakis azok a szereplők képesek egymásra találni, akiknek egymáshoz kulturálisan, a különbözőség vállalása és megvallása mentén, vagy éppen az integrációt főként az önmegvalósítás keretként elfogadó módon lehet közük. A fejlődésvonalak, mint ezt Böckler írja, együttműködési realitásként „potenciált és tendenciát jelölnek ki”, de ennek csupán a tényleges tapasztalatok adhatnak hitelt, s formálhatnak köztes jellegű, interkulturális vagy multikulturális kooperációkat. A hangsúly – véli a szerző – bizonyára „e tekintetben is olyan kisebbségi helyzetekre fog kerülni, amelyek alkalmat adnak a nemzetek közötti kapcsolatok bővítésére, és ezáltal lehetővé teszik, hogy összességében véve helyeslő választ adjunk a címben megfogalmazott kérdésre: a kisebbségek és a határon átnyúló együttműködés hidakat jelent-e az Új Európába?” (15. old.).

A kötet térség-tanulmányainak bizonyossága szerint mindezt nemcsak szemléletmódok átvétele, értékek követése nehezíti. Olyan – egyébiránt még Európa periferiáira éppúgy jellemző, de világszerte is ható – jelenségek nem különben, amilyen például a periferizáltak szegénysége a centrum gazdagságával szemben, vagy az elválasztó falak és intézményes normák kialakítása a sikerképesek által, vagy az Európán kívüli (globalizációs, migrációs, információs és makropolitikai) közrehatások erőteljesebb megjelenése az uniós miliőben (eredendően már a hetvenes évektől kezdődő időszakban is), meg azután a határkapcsolatok virtualizálódása mögött megmaradó mentális határok, normarendek, multikulturális aspirációk... Ezek olykor külön-külön is, de együttesen mindenképpen olyan tanulságokkal szolgálnak, amelyeket a nemzeti keretek alapján elképzelt Európa nem kifejezetten tekint

sajátjának. E szempontból „a nemzetállamiság és a kisebbségi kérdés egyugyanazon érme két oldalát jelenti”, hiszen a történelmi határok hasította szakadék, illetve a Habsburg impérium, a trianoni döntés és az államközi összetűzések hullámai formálta *helyzetkényszer* hatotta át az együttműködések tiltásának szempontrendszerét. Tisztázatlanok maradtak, majd külpolitikává érettek és geopolitikává merevedtek a kisebbségek kezelésének kérdései, különösen a határmenti térségekben, aminek utóbb az Európai Határmenti Régiók Munkaközössége által feloldani kívánt merevsége, az Európa Tanács kisebbségvédelmi Keretegyezménye (1995) és a Közép-Európai Kezdeményezés oly módon próbált ellene szervezni, hogy ennek eredménye az érintett népcsoportok helyzetét együttesen kezelő, a határok mindkét oldalára egyként figyelemmel lévő szemléletmód kialakulása lett.

A Munkaközösség kibocsátotta kötetben „a viták folyamatának – zsákutcáktól és kerülőutaktól megszabadított – felvázolása” a nemzeti színezetű szemléletmódok közötti sajátos kompromisszumképesség és együttműködés eszméjének nevében mutatkozik. Az átfogó bevezető szerint „ez a tanulmány nemcsak *ténybeli eredményei* alapján járul hozzá a népcsoportok harmonikus együttéléséhez a határokon belül és azokon túl, hanem a *lebonyolítás módjával* konkrét példát szolgáltat az ilyen csoportok közötti határokon átnyúló együttműködés lehetőségére” (kiemelések az eredetiben). Mindez talán azon esetekre is érvényes, amelyekben a kutatási összefoglaló egyes részeit vagy „objektív nehézségek és szubjektív szemléletmódok miatt nem lehetett közös nevezőre hozni” (27. old). Példaképpen: Horvátországban – az előzetesen megválogatott kritériumok szerint – mintegy tizenöt kisebbségi népcsoport él, melyeknek azonban korántsem egyenlő a státusa, feltártsága, nyilvánossága, vagyis legitim létmódja, s nemegyszer az interetnikus kapcsolatrend fontosabbnak is bizonyult, mint a kisebbségi séma alkalmazása. A séma az Alpok-Adria Munkaközösség „*Első kisebbségi jelentésében*” alkalmazott javaslat volt, melyet a tagtartományok beszámolóihoz készítettek el, s ezt egészítette ki utóbb (1996) a „Kisebbségi konfliktusokat tárgyaló szakértői beszámolók irányelvei” című ajánlás, a munkacsoportok tárgyilagos csoportosítási elvei szerinti adatbázis-építés, valamint a szakmai viták ezt követő kiegészítései (pl. 1997 novemberében Siófokon). Föltárult például annak gondolja, hogy a „régí” és az „új” kisebbségek közötti megkülönböztetés mivégre alakult ki, milyen velejárói vannak a kisebbségek öndefinícióinak, milyen nemzetpolitikai „válaszok” követik egy-egy csoport kisebbségkénti megjelenését, milyen „releváns szignálok sokaságát váltja ki” a nemzeti keretektől eltérő identitáskeresés, milyen (tudományon túli, közvetlen érvényesülő) politikai jelentősége van vagy lehet a politikai szereplők közötti megjelenésnek, nyelvi-kulturális-vallási vagy gazdasági-térségi-érdekérvényesítési ismérvek szerinti reprezentációnak, a migránsok (munkavállalók, menekültek, bevándorlók) és a tradicionális csoportok jogállási különbségének, stb. (26. oldal).

A kiadós méretű kötet a felfeztető kerettanulmányt követően tartalmazza az elemzési séma vázlatát (főbb pontjai: 1. A kisebbségi helyzet alapvető jellemzői, történelmi és szituatív elemei; 2. területi, demográfiai sajátosságai és viszonyismái; 3. a gazdasági tényezők; 4. a politikai és képvisleti jellemzők; 5. a kulturális jellemzők; 6. a kisebbségi kapcsolatok és többségi keretfeltételek; 7. az együttélési modellek és perspektívák; 8. a határokon átnyúló együttműködések), majd a részletes régió-tanulmányokat. Ezen belül találjuk Baranya, Győr-Moson-Sopron, Somogy, Vas és Zala megyék, valamint Burgenland, Friuli-Venezia Giulia, a Horvát Köztársaság, Karintia, Szlovénia, Trentino-Dél-Tirol és Velence aprólékos leírását. Az áttekintéseket összefoglaló és Summary zárja, továbbá az Alpok-Adria Munkaközösség egy nyilatkozata a nemzeti és nyelvi kisebbségekről (1998. novemberéből), s kiegészítésként egy térkép a tárgyalt terület elhelyezkedéséről és a Közép-Európai térség országairól, néhány demográfiai adattal jellemezve őket.

A keretező és bevezető írásokat követően a térségtanulmányok között lapozhatunk. Baranya megye népszámlálási, kisebbségjogi, oktatási, gazdasági, egyházi-hitéleti és

tömegtájékoztatási adatait kapjuk meg Hoóz István, Cseresnyés Ferenc, Csordás Györgyi és Tasnádi Péter tanulmányaként (kiegészítve a megye többnyelvű helyiségneveinek listájával). Győr-Moson-Sopron megye leírását Szakál Gyula, Rigó Rozália és Ferenczy Zoltán áttekintésében olvashatjuk, akik érdemben kitérnek a kisebbségtörténet előzményeire, lényegesebb szakaszaira a kezdetektől napjainkig, mindezen folyamatokat földrajzi-demográfiai, gazdasági, politikai és kulturális (ezen belül oktatási és egyesületi, műveltségi és média-kapcsolati) szintek változási trendjei alapján jellemezve, s mindezt a fő folyamatok „alatt” meghúzódó kisebbség-többség relációban is láttatják. Kiemelendő írásukból ez utóbbi viszonylatok némely specifikuma: egyfelől a horvát és német kisebbség feszültség- és elkülönülés-mentes együttélése, ugyanakkor a kisebbségi képviseletek nem optimális megoldottsága (magyarán: hiánya, ami nem csupán a megyei vagy települési önkormányzatiságban jelentkezik, hanem az országos kisebbségpolitikai hullámok helyi jelentkezésében is, az előítéletek és konfliktusossá merevedő identitás-zavarok feltűnedezésében, továbbá az elszegényedést követő lakossági kontrasztok markánsabbá válásában is). Másfelől viszont a megye „kisebbségi érintettsége csekély”, a lokális igények sem mindig fogalmazódnak meg, s bár „a cigányság esetében a szociális-, munkaerőpiaci és oktatási helyzet ad okot aggodalomra”, s „a németek és a horvátok esetében pedig a kulturális intézmények finanszírozása okoz gondot” (143. old.), a fő folyamat nem a helyi konfliktusokból épül föl, hanem a cigányság identitás-zavarában, párhuzamosan pedig a horvátok és németek erősödő kettős identitásában válik egyre markánsabbá. Ami pedig talán még komolyabb gond: „az eltelt 8 évben a lehetőségek jelentős megnövekedése ellenére a helyzet keveset változott” (143. old.).

Ez ismertető keretében nincs mód hosszasan részletezni Burgenland, Friuli-Venezia Giulia, a Horvát Köztársaság, Karintia, Szlovénia, Trentino-Dél-Tirol és Velence itt közölt adatait, az árnyalt kép pedig csak komoly felelőtlenséggel összegezhető tömör mondatokban. Mindegyik kisebbségtérkép számos olyan árnyalattal járul hozzá a kisebbségi táj színeiből az összképéhez, s mindenütt a történeti, születési, együttműködési, gazdasági és interetnikus kapcsolattrend mikrohistóriái kontúrozzák a nagy folyamatokat. Somogy megyéről (Takács Éva tanulmányában) a török idők utáni pusztasodás, „rácdúlás”, pestisjárvány, és a birtokviszonyok átalakulása eredményezte a horvát, bosnyák, sokác, vend és német csoportok ki- vagy betelepülését, egyúttal az etnikai identitás és a vallások szerepnövekedését (a 19. század közepén a lakosság egyharmada volt nemzetiségi-etnikai csoporthoz tartozó, s a század végére ebből cigány csupán 3-5 ezrelék, az ezredfordulóra pedig már 2,5 %, utóbbi trend pedig folytatódni látszik napjainkban is). Homogén lakosságú település hiányában az együttélési minták is kiegyensúlyozottak maradtak, az előítéleteség folyamatosan oldódott a betelepülő/betelepített felvidékiekkel kapcsolatban, de megmaradt a cigánysággal összefüggésben, s növekszik e kisebbség életmód-függő belső tagoltsága kapcsán.

Vas megyét ugyancsak a cigányok, németek és szlovének együttélése jellemzi, előbbieket kevésbé ismert betelepülés-történetével, szocializmus-kori megkülönböztetett támogatásával („C”-lakások, pozitív diszkrimináció, de határmenti térségként fejlesztésre nem érdemesített települések sokasága), utóbb pedig, a 90-es évek vesztes társadalmi csoportjaként megmaradással, gyenge kulturális és etnikai kölcsönkapcsolatokkal. Regionális képviseleti elit hiányában, pártokhoz nem kötődő helyi programokban ugyan megjelenik a fejlesztési-fölzárkúztatási cél, de ennek határfoka igen esetleges. Ellenben a gradistyei horvátok határmenti települése (Észak-Dél irányban), s jelenlétük Kőszegen vagy Szombathelyen ugyan történeti gyökerű, de agrártevékenységük piaci elérvénytelenedése és iparos tevékenységük hasonló „divatjamúltsága” nemcsak nagyfokú elvándorlást eredményezett, hanem a szomszédos Ausztria területén folyó munkavállalást is hozta. Összehasonlításként már csak a megye németiségével vetekszik a horvát léthelyzet reménytelensége, amelyet a határsávi és telepítési öröklet újkori sorozata egészen képtelen túlélési stratégia-vállalásra készítetett. Biztatóbb viszont a Rába-vidéki vendek asszimilációja dacára is megmaradt

szlovén identitás-állapot, amely a hátrányos megyegazdasági helyzet ellenére is érdekérvényesítési képességgel rendelkezik, kompromisszumkeresési utak révén eredményes tud lenni. Nem véletlen, hogy a térség tanulmány összegzése szerint „a többség és kisebbség együttműködését célzó valamennyi javaslat és modell a regionalitás erősítése körül keresi a megoldást... Az Alpok-Adria Munkaközösségnek folytatnia kell olyan kisebbségmodellek, szabályozási minták felvetését és kidolgozását, amelyeket bizonyos okokból európai, vagy hivatalos, állami fórumokon az adott időpontban még nem lehet érinteni” (370. old.).

A Zala megyei áttekintés (Bíró László tollából) már bevezetőjében jelzi, hogy „magát az európai egységesülési folyamatot is megrázzák azok a nemzeti-kisebbségi ellentétek, amelyeknek kiéleződése éppen a volt szocialista országok átalakulásának köszönhető. ... A zónában korábban uralkodó, majd inkább csak meglapuló internacionalistának nevezett táborfegyelem meggátolta a nemzeti ellentétek szabad felszínre kerülését. E folyamatot jelzi a Jugoszlávia szétesését követő boszniai és a még súlyosabb koszovói válság... Az egyik legmarkánsabban jelentkező gond, hogy maguk a nemzetiségek és a cigány kisebbség mennyire képes tükröt tartani önmaga elé és a várható és a jelen problémáira akar-e választ kapni” (408. old.). A zalai cigányság, mint kardinális problémaforrás ugyanakkor nem politikai pártosodás vagy a megállíthatatlan asszimilációs folyamatok kérdése ma már, hanem a „sajátos multikultúra”, amelyhez az alulképzettség, a szegénység és munkanélküliség is társul. A horvátok, németek és cigányok megyei helyzete (az egykori vend cigányokkal együtt) ma már kibogozhatatlanul össze van kötve a foglalkoztatottság, a migrációk, a humán-erőforrás kezelése és a problémamegoldó programok egymásra építése kérdéskörével – mindezek pedig az állami pénzalapok egyenlőtlen elosztása, az önkormányzatok forráshiánya és a munkamegosztás kialakult-kialakuló rendszere mentén nem is igen oldhatók meg másként, mint „az Európai Unió által is támogatott regionalizmus eszméje révén, amely a határok mentén élő népek és nemzetek kölcsönös együttműködésére irányul”. S mert Zala megye is elindult ezen a fejlődési úton, a West/Nyugat Pannon EURÉGIÓ részeseként, maga is abban érdekelt, hogy támogassa az Alpok-Adria Munkaközösség kisebbségi munkacsoportjának kezdeményezéseit, melyek „a társult megyéket és régiókat arra ösztönzik, hogy érdemben foglalkozzanak a kisebbségpolitikával és egyben megoldási módot is kínálnak egy országon belül a regionális kisebbségi politika kialakítására” (423. old.).

A kiadvány (önminősítő, de nem egykönnyen cáfolható) deklarációja szerint a kisebbségi léthelyzetet és határokon átnyúló kapcsolatokat ekként feltáró munka célja nemcsak a potenciális konfliktusok megelőzése a hatékonyabb kisebbségvédelem mentén, hanem az átfogó megfontolások feltételeként elvárható teljesebb információs háttér lerakása is, amely az európai együttműködéseknek épp az integrációs folyamatok felgyorsulásában aktuálissá vált feladatait szolgálhatja. Talán remélhető, hogy egy szakmai opusztól nem is, de a kontraszt, az összegzett adatok és folyamatok, valamint a lehetséges megoldások együttes figyelembevételével már nem annyit várat magára, hogy a térség kisebbségeiről csupán mint történeti kategóriákról lehessen beszélni...

A kiadvány adatai:

Kisebbségek és határon átnyúló együttműködés az Alpok-Adria térségben. Szerk. Stefan Böckler, Cseresnyés Ferenc et al. Alpok-Adria Munkaközösség, (magyar változat). Trento, 2004. 430 oldal.

Megjelent: *Műhely* (Győr), 2006/1:70-74.

„Besorolások” Terek, terepek, etnicitások

Miként e számunk (*Anthropolis* 2005.1) egyik jeles írásában, G.W.Stocking tudománytörténeti tanulmányában azt némi pikirtséggel említi, a százötven évvel ezelőtti antropológia úgy jelenik meg a kor tudósai és közvéleménye előtt, mint a zoológia alá besorolt tudásterület. Más és pontosabb diszciplína-definícióval mi sem büszkélkedhetünk, ha azt tekintjük, hogy miként van jelen a magyar tudományos (akadémiai, oktatási-kulturális, egyetemi-főiskolai) szférában ez a felfogásmód és kutatási vagy interpretációs törekvés. Ugyanezért aligha lehet csodálkoznunk azon, hogy bár diszciplináris helye korántsem meghatározott, mégis elegánsan dúsítja immár könyvespolcainkat az utóbbi időkben az a több tucat kiadvány, amely a könyvajánló vagy könyvkereső mezőkben „antropológia” vagy „etnológia” címszóként szerepel.

Mindezért (s ez akár felkiáltójeles mondat is lehetne itt!) az utóbbi évek hallatlan intenzitású nyitása, az antropológia mint oktatási tartalom sokszorozódó megjelenése szinte valamennyi egyetemünkön és főiskolánkon, immár korántsem teszik halogathatóvá, hogy a könyvtári leíró katalógusok módosított tárgyszójegyzéke nyomán a magyar tudományos akadémiasság is szembenézzen a kulturális antropológia kihívásaival, intézményeinek és szakmai fórumainak, ágazatainak és publikációs repertoárjának tényével. Ezúttal azonban ahelyett, hogy e kevésbé rugalmas tudományos örtorony öszideji magányát zordan zavarni próbálnám akár csak a L'Harmattan kiadó által közrebocsátott kötetek szemlélésével, vagy előnteném az *Anthropolis* lapjait a debreceni Csokonai Kiadó és a Miskolci Egyetem antropológiai sorozatának recenzióival, az *Antropos* (Biczó Gábor szerkesztette) sokasodó köteteivel, inkább egy terepbejárásra invitálom az olvasót. Arra vetemedem alább, hogy olyan köteteket veszek kézbe, amelyek nem oly kikezdhetetlen evidenciával antropológiaiak, viszont annál több belátásra és toleranciára ítélnék bennünket, amennyiben olvasóikká válnánk. Ez a „mintha-antropológia” (ha nem is tisztán zoológia, ám) olyan ismeretlen vizekre vezet, amelyeken éppen a köztesség, az alakulás, a valamiből valamivé átváltozás kínálja a kalandot. Másképpen szólva: a hiányzó antropológiai jelen helyett a jövőt körvonalazza...

Attól, hogy a kulturális antropológia korai korszakának legkihívóbb problematikájára, az íróasztal mellől végre-valahára kimozdulni hajlamos kutató életteli találkozásra és terepkutatási élményére utal, szinte első helyre tolakszik az MTA Kisebbségkutató Intézetének vaskos kötete, a *Tér és terep*. A tavalyi keménykötésű kiadványhoz hasonló módon, idén is Kovács Nóra és Szarka László gondozásában köszön ránk a kiadós terjedelmű, keményborítós mű, alcímében a „*Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.*” megkülönböztetéssel. Tavaly egy igencsak lelkes recenzióval értékeltem a válogatást több nyilvános fórumon is, így hát feszengető kíváncsisággal szimatoltam bele az idei négyésfélszáz oldalba. Az első mustra meggyőzőtt: ha lehet ilyen terjedelemben minden évben valami meglepő, üdítő tudományosságú válogatásra lelni, hát ez most finom ívben fölülzárnyalja a tavalyit...!

Node, mit csodálkozhat, örömködhet az ember huszonegy minoritáskutatási tanulmányban?! Szívesen kétkednék magam is, de itt írásonként új kontextus kínálkozik, s mindenféle generálszózs nélküli kultúraközi írást találunk a könyvben, hús szerzői aktivitásból egybetársítva. Mi tagadás, a szerzőket /lényegében kivétel nélkül/ ismerem, sőt ők is ismernek, ami fölöttébb kínossá varázsolja a munkák minősítésének vállalását. Értékelni vagy nyomatékot méricskélni (mindenféle összemérési és viszonyítási alap nélkül) értelmetlen attrakció – ehelyett talán föl kellene építenem és érzékenyen okadatolnom is illene egy értékrendet, melyben egyesek gondolatai „emelkedettebbek” vagy magvasabbak, mint másokéi, egyik-másik írás bölcsőbb vagy elmésebb, mint a többi, stb. – ám nem vagyok

osztályfőnök, még kevésbé főügyész, így legfőleg csak relatív minőségeket áll módomban felmutatni. Vizslatom ezért talán inkább az olvasók oldaláról, akiknek az önigazoló intézményi működékényszer mellett (vagy helyett) mégiscsak szólnának ezek a műegészek... Igen, ám „az antropológia hajlama, hogy kétségbe vonja az ortodox interpretációt” (lásd erről jelen számunkban Johan Pottier írását) talán még sokáig megszenvedti majd azt a termékeny bizonytalanságot, amelyet „ön maga minduntalan megkérdőjelezésére fordított. S ha mellette (vagy olykor ellene) egy sor tudományterület is öndefiníciós nyűgökkel küzd, akkor az összeredmény korántsem bizonyosan meggyőző hatású, hanem épp a nem-definiált tudástartományok labilis élményét adja.

Ez persze nem lenne baj, ha mint olvasó, kutató, kérdező/válaszadó ember ebben meg is nyugszom immár... Ám a kötet írásai – épp a társadalmi tér és földrajzi terep, avagy földrajzi tér és társadalmi terep asszociatív mezőjében – kiváltképpen elgondolkodtatnak: hiszen itt a hazai kisebbségkutatás egy újdonság akadémiái műhelye mutatkozik meg, mely kutatói körnek több mint fele kulturális antropológus iskolázottságú, másik fele meg történész, filosz, szociológus, nyelvész, jogász, s miegyéb. Ha tehát az antropológia valahol köztes területen honol a vallástudomány, mikrotörténetírás, szociálpszichológia, kommunikációelmélet, szimbolikus interpretációk és etnopolitikák között, akkor éppen a demográfiai, társadalomföldrajzi, migrációelméleti, kisebbségjogi „tényanyag” lehetne háttére vagy bázisa a narratív összevetéseknek. Ez azonban nem így van – az antropológia „puha társadalomtudomány” jellege éppoly folyékony itt, mint a kisebbségtudomány módszertana, s így együtt is csak kezdeményei valaminek, aminek még keresztelőjén sem voltunk jelen, hát még erős és harcos diszciplínává érésének ünnepén...

Mármost ha kisebbségi vagyok, máshogyan olvasok, mint ha magam is kisebbségkutató vagy antropológus vagyok. A kisebbségkutatási módszertan ugyanis nemcsak egyféle, „szabványosított” formában van, hanem számtalan stílusban megjelenik, mégpedig épp az egyes kutatási helyszínek, célok, eljárásmodok, látványosságok és kíváncsiságok mentén. A kötet e téren „öszvér-jellegű”, bepakoltak mindent, aminek az évközi kutatási eredmények összegzése lenne a felada. De ha az antropológiai és kisebbségkutatási pályák egymással rokonságban is állnak azon az alapon, hogy élő társadalmi közegben, kutatási tapasztalat alapján, empirikus tudást közvetítenek egy erre fogékony társadalmi közeg számára, akkor is disszonánsan hat itt például Tabajdi Csaba jelentése az Európa Tanács parlamenti közgyűlésének a romák jogi helyzetéről szóló adattári forrásaként, mert semmilyen kiterjedésében nem vethető össze a kollektív emlékezetéről szóló eszmefuttatással (Blénesi Éva etnikai síkok mentén gondolkodó) elméleti írásával, ahogyan Vékás János 2002. évi magyarországi és határon túli eseményekről szóló krónikája, vagy Szarka László 2001. évi népszámlálási adatokból kielemezett kisebbségi identitásvállalási trendjei sem lehetnek ugyanazzal a kutatói mércével mérhetők, mint az etnikus tradíciót és szimbolikus önmegjelenítést egy szlovákiai német közösségben megfigyelő kutatás összegző áttekintése Ilyés Zoltán kihívóan invenciózus írásában, vagy Hajnal Virág érzékeny tudásmembránjának rezgésében.

A három nagyobb tanulmányfüzér szembetűnően elválík a kötetben, de együtt azért megfér az évkönyv-jelleg határain belül: *kutatási tereptanulmányok* és térátélési változást folyamatok ritmusképletei olvashatók az elsőben (pl. Hajnal Virág, Papp Richárd, Kovács Nóra, Nyíri Pál, Fejős Zoltán, Vajda Imre és Prónai Csaba írásai); azután *népzetiségi* népszámlálási és kisebbségi csoportszerveződési folyamatok, trendek adatbázisaira *reflektáló írások* sorjáznak (Bindorffer Györgyi, Szabó Orsolya, Kozma István, Kállai Ernő, Szarka László, Tóth Ágnes, Vékás János munkái, ezek teszik ki a kötet közel felét); végül az *adattári közlés* értékű záró fejezetben Tabajdi Csaba és Vékás János dolgozatai találhatók.

Utóbbiakra mintha másodszor térnék ki... Nem ok nélkül: a kisebbségtudomány a jelzett kategorizálhatatlanság mellett is kétféle formában reprezentálja magát – ide értve a történeti forrásanyag-feldolgozások elnagyolt beilleszthetőségét és a kutatás nélküli elméleti

interpretáció zanzásított megjelenítését –, mégpedig: adatközlés és esszéjellegű helyzetfeltárás egyensúlya alkotja a szakirodalom java többségét, olykor-olykor változó arányokkal, de idővel mindig kikristályosodó mértékben. Saját olvasószemüvegem fölöttébb etnokulturális színezettségű, ezért is szívesebben engedem át a megélt élethelyzetekről hírt adó, tónusos rítusokat ismertető, árnyalt interperszonális közelítésekben avatott és érintett tollal lényeges impressziókat földidéző tereptanulmányokat (amilyenek Papp Richárd, Hajnal Virág, Ilyés Zoltán, Kovács Nóra, Bakó Boglárka, Vajda Imre és Prónai Csaba írásai), mintsem a többdimenziós-színes-szélesvásznú adatsorokat látványosan fölvonultató felméréseket (pl. Kállai Ernő, Kovács András, Vékás János, Kozma István, Tabajdi Csaba dolgozatát), mert az utóbbiakból valamiért hiányzik nekem az ember, a kisebbségi, a kicsi, a szenvedő, az átélő, az érintett személyiség – s hiányzik elemi értelemben is a személyesség. Hiányzom tehát én is, mint kisebbségi olvasó, akiről, (akiért? akinek?) részben ez a társ-szaktudomány is szólni akarna..., s talán mint kutató is, akinek ha kérdései vannak, azok nemcsak a kisebbségiség oldaláról, hanem az „antropos” oldaláról is fontosak nekem. Dacára ennek a hiányérzetnek, azért a két „élménytartomány” között, adat és jelentés dimenziói körében még vitathatatlanul létezik e tudományterület nyelvszociológián, kisebbségdemográfián, minoritásföldrajzon, etnostatisztikán és narratív histórián edzett feltárási módja is, amely voltaképp a legkonvencionálisabb interpretációja a kisebbségek léthelyzetének (itt most ebből a köztes, interdiszciplináris tudástartományból több írás is szerepel Tóth Ágnes, Szabó Orsolya, Szarka László, Mandel Kinga, Vizi Balázs, Bindorffer Györgyi tollából). A közteség szférája ez, köztes megfogalmazásban... – talányos átmenetiség a tudások domborzatán, gondolatfolyamok partjai közt...

Van persze ez elnagyolt besorolásba csak erőszakkal illeszthető több más megközelítésmód is, melyek nem a kisebbség hangján (émikusan, az érdekelt közösség saját szótárával és hangoltságával) szólnak, ugyanakkor oly izgalmas témákat taglalnak, vagy akképpen érvelnek, hogy ez áthatja az adatsorok vagy „tényszámok” szféráját – ilyen Fejős Zoltán város-ritmus-tanulmánya, Blénesi Éva „ébredő történelem”-felfogása, a Vajda-Prónai páros gömöri roma terepszemle-beszámolója, Bakó Boglárka életrajzi módszerről szóló fejtegetése, vagy Nyíri Pál kínai migrációs írása, s mellettük a szerkesztők egyike, Kovács Nóra argentinai magyar esettanulmánya. De például (ha a kisebbségtudomány szélesebb határvidékét vizslatjuk) már „anyagában” is szárazkás, élménymentességet szinte kimondatlanul is garantáló írás Vizi Balázs európa-tanácsi roma ajánlás-jegyzéke, Mandel Kinga román felsőoktatás-politikai kritikai esszéje, Bindorffer Györgyi baranyai német nyelvi-integrációs tükörképe, vagy Szabó Orsolya szlovák, és Szarka László délszláv etnoregionális körképe – amelyek (több más írás mellett) a hazai és határon túli kisebbségváltozási trendeket taglalják. Kozma István a magyarországi mikrokisebbségekről közöl új tónusú (maguk a kisebbségek felől nézve talán merészen kategorikusnak tetsző) áttekintést, Kovács András pedig az elmúlt másfél évtized bevándorláspolitikai fővonalait rajzolja föl. Utóbbiak nyilván olyan témakörök, amelyekben az involváltság, beavatottság akár „etnocentrikus elfogultság” vádját is képezhetné, ezért hát mint témák alapvetően távolságtartásra hangoltak... A kétfajta tónus különbsége nem a vállalás komolyságában ragadható meg (bár terepen kutatni kissé más szintű vállalás, mint néhány forrásközlést egymásra vetíteni egy akadémiai irodában...!), hanem a földolgozás kifutását, hatását, „horizontját” tekintve, de aligha van meg egyik a másik nélkül, s e tudásterület mindkettő nélkül...

Nem törekszem kényszeredett besorolásokra...! – szabadkoztam főnntebb. Viszont a kötet lassú átlapozásos ismertetése közben mégis belém ivódik az értelmezés-árnyalatok és átélés-orientációk megkülönböztetésének nyomán kínálkozó stiláris másság, amelyet például Ilyés Zoltán szimbolikus közteségeket felmutató mecenzéfi írása, illetve Hajnal Virág és Papp Richárd vajdasági-szerémségi terepmunkája e közösségtanulmányok finomszerkezetében megjelenít. Mindhárman kulturális antropológusok, ki-ki még a földrajz,

a nyelvészet vagy a történettudomány mikrotársadalmi orientációja felől is kiegészíti kisebbségi kíváncsiságát, s adja személyes tónusát a kutatási „adatanyaghoz”. S bár e kötet szerzőinek közel fele kulturális antropológus, ez nem zárja őket egyetlen interpretációs módszertanba, hanem épp az értelmezések árnyalatait dicsérő interdiszciplináris tudásterület szofisztikált megközelítésmódjait tudja kellően illusztrálni, mintegy „visszahitelesítve” az adatot, tény, mondanivalót, jelentést és hatást. Nem lehet ugyanakkor elhallgatni, hogy a kisebbség-problematika demográfiai-statisztikai-népességföldrajzi kezelésmódja ma még sokszor alig van köszönő-viszonyban az antropológiai terepmunkák ihlette reprezentációkkal – talán majd évek múltán e két terület összébb simul, társult viszonyba lép, s kevesebb ürügyet kínál a fejbekölintő kritikára...

Ezzel együtt a kisebbségkutatási könyvpiacra (jelentésben és hatásban, árnyalt összképben és lokális tereptapasztalatban) éppenséggel nincs szükség. Másként szólva, napra nap jelennek meg olyan kiadványok, melyekre nemcsak az érintett vagy megszólaló kisebbségi közösségeknek van szüksége, hanem a társadalmi környezetüknek, politikai intézményrendszerünknek, egész közfelfogásunknak éppúgy. Ezek a kiadványok (értve itt folyóiratokat, helyismereti monográfiákat, osztogatnivaló „szóróanyagot”, vagyis a megmutatkozás legkülönbözőbb alakzatait) nemegyszer meglepő, kutatások szempontjait is pontosító, teljesebb látványegészhez is érdemben hozzájáruló tartalmúak vagy szándékúak, vagyis várható-vélhető olvasóközösségük éppen az a lokális világ, amelyről szólnak, vagy az az etnokulturális miliő, amelyben helyüket-szerepüket keresik. Sokkal ritkább ugyanakkor az a tudományos igényességgel megmutatkozó, alkalmasint összehasonlító elemzésre is módot kínáló, vagy szélesebb horizontot is átfogó forrásmű, amely vállaltan interetnikus, interkulturális és tudományközi belátásokat, érzékeny felismeréseket tesz lehetővé. A szakkérdések iránt érdeklődő ugyanakkor tudhatja, hogy annyi a tudományos homálybogozás mennyisége, annyi a megszólalni próbáló kisebbség, s annyi a tájegységek, saját belterjes világok reprezentálására vállalkozó szakértelmiségi is, hogy szinte már ennek a homályoslató folyamatnak egyik „sürgősségi ellátást biztosító” intézménye lett az MTA Kisebbségkutató Intézete, amely az akadémiai szintre emelkedett minoritáskutatásoknak nemcsak központja, hanem az antropológia akademizálásának is gerjesztője, támogatója, tesztelője ugyanakkor. Az MTA Társadalomkutató központja, (amely lazán átkarolja feltucatnyi intézmény működését, hébe-hóba kooperációját is), évek óta gyámolítója annak a Műhelytanulmányok-sorozatnak, amelyben a tudomány templomában alkalmanként összenyalábolható ágazati tudás megmutatkozik vékonyabb tájékoztatók, vagy éppen (s főleg gyakrabban is) vaskosabb kötetek formájában. A hazai társadalomkutatások akadémiai központja volt megjelenítési fóruma annak a konferencia-előadásokat tartalmazó kötetnek is, amely tematikus körébe a Kárpát-medencei népcsoport-sokszínűséget emelte. Interetnikus kutatásokról, helyi és tájegységi közösségek, kollektív identitások leképezéséről van itt szó, melyek *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében* címen jelentek meg Bakó Boglárka szerkesztésében és koordinálásában. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2003). Pro forma ez egy 2000 márciusában indult akadémiai program tematikus kutatásainak eredményeit összegző konferencia anyaga, melyet (némi költségvetési és kiadási nehézségek nyomán) tavaly jelentetett meg a Kisebbségkutató. Az öt kutatási régió (Erdély, Vajdaság, Burgenland, Felvidék, Kárpátalja) együttélési viszonyait persze nem lehet még egy közel négyszáz oldalas kiadványban sem feldolgozni, de annyit föltétlenül érdemes elismerni, hogy számtalan rész kérdésben megvilágosító eredményeket tükröz a kötet. Persze azok számára, akik nem élnek ezekben a közegekben, nem részesei vagy aktív tagjai a helyi társadalmaknak, nem okvetlenül tartalmaz e kiadvány általánosításra alkalmas téziseket, de ez (szerencsére) nem is volt szándéka.

Mit tartalmaz akkor, s kiktől?

Némiképp távolságtartó véleményt formálva: azoktól közöl kutatási terepmunkára épülő tanulmányokat, akik ezeket a lokális világokat a legközelebből ismerik. Kutatóktól, amik már régen elindultak egy helyi világ részletesebb áttekintése irányába, megpályáztak ezzel egy kutatási támogatást, megkapták azt, folytatták feltáró működésüket, s most tálalják tapasztalataikat. Azokban a helyi társadalmakban, amelyekről hírt hoznak, alighanem ők a legjáratosabbak, olykor személyes kötődésük sem véletlen, kutatási motivációjuk is „etnocentrikus” háttérrel bír. Nem abban az „elfogult” vagy „elvakult” értelemben, ahogyan a helyi-séget oly sokszor provinciálisá tévő, értékörző, de tudományos horizontot csak a falusi templomtorony magasságáig áttekintő felszisszenések azt sokszor tükrözik. Hanem épp az interetnikus közelítéshez szükséges rálátás, beavatottság, érvényesség és tudományos átbeszélés igényével, továbbá azzal a kitekintéssel kiegészítve, amely a lokalitás és a globalizációs folyamatok hullámszásában gazdag nemzetközi szakirodalmat vehet figyelembe. Mi több, lévén szó nem kis részben határainkon kívül élő kutatókról, rendelkezésükre áll ezenfelül a helyi (kárpátjai, felvidéki, örvidéki, vajdasági, erdélyi) kutatók és források egy része, az ott készült elemzések ismeretanyaga is, melyeket a teoretikus kutatáselméleti és módszertani szcientárium összehasonlításra alkalmas háttéréhez mérhetnek. S ha pusztán a tartalomjegyzék alapján tekintjük át, milyen ívet ölel át ez a lokális-globális helyzetfelmérés, akkor olyan kulcsfogalmakra lelünk, mint „beszélőközösség”, „szimbolikus terek”, „interetnikus kommunikációk”, „etnikumok térszerkezete”, „politikai együttélés”, „interakciós rend”, „spontán migrációk”, „szorongás és megbélyegzés szociokulturális dimenziói” stb.

Az, hogy kik kutattak, hogyan kutattak, mit hoztak mutatóba – már a nehezebb kérdéskör. Aligha van méltatlanabb méltatás, mint amely tizenöt magvasabb tanulmány és azok szerzői közül kiemel kettőt-ötöt, amivel azt a látszatot kelti, hogy a többi „nem ér annyit”. Pedig ez a látszat ez esetben is érvénytelen lenne, hiszen módszerek, tudásegységek, prezentációs módok, érzékenységek sokféleségéből a recenzens is csupán úgy tud kiemelni, ha a magáéhoz közelít, az őt megérintőt értékeli többre. (Jószérivel ezt is vállalom, ha kell, számomra Hajnal Virág, Túros Endre, Fosztó László és a Biró-Bodó páros írása a leghatásosabb, de tudom magamról, hogy a térképekkel-táblázatokkal tagolt, sokdimenziós ábrákkal alátámasztott elemzések kiváltképpen taszítanak, ezért nem engedhetem meg magamnak ezek kevesebbre értékelését, mint az „átlitteralizált” megjelenítéseket. Tagadjam, hogy az élő és emberközeli belátások, egy kocsma vasárnap délutánja, egy ünnep jelképrendszerét használó ember személyes motivációja, egy kávézás intim pillanata számomra többet árul el a lét átélhető teljességéről vagy ennek lehetetlenségéről, mint egy mellékletnyi színes és négydimenziós ábra nyelvismereti kérdőívek lakosság-arányos eredményiről, melyekben nem szerepel egy nyelvbtlás, egy árulkodóan ügyetlenül használt igeidő, egy káromkodás vagy egy tüsszentés hangja sem...?!).

Kiemelni mégis kell, hisz egy tanulmánykötet – annak is, aki szerkesztette, annak is, aki olvassa, s annak számára is, akiről szól – mindenképpen vegyes lehet csupán. De ahogyan Fosztó László az interetnikus kutatások szociálintropológiai és community studies-kutatásait szemléli, mondjuk a kollektív emlékezet és az interakciók, a stigmatizáció és a ritualizáltság száldobosi szintjein, vagy ahogyan Hajnal Virág az élő kultúra szociolingvisztikai és nyelvi antropológiai megközelítését vállalja Feketics szerb-magyar-montenegrói elbeszéléseiből merítve, s amiként Biró A. Zoltán és Bodó Julianna tálalják a korondi magyar-cigány együttélés informális kapcsolati szintjeit, vagy Túros Endre a kisbácsiak vallási és politikai-szimbolikus elhatárolódás térhasználati minőségeit, némiképp rímelően Gagy József fehéregyházi Petőfi-ünnepségek révén megváltozó lokalitásépítési játszmáira – az a helyi kutatásokban edződött tudományosság számára is újdonságereje nem csupán a lokális világok egyikének részletesebb bemutatásában áll, hanem olyan szemléletirány és metodika alkalmazásában, amely emberközelibe költözik és közel hajol a lélek sóhajaihoz, a kollektivitás vágyálmáihoz és reménytelen reményeihez. Ezzel ellentétben

például Puskó Gábor Tornalján készített identitásvizsgálata, amely éppúgy nemzetközi felmérési trendek, etno-geográfiai vagy nyelvnéprajzi háttérre támaszkodik, mint az itt említettek munkái, de olyan magyar-szlovák nyelvpolitikai és sztereotipizálási mutatókra, térszerkezet-változási árnyalatokra, interkulturális csereviszonyokra figyel, amelyek mintha inkább kvantitatív eljárásra épülnének, holott mentalitásról, idegenek és helybeliek érzelmi közeledéséről-távolodásáról, hovatovább egységesüléséről beszél, ám ezt kevésbé hitelesíti életes szituációkat tükröző idézetekkel, mint a főtebb „kiemelték”. Danter Izabella már idéz is néhány szót a nyelvváltás és az emlékműállítási procedúra ürügyén, de ezek is inkább a diószegi kérdőíves kutatás kisszámú adatközlőjével készült felvételek „hangulatfestői”, semmint a mély megértés módszerének megnyilatkozásai. Az ukrán-szlovák-magyar hármashatár szögletében felvő Csap nemzetiségi kontaktzónáinak felvétele és elfogulatlan leírása is teljességgel megfelel a tudomány megkövetelte okadatolt közlésmódok ideáljának, de módszerei hiába is épülnek mélyinterjú, beszélgetős, adatfeltárós történeti helyzetképekre, valamiképpen a személyesség hiányzik Csernicskó István tanulmányából is.

Nem folytatom, még azt hihetné az olvasó, hogy gyengécske és kényszerű kutatásbeszámolókat válogatását kapja kézhez ebben a kötetben... Nem arról van szó, hogy a lokalitások kérdéskörét immár nemcsak a globalitás dimenziójában méri a kortárs „etnometodológia” vagy interetnikus kultúrakutatás, és ezért az imént említett dolgozatok „alatta maradnának” az előírtas diskurzuselméleti interpretációknak. Sőt, mégcsak nem is arról, hogy bárhol a tudományok határvidékén volna olyan egyértelmű norma, mely a kulturális antropológiai, komplex kultúrakutatói, interetnikus diskurzuselméleti szinteken elvárások teljesítését róná a kutatókra, melyeket egyik így, másik amúgy képes vállalni. Nem is kívánható, hogy a szakma-szinten okvetetlenkedés nélkül elismert Pozsony Ferenc, aki ráadásul az egyik legizgalmasabb kérdéscsoportot, a nemzeti identitás és a polgárosodási-modernizációs kihívás székelyföldi eseménysorából kiemelt háromszéki esettanulmányban Zabola etnikumközi viszonyait elemzi, ne lenne birtokában (az egyébiránt éppen általa egyetemi-doktori szinten is oktatott) kisebbségkutatási módszertannak, ugyanúgy lásson és írjon, mint Árendás Zsuzsa, aki kéthónapos „állomásozó terepmunka” során készített taksonyi felvételét igényes narratológiai kontextusban tárja fel, de más etnikum-kutatási iskolázottsága és szakmai ismeretanyaga van, mint például Oláh Sándornak akár, aki székelyzsombori komplex terepkutatását szintúgy két hónap alatt végezte, de három évtizede kutatja a térség összes települését a legkülönbözőbb túlélési stratégiák, gazdasági szerepvállalások, politikai reprezentációk levéltári, szociológiai, történeti adatanyaga előterében.

Röviden: azt hiszem, azért nem „minőségi” különbségekről van itt szó, (s ennek mentén „osztályozásról”), mert a minoritáskutatások „módszertana” sem lehet egyöntetű, nincsenek etalon-tudások és kötelező értelmezési tiszteletkörök, csupán érzékenységek, metódusok, helyben érvényes megközelítések vannak, s ezekre épülő interpretációk. Az interpretációkat pedig nemcsak a szaktudományos nyelvi kontextusok, hanem a lokális világokban érvényes, őket nem veszélyeztető, a térségi tudományterületen konvencionálisnak tekintett megjelenítési szintek is meghatározzák. Ez nagy előnye, de komoly veszélye is az „akadémikus” kisebbségkutatásoknak. Az a közeg ugyanis, amely politikatudományi, történeti, nyelvtudományi, szociálpszichológiai, etnogeográfiai, tértudományi, néprajzi vagy kisebbségsszociológiai környezetként körülveszi ezeket a lokális identitáskutatásokat, majdnem kivétel nélkül olyan etablirozott intézményiségre tekinthet vissza, amire például a mentalitáskutatások, interetnikus kommunikáció-kutatások, kulturális antropológiai közösségkutatások nem hivatkozhatnak. Az MTA Kisebbségkutató Intézete azonban éppen azt az arcát tudja fölmutatni e kötet(sorozat) révén, amely a kutatóinak körében egyre növekvő számú antropológus segítségével nóvum lehet, s épp azt a tudományos többletet adhatja a „bevált” módszertanú, „szakszerű” és „objektív” interpretációt vállaló tudásterületekhez, amelyre a látszólagos bizonytalanság, a puha megközelítések és érzékeny

belátások tétovasága, az intuitív megközelítés, a mély megértés képessége, a „nem-információk” jelentésterének átlátása, a rejtett beszédmódok kontextuális kezelése teszi képessé. Nyilvánvaló egyszersmind, hogy a felvidéki, délvidéki, erdélyi tudományosság hagyományai, vagy épp a kárpátaljai kezdeményezések más és más kutatómódszertani vagy interpretációs gyakorlatra épülnek, más „iskolák” és nézetirányok folytatását képviselik – vagyis beszédmódjuk, stíláriskájuk is más lesz.

Jellemző ebből a szempontból is a kötet szerkesztő Bakó Boglárka tanulmánya. A fő törekvésnek teljességgel megfelelően egy élő közösség interetnikus sokrétűségét, interkulturális rétegzettségét, eltérő reprezentációs vagy „artisztikus” jegyeit vonultatja föl megannyi szöveg idézettel, a barcasági Apáca híres „kakaslövési” attrakciója körüli feszültségek, térbeli osztottsággal együttjáró átbeszélési gyakorlatok, ünnepkezelési és nyilvános eljárás módok bemutatásával. A múltból (különbözőképpen, etnikus eltérésekkel) eredeztetett, de „jövőteremtő apácaiságot” új és régi konfliktusában bemutatva, a községi lakosság látszólagos egységét a belső (érték- és érdek-) hierarchia leírásával élővé téve azt a kulturális antropológiai nézőpontot érvényesíti, amely számára a mulandó múlása, a tradíció változása, vagy épp a nemlétező tradíció megteremtődési folyamata (hasonlóképpen mint Gagyí, Biró-Bodó, Turós, Hajnal írásában e kötetben) épp olyan társadalmi tények, amelyek nem lesznek attól impozánsabbak, ha táblázatba foglaljuk őket, de ható és változó mivoltuk a legtényszerűbbnek tűnő adattal is egyenrangú marad.

Az antropológiai másságkutatás, a kisebbségtudományi szintéziskutatás, a jelenkortörténeti változáskutatás olyan összhangjai állnak itt össze lokális világokká (így, többes számban, több világgá, s egy-egy világon belül is több mikrovilággá!), hogy egymás után vagy „egybeolvasva” őket, valóban a Kárpát-medence együttélő közösségeinek állapotrajzát, továbbá az erről különbözőképpen interpretáló tudások sokféle minőségét látjuk e tudástérben egyberendeződni. Az Intézet korábbi kötetei, a kisebbségi monográfiák, műhelytanulmányok, konferencia-kötetek sorozatai immár nemcsak egyre bővülő (és főképp: kiadott, hozzáférhetővé tett!) adattárral szolgálnak a hazai és határainkon túli kisebbségtudományi közgondolkodás számára, hanem frissítő, állapotjavító módszertannal, új empirikus kutatások árnyalatgazdag bemutatásával járulnak hozzá a lokális világok (bármily jogosan vitatott, így – többes számban – nem okvetlenül elfogadható) megismeréséhez. Az új trend kritikai értékelése még hátravan, bár nem késlekedhet már sokat – de közismert és hozzáférhető alapanyagok nélkül ez is lehetetlen lenne. A lokális világokról ugyanis épp annyival kellene többet tudnunk, amennyivel a Kárpát-medencei együttélések és együttgondolkodások lehetőségeiről...

Együttélés és együttgondolkodás, befogadás és kiszorítás, lokalitás és migráció a szélesebb értelemben vett kultúráköziség a meghatározó témaköre egy újabb kötetnek, amelyet A. Gergely András és Papp Richárd szerkesztett egybe *Kisebbség és kultúra. Antropológiai tanulmányok 1.* címen (MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2004). A kötet tanulmányai a felfedezéstől, kérdésfeltevéstől a megismerésig és segítségnyújtásig ívelnek – témaköreikben a szerzők a kisebbségi, etnikai vagy vallási, kulturális- és identitásközösségek megértését, helyzetük narratív-leíró bemutatását vállalják. A kötetet társadalomkutatók jegyzik, akik szociológiai vagy pszichológiai, néprajzi vagy demográfiai, nyelvi vagy szociális kérdésekre építik megismerési technikáikat – emellett szinte mindannyiukban közös jellemvonás, hogy antropológiai kutatási helyzetekben, terepmunka során gyűjtött adatok és megfigyelések birtokában fogalmaznak meg teoretikus következtetéseket. A kulturális antropológia, mely ennek a – primer képletekre nem egyszerűsíthető – világnak megismerő és értelmező tudománya, talán épp azzal járulhat hozzá a kisebbségi lét, a kulturális másság, a változó és többretegű identitás megnevezéséhez, ha a kulturális komplexitás felé közelítve megosztja tapasztalatait nemcsak a kisebbségkutatókkal, hanem nyelvész, pszichológus, vallásszociológus, igazgatásjogász,

társadalomtörténész vagy politikai földrajztudós kortársakkal, hanem magukkal a kutatott közösségekkel is. Mindezt úgy, hogy e közösségeket azok kutatják, akik tanult szakmájuk, örömmel vállalt professziójuk terepére leltek a lokális világokban. Az antropológusnak ez létfeltétele, enélkül nem definiálhatja önmagát. S miközben szerepe szerint az antropológus a tanulmányozott kultúra (kissé önjelölt) szószólója, hírnöke, (Mario Vargas Llosa által megjelenített) „beszélője”, egyúttal a „többségi közösség” tolmácsa is.

A kisebbségek és kultúrák terepszemléjét fölmutató kötet tolmácsai másfél tucatnyi lokális világba kalauzolnak el. Mégpedig úgy teszik ezt, hogy a kisebbségkutatás egykori kulcskérdése elől nem térnek ki, de (olykor szinte) az akcióantropológia eszköztárával válaszolnak. A közép- vagy kelet-európai kisebbségkutatás legfőbb hagyományainak egyike volt a „lehet-e kisebbségnek lenni” kérdés térségi és történeti megfogalmazása – az antropológiai kutatások viszont hozzájárulhatnak olyan válaszokhoz, amelyek további, s ennél mélyebb, felelősebb, sokrétűbb megfontolásokra készíthetnek mindenkit.

A szerzők többsége antropológus (egy részük még diák-státuszban, de már) választékosan szakszerű elméleti kérdésfelvetéssel élve fogja át terepét. Boross Balázs, akitől eddig már számos pusztinai terepmunka-tanulmányt olvashattunk egyes kiadványokban, ezúttal azokat a kutatásmethodikai gondokat és felismeréseket osztja meg velünk, amelyeknek nemcsak a kisebbségi sorsban élők, nemcsak a romániai magyar kisebbség csángó kisebbsége mentén van érvényessége, hanem a terep és az antropológus sohasem előre kódolt viszonyában. Ugyanilyen átélt, megmerítkezett élménytartalmak felmutatásával szerepel a kötetben Horváth Kata, aki a közgondolkodásban és egyes identitás-csoportokban meglévő cigány-kép és paraszt-kép dichotómiáját járja körül, sztereotípiákat, párhuzamokat, ellenpontokat és függő változókat megnevezve az együtt vagy egymás mellett élő szociokulturális csoportokban, ezek mindennapi kommunikációiban. Az interkulturális vagy etnikumközi kommunikációk egy sajátlagos „beépülési módszertannal” dolgozó képviselőjének interpretációjáról van itt szó, miként Pálos Dóra esetében is hasonlórol, aki a roma/újmagyar kategóriák nyomába eredt Zalakaroson, s szinte „a terep részévé” vált maga is a kiválasztott-meglélt család körében.

Az antropológiai és kisebbségkutatási párhuzamok mentén több távolságtartó, de egészében mégis elmélyült involváltságot sugárzó írás is olvasható a kötetben: Jacsev Nikolai „Peko népét”, a szetukat tanulmányozta identitáskereső múltjuk és mai etnikai reneszánszuk miliójében; Varró Zsuzsa a budapesti kurdok közösségét keresi megkülönböztető hasonlóságok mentén az identitás-vállalások szempontjából; Kolozsi Ádám a Pest-környéki bolgár csoport(ok) identitáselemeit taglalja igen invenciózus elméleti felfezetést követően; Hajdú Gabriella a nemzeti identitás és a kulturális mintázatok továbbélésének lenyomatait gyűjtögeti a budapesti görögség körében – egyszóval olyan antropológiai horizonton kerülgetik a komplex kulturális reprezentációk formáit-fajtáit, amelynek tágassága nem csupán kisebbségkutatási szempontból gazdagító, hanem az antropológus émikus/étikus avatottságára is vall.

Kevésbé mondható el a pusztán kisebbségkutatási hangoltság néhány további írásról, ám ezek kitűnően megjelenítik a kisebbségnek mint identitás-állandónak és formai egzaktumnak meglétét olyan szubkulturális szférában, amelyben a minoritás-jelleg szükséges, de nem elégséges definíció része: ezek ugyanis számos esetben kisebbségi csoportok, de minden esetben vallásiak is. Geszti Zsófia például a vallási identitás és a felekezeti konfliktusok „görögök” és pravoszlávok közötti árnyalatváltozásait taglalja az utóbbi évek kárpátaljai falusi miliójében; Drjenovszky Zsófiát a budai muszlim közösség életmódja és alkalmazkodási stratégiái érdekelték; Nikitscher Péter a budapesti bahá’i közösség életéről és normáiról gyűjtött terepmunka-anyagot; Király Attila aprólékos eligazítást tart a budapesti Zen Kvan Um iskolájának közösségéről, kiegészítve ezt olyan árnyalt szakrális ismertetővel, amely életmódtól és szertartásrendtől kezdve a kutató és a hívők által átélt nyomasztó

közérzetek hullámain át vezet roppant sok ismeretlen momentum szinte teljes körű rajzával; Kemény Márton a Krisztus Magyarországi Egyháza egyik közösségében keres eligazodási pontokat, figyelemreméltó éberséggel...; Kocsis Gabriella a Krisnás hit és a somogyvámosi Krisna-völgy részletes tájrajzával fog meg, nem kerülgetve a térség falusi lakosságának és a betelepülő híveknek korántsem mindig konfliktusmentes kapcsolathálójának kérdését sem; még ezeknél is cizelláltabb belső hitvilág tárul föl Vincze Kata Zsófia interjúnak álcázott terepkutatási tanulmányából, amelyet a Bethlen téri zsinagóga híveiről készülő kutatása részeként mutat be, de mindenkinek, aki azt hitte eddig, hogy van némi fogalma a zsinagógai élet feltételezhető módjairól, meglehetősen meglepő árnyalatokkal szolgál az itt közölt peszachi beszélgetés; ugyanez a terepe és innen származó tanulmányianak sora jellemezte Papp Richárdot ezidáig, aki azonban itt most a Vajdaságban kezdett kutatása nyomán ír a történelmi egyházak és kiségyházak közösségeinek, kultúráinak kölcsönhatásairól, a kisebbség kisebbségeként vallási osztottságot is reprezentáló csoportkapcsolatokról és értékdimenziókról; Barta Géza pedig Északkelet-Indiába csábít bennünket, ahol a donyipoloizmus (a Hold-Nap-Isten) születésének folyamatát követi, egy Arunachal Pradesh-beli etnikai csoportozat és társadalmi aktiválódások térségi formációi felől jellemezve a hit, a lét, a hagyomány és az inventált hagyomány sajátlagos megnyilvánulásait. A kötet záró tanulmánya Haraszi Annáé, aki nemcsak a pakisztáni hegyek magasába, a kalash népcsoport egy településére kalauzol minket, hanem azt is elbeszéli átélte józansággal, hogy miként juthat kérdező antropológus az akcionalista szerepkörébe, s miképp alakult ki az akcióantropológia elmúlt néhány évtizedében az a tevékenységi felelősség-kör, amelybe kelet-európai kutatóként sem elszántan beállni nem lehet, sem felelőtlenül kiszállni belőle...

Kisebbségek, vallások, kisebbségi vallások, antropológiai „felületek”, kutatói horizontok és tudományelméleti vagy megismerés-módszertani árnyalatok... – ezekről árulkodnak a fent érintett (vagyis éppcsak átfutott, jelzett) kötetek. Amennyire a konkrét, kisebbségi vagy szubkulturális csoportokkal kapcsolatos tudásunkat gazdagítják, épp annyira kihívóak is az árnyalt interpretációk szintjén és a kisebbségkutatások zártabb, merevebb, „okadatoltabb” módszertana ellenében. Vagy talán inkább ellentétjeként?

Meglátjuk. Mindkét empirikus tudásterület egyaránt csecsemő- vagy kisdedkorú még nálunk. Lehet, módunk lesz megvárni, amíg nagyra nőnek... S ha nem kérdezik, hogy tehetik-e, ez annál hamarabb bekövetkezhet...

Megjelent: *Anthropolis*, 2005, 1:159-169.

Kisebbségi egészség kontra kirekesztettség

A közelmúlt években mindegyre sokasodik az a tudományos és intézményes befektetés, amelyet kormányzati, öngazgatási és civil szervezetek a társadalmi esélyegyenlőtlenség ellen folyó törekvésekben összegeznek. A közelmúltban, hogy Magyarországon miniszteriális szintű kérdéssé avatták az esélyegyenlőtlenség problémáját, mind több és több tanulmány, kötetnyi elemzés, kutatási tapasztalat lát napvilágot, nem kis hányadukban az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium támogatását élvezve. A nemzetközi kooperációban készülő kutatások (mint például az EXNOTA program, mely az MTA Politikai Tudományok Intézetének és az ELTE Szegénységkutató Központjának együttműködésében öt országra szóló esélykülönbségi kutatást támogat), vagy a roma kutatások, amelyek hazánk és az újonnan csatlakozott országok térségének esélyegyenlőségi kérdéseit elemzik, korántsem meglepő módon fordulnak a szociális és gazdasági, egészségi és mentális szempontból hátrányos helyzetű cigányság felé. A szerző a vezetése alatt készült két egyenlőtlenség-kutatást ismerteti, elsősorban a cigányság egészségügyi alapellátását, háziorvosi és védőnői tapasztalatok alapján megfogalmazható strukturális egyenlőtlenségét, valamint a szociális-gazdasági szolgáltatásokhoz való hozzáférés különbségeit illetően. Kötetének második blokkja a strukturális esélyegyenlőtlenségek és az előítéletek összefüggéseit taglalja, modellezi a cigányellenesség okait és az egészségügyi hozzáférés területi aránytalanságait, az egyenlőtlenség országos tagolódását. Ezzel a feltáró munkával nem csupán információt kíván nyújtani a cigányokkal kapcsolatos beállítódásokról, az állandósult és a változó attitűdökről, továbbá az életmód, környezeti feltételek, „örökölt” esélytelenségek dimenzióiról, hanem választottan az egészségügy funkcióit, működésmódját, ellátási mutatóit teszteli abból a szempontból, milyen igényszintnek felel meg a kliensek nézőpontja alapján.

Kiindulópontja szerint az egészségügyi alapellátás szereplői két oldalról világíthatók meg: egyiken a társadalmi kirekesztettség, rossz anyagi helyzet, munkanélküliség és egészségtelen életmód miatt fokozottan veszélyeztetett roma beteg található, kinek helyzetét az egészségügyi állapot, az ellátottság esélye és a hozzáférés feltétel-együttese határozza meg, s a másik oldalon ott áll az egészségügy alkalmazotti köre, közelebbről a védőnők és az orvosok tábora, akiknek magatartásán, felfogásmódján és értékrendszerén igen nagy mértékben múlik a magyarországi népesség mintegy tíz százalékának alapellátása, adaptációs esélye, jogosultsága és terápiája is.

A kötet kiterjedt és összehasonlító alapvizsgálat nyomán összegzi az adatszerű, strukturális és empirikusan is igazolni próbált kutatási anyagot. A szociális helyzettel kezdve, az iskolai végzettség, gazdasági aktivitás, családi szerepvállalás és demográfiai mutatók alapján elkülöníthetőnek mutatja azokat az életminőségi mutatókat, amelyek a lakhatást, a lakóhely és környéke adottságait, a szociális háló feltételeit és a betegségek esélyének együttesét jelzik. Ide értve a születésszabályozás, abortusz, ellátási költségek fedezése, orvosi hálózatba tartozás vagy ennek hiánya, egészségmegőrzési programok hatékonysága és gyógyszerköltségek komplex együttesét, a szociális ellátásban való részesedés problematikáját jeleníti meg, körvonalazva a prevenció és a strukturális szempontból kiemelkedő esélyhátrányt jelentő elesettségi mutatók hatását is (pl. tüdőbaj, fogászati ellátatlanság, nőgyógyászati panaszok, emlőrák, stb.), melyek nem utolsósorban életmód-függőek, de komoly szerepe van a településhálózaton belüli helyzetnek is. A szociális ellátottság lényegében sosem fedezi a kieső munkajövedelmeket, így a szegénység egyik meghatározó motívuma a rászorultság és a jogos igény fordított aránya a roma népesség esetében. Mindennek további komponense a tájékozottság (pl. a szociális segélyen túli díjak, tartósan beteg vagy fogyatékos gyermek esetében járó külön juttatás mintegy tíz százalékát nem igénylik, mert nem tudnak róla, és az időskorúak járadékának felvételét is a romák

negyede veszni hagyja, merthogy „kapcsolati vákuum” van az intézmények és a jogosultak között; a rendszeres szociális segélyt sem igényli a jogosultak 47 (!) %-a, ami erős kontraszelekciót eredményez, továbbá egyfajta gettó-létbe szorítja a cigányokat).

A szegénység és depriváció mutatói között ott van tehát – s igen komoly, sőt meghatározó mértékben! – az egészségügy, ott van a cigányságot körülvevő előítéletesség, sőt az is, hogy a cigányság a maga társadalmi környezetéhez való viszonyában maga is „szelektál”, vagyis elkülönít mozgásfogyatékos, alkoholistát, homoszexuálist, menekültet, hajléktalant, külföldi idegent, állami gondozottat stb. A maguk marginális helyzetében érzelmi-kognitív távolságot is kifejezve egyfajta „respektus-dimenzióban” is áttekintést kapunk arról, kik a „választott” környezetben közel állónak tekintett, s kik az ellenszenv mentén kezeltek a romák számára. S bár „természetes” lenne, hogy a cigányellenesnek tűnő, számos (és európai felmérések viszonylatában is egyre egyértelműbben, feltűnőbbben megfogalmazott) magyar rasszista megnyilvánulásnak kárvallottjai, a magyarokat mégis magukhoz közeleink tekintik, szemben a négerekkel, kábítószeresekkel, alkoholistákkal vagy szexuális másságok híveivel. Ez az „azonosulás az agresszorral” éppen arra utal, hogy nem engedhetik meg maguknak a társadalmi többség morális „lefokozását”, de kifejezik sajnálatukat, amiért a szociális hasonlóságban, marginalizált élethelyzetben oly sok (nem cigány) honfitársuk kénytelen élni (a „szegény gázsó” fogalma a rokonszenvi skálán a fölötte álló zsidósággal vállalt érzelmi közelség, és a feketékkel szembeni távolságtartás között van). Ez az interetnikus másság-tűrés egy igen érdekes példája, szociálpszichológiai mögöttese az alárendeltségi skála tényleges és képzelt dimenziói szerint alakult ki. Alapja, megnyilatkozó tartalma pedig összefügg azzal, amit a kötet második felében a háziorvosok és védőnők vizsgálatára vonatkozóan a szerző állít.

Az adatok alapján kimutatható, hogy a cigányellenesség negatív irányban befolyásolja az orvos-beteg viszonyt, tartósan diszkriminatív hatások tükröződnek ebben, kevesebbet nyújt az egészségügy azoknak, akik romák, ugyanakkor a csökkentett ellátási szint nem minősíthető változtathatatlan kapcsolatnak. Nincs szó végzetes hátrányokról, csupán azzal a jelenséggel összekapcsolódó mechanizmusról lehet beszélni, amely a társadalmi elit és a leszakadó rétegek közötti viszonyban általánosabban is jelen van: az egészségügy számára a romák nem képviselnek piacképes ellátási-fogyasztói erőt, ami viszont kihat a romák egészségmegtartó, preventív, gyógyulási vagy rehabilitációs rászorultságára is. Kezdődik mindez a településhálózat kieső térségeivel, a lakóközetek orvosi ellátottságán túl (mivel az ország roma népességének 18,6 %-a él olyan településen, ahol nincs háziorvosi szolgálat!) és áttételeit tekintve (patikák, gyógyszerellátás és annak költségei, utazási költségek, betegszállítás, egészségügyi eszközök árai, stb.) kapcsolódik olyan tényezőkhöz is, mint a páciensekkel való foglalkozás időráfordítási mutatói, medikális és paramedikális feltételei, a betegek létszáma, az orvosi felszereltség mértéke, az ápolónői és védőnői segédlet biztosíthatósága, kommunikációs készség szintek, stb. Az orvosokkal kialakult kapcsolat emellett nyilvánvalóan nem csupán a szociális depriváció okait jelenti, a társadalmi státusz függvényében még további esélyegyenlőtlenségi okok is közrehatnak. A magyar orvostársadalom (e kutatások adatai szerint) 55,6 %-ban nem jellemezhető semmiféle cigányellenességgel, 14 %-a azonban erősen, ezen belül is elsősorban a jólsituált fiatalabb generáció az, amelynél ez szembeszökő, s ez adat nem is függ össze a roma népesség területi tagoltságával, a páciensek közötti romák előfordulási arányszámával. Az előítéletes sztereotipizálás olyan mércéi, mint a bűnözésre, lustaságra, munkakerülésre, összeférhetetlenségre, aszociális felfogásra utaló vélemények vállalása, a vizsgált válaszadók egyharmadára jellemző volt, minden hetedik erőteljes sztereotipizálást mutatott, lényegében kirekesztő attitűddel. Mindennek alapja főként a külső utáni megítélés (60 %-ban), a cigány identitás vállalása (49 %), a környezet vélekedése (7,2 %) és a cigány nyelv használata (1,1 %) – a százalékos arányok túlmutatnak a száz százalékon, de egy-egy vélemény több

értékképzetre is vonatkozhat –, s ami még jobban növeli a diszkriminatív hatásokat, az a xenofóbia tartalmán túli értékrend. A modern, elidegenedett tömegtársadalmakban nemcsak az intolerancia hatása növekszik, hanem a tekintélyelvűség nyomán kialakult értékrend, az idegenek iránti szélsőséges türelmetlenség, az egyén önvédelmi szintjének és sérülékenységének rendkívülien szűk körűsége is. „A mai magyar társadalomban a cigányellenesség „soft” válfaja természetessé vált” – szögezi le a szerző a megrázó felismerést. Az esélyegyenlőtlenség fokozódása, arányainak növekedése szempontjából viszont nemcsak az orvosi-egészségügyi és szociális-gazdasági ellátottságot tekinti mértéknek, hanem magának a roma és nem-roma társadalom”interaktív tereinek” sokasodását, köztük kommunikációs feladatok megoldását, a szemlélet- és értékelési módok további elemzésekkel gyarapítható körét nyilvánítja olyan hatásúnak, amelyet az európai normákhoz közeledni kívánó magyar társadalom, magyar egészségügy, magyar kisebbségpolitika és esélyegyenlőségi elv normarendjében elvárható változások tesznek lehetővé vagy egyre lehetetlenebbé.

A kötet adatai: Babusik Ferenc: *Az esélyegyenlőtlenség korlátai Magyarországon. Státusz, etnicitás, kirekesztődés az egészségügyben és a szociális szférában.* L'Harmattan, Budapest, 276 old.

Megjelent: *Kisebbségkutatás*, 2005. 2. szám

Etnikai csoporthatárok és a kulturális különbségek társadalmi szerveződésmódjai

Egy könyv, melyet harmadszázada folyamatosan hivatkoznak, olvasnak, érvényesnek tartanak. Egy tanulmány-válogatás, melyet oly kevesen olvastak ténylegesen a hazai kutatók közül is, ám rangja és híre akkora, hogy bőszen hivatkozza mindenki. Egy alapvető szakirodalommá lett szümpozium-kiadvány, amely korszakosan változtatta meg az etnikai kérdések körüli felfogásmódot, s határozta meg új irányát mindazon felfogásoknak, amelyek az etnicitás problematikáját kívánták felölelni vagy érinteni. Homályt oszlatott a lebegtetett határok fölött, bevezetett a több etnikumú társadalomszerkezet kulturális miliójébe, miközben számos karakteres térségbe invitált Norvégiától Etiópiáig, Szudántól Mexikóig, Afganisztántól Laoszig. Fredrik Barth harmincoldalas bevezetője nemcsak egészében és részleteiben, hanem elméleti és empirikus, rendszerjellegűen áttekinthető és folyékonyan határtalan természete szerint mutatta ki a társadalmi folyamatok és szerveződési módok etnikus jellegét, egyúttal azt is, miként válik azonmód mállataggá, átmenetivé, határait vesztővé mindaz, amiről oly egzaktul is lehet beszélni.

Az *Etnikai csoportok...* (ezután így utalok rá) mint kötet egy 1967. februárjában rendezett bergeni szociálandropológus találkozó vitaanyagaiból formálódott. Miután a skandináv kutatók előzetes problémafelvetése és előadásvázlata körbejárt, mielőtt konferenciázni kezdtek volna, így a teoretikus vita immár érvényes kérdésekkel, egymásra utaló gesztusokkal, s végtére is olyasfajta harmonikussággal indult, amiből nem véletlenül lett korszakmeghatározó kézikönyv. S minthogy az öt térségi egyetemről jött etnológus csoport eredendően is a világ különféle tájain kutatta az etnicitás kérdéseit, mi sem volt csábítóbb, mint összevetni mindezt, s azt tenni „húzókérdéssé”, miként szerveződik a „polietnikus”, vagyis többféle etnikai csoportozat jelenlétéből formálódó tér, s miként alakulnak ennek határai, kölcsönhatásai, mintaválasztásai, konfliktusai és kiegyezései. Erre a szemléletmódokat, tapasztalatokat és okfejtéseket összegző gesztusra Barth vállalkozott, aki az *etnicitás* vitatott és sejtelmes kérdéskörét tette antropológiai súlyú kihívássá, s eközben magát az *etnikai identitást* is körülírta.

Alapjaiban lehetetlen helyzetben van a recenzens, amikor (némileg határolt terjedelemben) a százötven oldalas kötet hét előadását kívánja ismertetni. Lévén szó konferencia-szintű diskurzusról, a résztvevők (persze a tudományos érintkezés és hivatkozás normatív hatása alatt, de ebből következőleg szilárd árnyaltságú és okadatolt forrásanyagra támaszkodva) olyan ismeretlen „kistérségi” vagy lokális mélyvilágokba vezetnek be, amelyeket a mellékelt térképek nélkül még lokalizálni is alig lehet, nemhogy sajátlagos belső etnikai dimenzióikat kellő kontextusban értelmezni. Tették akkor mindezt úgy, hogy a kulcskérdések és „hívószavak”, mint stigmatizáció, mobilitás, etnikai gazdaság, integráció, kizárás és bekebelezés, dichotomizáció, határfunkciók, politikai stabilitás, legitimitás, társadalmi konfliktus (és hasonló, hosszú sorban) részletezve is csak úgy kerültek kontextusba, hogy ismertnek vették a többi előadó mondandóját, téziseit, érvelési módját és üzeneteit. Mindezen árnyaltságokat itt röviden felvillantani olyan vállalkozás lenne, mint egy-egy szentjánosbogarat definiálni a sötétben... – s ráadásul a kötet egésze épp azt a jelenséget tükrözi, ami szentjánosékat is jellemzi, hogy a fel-felpislanó fények idővel ritmussá állnak össze, s mint megannyi aprócska lampion, egy tempóban kezdenek villódzni a tájban...

A recenzens válsághelyzetét részben, sőt kifejezetten kényelmessé téve oldja föl Barth, aki az előzetes rezümék alapján már átlátta, miről és miként folyik majd a diskurzus, s a várható elméleti kereteket nemcsak elvont teóriákba foglalta, hanem a maga pastu vidéken (Pathans, Afganisztán és Nyugat-Pakisztán határán, még az ötvenes években) kezdett kutatásával illusztrálta is. Ez az önmeghatározási szinten igen markánsan megjelenő térség ugyan széttagolt (szegmentált) törzsi-települési szervezetben, központosított állami

intézményrendszer nélkül egzisztál, de a területi szórtság és a körzetben vállalt különféle társadalmi szerepek-funkciók éppúgy érvényesültek az etnicitás dimenziói közt, mint (a bevezetőjében alkalmanként felsejlő példában, norvég farmerek, lapp és finn gazdálkodók kisebbségi léthelyzetében. Az analógia talán meredeknek tűnik, de ha – nem törekedvén mereven még a harminc oldalas elméleti bevezető teljes ismertetésére sem – elkövetem az a cselt, hogy saját fejezetcímei szerint tematikusan kivonatolom Barth elméleti alapvetését, akkor talán könnyen átláthatóvá válik, miként lesz a határok révén meghatározhatóvá egy etnikai csoport időben folyamatos és intézményesített szervezettsége. (Ugyanakkor pedig épp a határok ködlő jellege miatt az átjárások, kölcsönhatások, tér- és időhasználati módok nemcsak a kulturális különbségeket cövekelik körül, hanem a kultúráköziséget is folytonossá és határolhatatlanná, változásnak kitetté teszik).

Barth gondolatmenete szerint az *etnikai csoportmeghatározások* leginkább úgy írhatók le, mint *kultúra-függő egységek* és mint *szerveződési módok*. Az *etnikai csoporthatárok* szinte mindenütt egy *polietnikus társadalmi rendszer* elemei, amelyben az *identitás-szerveződés* és az *értékrendek* is az etnikai csoportok *kölcsönös függésrendje* alapján kapnak *státuszt*. Ezt természetesen körülveszik *ökológiai* nézőpontból fontos momentumok, meghatározzák történeti érvényűen ható *demográfiai perspektívák* is. Minthogy a történelem, a lokális események menete és a külső hatások-kényszerek rendszere éppoly *identitásváltzási* tényezőknek kitettek, mint a belső értékrendek, a komplex (s még inkább a Barth által korábbi tanulmányokban is traktált „pluralista”) társadalmak struktúrái formalizálják és működtetik vagy akadályozzák a *kulturális határok közeledésének* vagy távolságának teljesebb rendszerét. Ezért az etnikai csoportok a *társadalmi rétegződés* komponensei is, melyet mint rendszert a *változékonyság* jellemez, s ennek okai és módja a pastuknál éppoly sokrétűek, mint a lappoknál (hogy mindjárt kollégája és szerzőtársa tanulmányára, a „Miként lesz társadalmim megbélyegzés eszközévé az etnikai identitás” című Harald Eidheim-írásra utaljón). Az etnikai csoportozatok sok esetben *kisebbségek*, megannyi helyzetben *páriák*, s szinte egyetemlegesen (legalább is a keleti univerzalisztikus vallások alapján tagolódó rendszerekben) *társadalmi perifériák szervezeti típusainak* felelnek meg. Mindezen társas és tömeg-kapcsolatokat, földrajzi és történeti dimenziókat nem a bezártság határozza meg, hanem inkább a mindenkori *kulturális érintkezések* és a *változás*. A gondolatmenet zárásaként némi áttekintést ad arról, milyenek az *etnikai csoportviszonyok* külsődleges és belső, inherens *kezelési módjai*. Konferencia-bevezetőjét pedig azzal fejezi be, hogy van még egy fölöttébb kiemelendő aspektus, melyet sem néprajzkutató, sem történész, sem politikus nem hagyhat figyelmen kívül, s antropológus még kevésbé... – ez pedig az összefüggés az etnikai csoportok és *kulturális fejlődés* kérdéseiben.

Barth okfejtése egy (ma már igen egyszerűnek, tézis-szerűnek tűnő) képletre épül, melyet a hatvanas évek angolszász (leginkább brit) szociálanropológiai irányzatának részbeni kritikájára hangol; a meghatározónak tartott strukturalista-funkcionalista gondolati hagyománnyal szemben úgy véli, hogy az egyedek nem egy „adott” kultúra normáinak és értékeinek így-úgy meghatározott „hordozói”, hanem szerinte az egyénnek épp aktív társadalmi tényezőként kell figyelembe venni percepcióit és célorientált döntéshozó képességét, önmeghatározását és viszonyát ahhoz, ami külső történés (vagyis amit kívüle, de őt is érintően döntenek el). Úgy véli: az etnicitás nem valamely változ(tat)hatatlan kulturális jellemzők halmaza, amelyben minden egyes egyén névvel vagy funkcióval azonosítható lenne, s ezáltal köréje határt lehetne formálni; hanem épp úgy jön létre az etnicitás mint létállapot, hogy magát a társas teret határoló láthatatlan mezőket lépi át a legtöbb jellegadó cselekvés. Ez a tranzakcionalista alapképlet arra épül, hogy a jelentésszerű (szabott, alkotott, elfogadott, elutasított) etnikai határok minduntalan átjárhatóak, ámde minden kívülről befelé és fölülről lefelé (vagy fordítva) zajló hatás interakciót eredményez, s épp a hovatartozás vagy azonosulás vállalt tere alkotja magát a határt. Számításba veszi azt is, hogy ezáltal a hétköznapi értelemben vett

távolmaradás vagy csatlakozás szabályai és hatásai karakteresen képesek változni is. Barth az ekként „újraírt”, „átbeszél”, „hullámtermészete” alapján áradás és apály dimenziói közt terjengő változásfolyamatot tekinti eseménysorozat-értékű történelemnek, amely nem az egyéneken kívüli sodrást eredményezi, hanem kölcsönkapcsolatot, s ebben a szabályosságot átélő, elfogadó, kiterjedéseit kezelni tudó személyiség mindig egy szélesebb horizonttal, földrajzi és kulturális értelemben egyaránt vett kiterjedéssel kerül kapcsolatba. Itt fogalmazódik meg nemcsak a kívülálló nézőpontja, amely „etnikai csoportként” definiál valamit, anélkül, hogy köze lenne hozzá vagy részese lenne a definiált komplexitásnak, hanem a belülálló álláspontja is, amely számára ugyancsak korlátos lenne, ha a közösség, etnikai kultúra vagy térségi kiterjedés kizárólag belső dimenzióit venné figyelembe, szinte elutasítva mindama külső hatást, amelytől végtére is mégsem lehet független.

A barthi értelemben körülírt etnicitás tehát kifejezetten tranzakcionális természetű, meghatározói a belső és külső folyamatok: előbbiek értelmében az, hogy ezek révén jelzik az egyének egy csoporthoz tartozásukat és a csoporton kívülieket is ezáltal határolják el, amit persze saját identitásuk meghatározásáért a kívülállók ugyancsak megtesznek. Itt lehet különbséget keresni az individuális jelleg és a csoportos megnyilvánulás között, de az énközpontú etnicitás alapszinten csak akkor értelmezhető, ha az identitás-megjelenítés egy társadalmilag fölépített identitásra és kulturálisan legitim gyakorlatra vonatkozik. Az idő faktora és az önmeghatározási folyamat kezdete látszólag tisztán belsőleg generálnak tűnhet, de már ez sincs elemi tranzakciók nélkül, minthogy feltételez valamely környezetet, elbeszélőket és értőket, szociálisan reflexív környezetet, amelyben és amelyért vagy amely ellen megtörténnek maguk az önmeghatározási kísérletek, és amely nélkül értelmét veszítené megannyi kívülről meghatározó hatás vagy önértelmezési kezdeményezés is.

Az identitás épülésében nem kisebb a hatása mindahány külsődleges meghatározási folyamatnak sem. Ezek kívülről befelé szabályozó, egyúttal mások felé orientáló erőhatások és folyamatok, amelyek alkalmával bármely egyén vagy csoport másokat néven nevez, elősegítve ezáltal önmeghatározásának érvényre juttatását, minthogy a másik definiálása egyben az én megerősítésére is szolgálhat. A szerepskála másik oldalán persze lehet az egyik csoport által a másikra erőltetett meghatározás, konfliktusos eseteket nem számítva is mindez sorsalakítóan befolyásolhatja a meghatározni kívánt csoport szocialitását, társas élményét, közösnek tekintett tapasztalatait. Sokszor már maga a definíció is kizár valahonnan azzal, hogy összezár másokkal, vagy bezár egy társadalmi miliőbe azáltal, hogy a külső meghatározást belsőre cseréli fel, de nem vesz figyelembe létező más külső hatásokat. (Ez például a térbeli településmód, a gyűjtő-, ható-, vadászterület vagy piaci övezet teljes felfüggesztése lenne, továbbá a hatalomgyakorlás – mint erőforrások kisajátítása és a hozzáférés folytonosságának biztosítása – lehetetlenné válása is, hiszen ez értelemszerűen együtt jár a szerepek, rangok, funkciók társadalmi meghatározottságával, továbbá a külső hatások fékezésének feladatával, amely csak akkor lehet eredményes, ha a társas lét viszonyaiba ágyazottan legitim. A hatalom és autoritás társadalmi viszonyokba ágyazottsága szükségessé teszi a „Mi” meghatározását, mely viszont lehetetlen a „Mások” definíciója nélkül. Ez a külső és belső hatások oly komplex jellegét teszi beláthatóvá, amit csak részben egészít ki az énmeghatározás indirekt jellege: Én az vagyok, aki a Nem-Ők.) A példa révén Barth a kétszereplős folyamat folytonosságát jelzi, az interakció meghatározta „Mi” és a „Mások” közötti határokat pedig nem csupán etnospecifikus jelenségeként értelmezi, hanem a személyes identitásformálást is úgy nevezi meg, mint társadalmi vagy egyéni, a külső és belső meghatározási folyamatok találkozási pontján létrejött állapotot.

Ez állapot előtörténete, s a folytonos folyamatok jellege nem engedi feledni, hogy a több-etnikumú társadalmak szerveződése éppen a modernitás korában kiegészül (sőt átmosást is elszenved) a világ bürokratikus kezelésmódjai, a kommunikációs fejlődés tényei, a sodró urbanizációs hullámok radikális változásai mentén. Az átírt, újraformálódott határok, az egyes

elemeket, társas egységeket elmaszatozni próbáló hatások, a kulturális különbségek révén meghatározásra kerülő én-tudatok és mi-tudatok nemcsak a változást teszik folytonossá, hanem a folytonosságot is megváltoztatják, ezáltal a határfogalmak és határátjárási gyakorlatok nem csupán események, „cselek”, lokális történések lesznek, hanem előtörténetükkel összefüggő, kölcsönösségek adottságait kínáló, egyén és csoport részvételi esélyeit immár más dimenziókban szorongató identitás-állapotok formálói is.

A kötetben közölt írások (Harald Eidheim, Gunnar Haaland, Jan-Petter Blom, Karl Eric Knutsson, Henning Siverts, Karl G. Izikowitz és a bevezetőn kívüli, már utalt pastu terepkutatás ismertetésével maga Barth is) nem eredménytelenül járultak hozzá az etnikai határdefiníciók korszakos ismeretkincséhez – bárha a kötet 1998-as előszavában Barth maga is utal egykori gondolataik érvényességének korlátaira, valamint a magyar nyelven is megjelent „újraolvasási” kísérletben olvasható pontosítási szándékra (lásd *Regio*, 1996/1.) –, mégis, az 1969-es kötet, melynek magyar fordítása korántsem volna érdektelen, éppen frissnek megmaradt szellemisége és tudományos, kutatási, interpretációs árnyaltsága okán, minden antropológus, szociológus, kisebbségkutató, történész vagy pszichológus könyvespolcára odakívánczik.

A kiadvány adatai: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. Edited by Fredrik Barth. Waveland Press, Inc., Long Grove, Illinois, 1998, 155 old.

Megjelent: *Anthropolis*, 2005. 2.

Etnokulturális és szociokulturális stratégiák

Könyvesbolti kalandozások mostanság ritkán képesek „kielégítő” kalandként befejeződni. Nem különb élmény az sem, ha a fékevesztett érdeklődő az Internet segítségét idézi meg, midőn egy problematikához háttérodalmat vagy inspirációkat keres. Aligha túlzás annyit mondani: kétségbe ejtően elönt mindent a tudnivalók tömege, a „békés” eszmélés pillanatára még esély sincs kilátásban, annyiféle forrás veszi kedvét a biztos tudásra vágyakozónak.

Van persze boldogító kapaszkodó éppen ezért, nem is kevés. De szinte gyanúsán furán hat némely összhang, melyre az ember nem vágyna, mégis tapasztalatként éri. Kelletlenül rövidre fogva úgy fejezném ki: mintha „mindenből” ugyanaz a téma csordogálna elő, mintha mindenki ugyanazt írná meg, s ha nem is ugyanúgy, de félelmes összhangzásban...! Ami ennél is furább tud lenni, az éppen a könyvek piacán igen izgalmas: egykoron, aki tankönyvet akart venni, az tudhatta, mely boltokban van ilyesmi, aki idegen nyelvű forrásokat keresett, az megintcsak két-három helyre mehetett Budapesten, akit meg az antikvár sport-könyvek hoztak lázba, az is megszámlálható helyszínen remélhetett ritkaságra találni. Budapest híhedetten túlközpontosodott könyvkiadási főváros volt, a vidéki kiadók listája murisan rövidke lehetett csupán, még a nyolcvanas évek vége felé is. Azután szétömlött az árukészlet, s ma immár azt az örömdetes élményt konstatálhatjuk, hogy a nevesincs kiadók „feljönnek”, értéktermelési szinten behozzák a legnagyobbakat is. Számos szakkönyv csakis vidéken jelenik meg, egy sor folyóirat életben maradt és konzekvens értéket tartósít még mindig. Ami pedig nem vidéki, az a kis kiadók értékfelmutató gesztusa nyomán sokszor legalább oly impozáns készlettel bír, mint a legnagyobbak. Az alatt következő rövid szemle is ilyen művekre épül, s olyan forrásokra-kincsekre iparkodik rámutatni, amelyek sosem vetekedhetnek majd a pazar és kivételezett kiadók kincstárával, de épp egyediségük, megküzdött értékhatáruk teszi őket még értékesebbé.

„*Egyetem és társadalom. A regionális együttműködés időszerű problémái*” címmel került ki a Pécsi Tudományegyetem Nemzetközi Kapcsolatok Központjából az a kisebb kötetke, amely a maga százhetven oldalával a térség igen izgató, bőszen átmeneti és fölöttébb interdiszciplináris tematikáit öleli fel. A kötet (valójában angol nyelvű, az Alpok-Adria térség regionális gondjait firtató, 2002-es konferencia előadásainak anyagaiból összeállított mű, „*University and Society. Current Problems of Regional Co-operation*” címen közreadva) öt nagyobb kérdéskört jár keresztül-kasul: a térségi integráció, együttműködés és identitás témakörét; az egyetem, a tudás és az alkalmazkodási környezet kényszereit, trendjeit és lehetőségeit; a régiópolitikák viszonyrendszerét; a térség népeinek nyelvi zónáit és interkulturális találkozási felületeit; végül az oktatásnak, s főként a felnőttoktatásnak, permanens képzésnek és távoktatásnak igényeit, esélyeit és perspektíváit. A *Kozma László és Tarrósy István szerkesztette* kötet az utóbbi évtized rapid változásainak, technológiai fejlődésének, nemzetközi nyitást és területközi együttműködést kikényszerítő folyamatainak szemléjét adja, mégpedig éppen abban a metszetben, hogyan is képesek az önállóságnak különböző fokán megrekedt, sarokba szorított vagy retardáltan fejlődött államok nagy hirtelenségben összeállni olyan térbeli egységgé, közös képviselletté, interkulturális hatás-együttessé, amilyen talán mindig is szívesen lett volna az Alpok-Adria térség, de amilyen sohasem is lehetett. Tudományos közelítésmódok és megértési praktikák, többnyelvű társadalmak és megmerevedett politikai félszek, európai bővítés és pályakereső tömegek, kölcsönösen nem ismert nemzeti nyelvek és környezeti (vagy mentális környezeti) kölcsönhatások jellemzik ezt a konferenciát, kötetet, gondolkodásmódot, korszakot. Olyan túlélési stratégiák, megélhetési remények, értékörző folyamatok a részei-részesei ennek a trendváltozásnak, amelyek körében kénytelen-kelletlen szerepet keres az értelmiségi, amelyet szükségképpen figyelembe kell vegyen gazdasági vállalkozó, területfejlesztő, multinacionális

befektető vagy nemzeti kormányzat egyaránt. Az íráskor, például Tóth József, aki az egykori birodalmi határok szabta „regionális” struktúrát veti térképre, majd fokozatosan „lebontja” a mai Magyarország zónái, forrásközpontjai és a lehetséges határmenti strukturális térkapcsolatok érzéki ábrájával körvonalazva, milyen fontos térbeli dimenziói vannak a kárpát-medencei és balkáni, adriai és „visegrádi” térkapcsolatoknak; vagy Vajkai Andrásé, aki az információs társadalom építgetésének korszakában törekszik tisztázni a hátrányos helyzetű egyetemi szféra esélyeit arra, hogy a holt tudások, tudásforrások, nevelői inspirációk, társadalmi stratégiák, munkahelyi környezetek és egyágú ismeretszerzési hatások miként kell(ene) alapjaikban megváltozzanak az informatika és a távoktatás, a forrás-hozzáférés és a magányosnak tetsző, mégis csupán a közhaszon szintjén értékelhető tudások korszakában; vagy Markó Péteré, aki egy Alpok-Adria Egyetem reális ábrándjával kacérkodva kérdezi meg a résztvevő felsőoktatási intézményeket és kormányzatokat: mennyi esélye van annak, hogy az egymást elismerő, a kredit-rendszert kölcsönösen elfogadó, az intézményközi átjárást biztosítani képes helyzet teremthető, amelyben nem a szomszédvárak harcai kapnak hangsúlyt, hanem a szorult helyzetben lehetséges túlélési megoldások... – egyszóval az íráskor ténylegesen az előadási műfajhoz alkalmazkodó gondolatvázlatok, többségükben előzetes eszmefuttatások inkább, mintsem tanulmányok. Ennek több hasznos-előnyös oldala van, de olyan „szereplőkkel”, mint Szépe György vagy Claudia Zimmermann, Sári Mihály vagy Lidia Cristea, esetleg izgalmasabb lett volna egy tanulmánykötet, kerekasztal-vita vagy tematikus tanulmány-válogatás, mint az előadásvázlatok kiadása. A kötet ennek dacára fontos kordokumentum, s a kérdésfelvetések olyan hihetetlenül intenzív, szinte lehengerlően és zavarbaejtően inspiráló válogatása, amely kevés monografikus munkának lehetne jellemzője.

S hamár Pécssett kalandozunk éppen, szinte „házon belül”, a Pécsi Tudományegyetem kiadásában lelhetünk rá a „*Pécsi Politikai Tanulmányok*” 2005-ben megjelent 2. kötetére (Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola, 253 oldal). A könyvről a most készülő 3. (2006-os) kötetben bővebben írtam, ezért itt rövidre fogom mondanivalómat, de annyit okvetlenül ki kell mondjak, hogy kevés olyan társadalomtudományi doktori iskola van ezidő szerint Magyarországon, ahonnan kötetek sorjáznak elő. Ez a kötet nem igazán döbbenetesen új termék a hazai könyvpiacra, viszont több szempontból is érdemes opusz: elsőként épp azért, mert a politikatudomány (is) meglehetősen budapesti központosságú, holott épp ilyen műhelyek mutatják, mennyi szakmai tartalék van még a tudományterület fejlődési és gyarapodási-megújulási trendjében. Azután azért, mert a fővárosi tudományosság ritkán tud kilépni abba a mezőbe, ahol a politika ténylegesen történik. Javárészt inkább valamely messzi horizonton feltűnő elemekként kezeli a választási adatokat és arányokat, trendeket és irányzatokat, ám helyismeret, érdek és érintettség nélkül (ami alighanem csupán a képzelmenyek szintjén védhető, nem pedig a társadalomszervezet működtetése és megismerése szempontjából, de az érdekeltségekről épp a helyi kutatók tudnak többet és naprakészebbet). Az *S. Szabó Péter szerkesztette* opuszban szereplő tanulmányok java hányada olyan lokális-territoriális miliőben készült, amelyre nemcsak Budapestről nem lehet érdemi módon „rálátni”, de a mindennapok tényleges szereplői (képviselők, tisztviselők, ügyintézők, vezetők, kutatók, lakosok, civil szervezetek) nélkül mindezen szinteken élő és túlélést serkentő problematikák merőben elméleti válaszokat csálnának csupán elő azokból, akik nem átélnek, hanem (úgy velük:) átlátják a helyi kérdéseket. A pécsiek munkái ezenfelül egy térség (majdnem régiónak neveztem) különféle szereplői közötti eligazodásra invitálnak, s nemcsak eligazító hevülettel vagy konkrétsággal, hanem reflexív önállósággal is teszik ezt. Itt említendő több írás a könyvből, melyek messzi földrészekre vagy mintaadó politikai rendszerekre tekintenek a reflexió határozottságával, de (mert nem lehet másfél tucat szerzőt egyszerre „kiemelni”), csak utalok néhányra: Fűri Anikó székesfehérvári esettanulmánya egészen ritka a lokális politikaelemzési szakirodalomban; Sifter József szociológiai módszerei ugyancsak megfontolásra érdemesek; Brachinger Tamás ágazati közpolitikai esetelemzése

egyenesen példás lehetne, s a legkiválóbb érzékű kutató, Oláh Miklós impozáns műve szintúgy a szakma szélesebb körének, kutatóknak és oktatóknak, diákoknak és politikai szakferfiaknak egyaránt figyelmébe ajánlható. Mindezek kötelező irodalmak lesznek darab idő múlva...! Annyit persze a kötet jellemzéseként összefoglalóan érdemes kimondani, hogy struktúra-feszegető, funkció-nyomozó, stratégia-követő tanulmányok a térség (Baranya, Tolna, s konkrétan Szekszárd, Kaposvár, Pécs mint főszereplők) egy sor olyan párt-, nyilvánosság-, választás- és köz-politikai kérdéséről szólnak, amelyek szinte egyetlen közös nevezője a *helyi politikai stratégiázás*. Miként az egyetem sincs társadalmi környezete nélkül, úgy a térségtudományi (regionális és interdiszciplináris) doktoriskola hallgatóinak témái, kutatásai, és oktatóik módszertani okításra is alkalmas dolgozatai szintúgy egymás környezetét adják, rokon tudásterületek érv-anyagát és forrásait építik bele az esettanulmányokba, áthallásokat regisztrálnak a megyék, a pártpolitikák, társadalmi szerveződési módok és etnikai vagy kulturális stratégiák területén. Egészében a kiadvány – korántsem meglepő módon – vegyes szintű és árnyaltságú írásokból áll, ezek közös üzenete, kisugárzása azonban nem ront az összképen, hanem abba a helyi harmóniába illeszkedik, amelynek része a pécsi politológiai műhely választott tematikus érdeklődése, doktori iskolájának teljesítőképessége, hallgatóinak lehetséges tudományos perspektívája is. Érdemes volt (mindezeket egybevéve) a kötetet kiadni, gondolva arra, hogy mennyi-mennyi olyan politológiai tanszék, szakcsoport, műhely, kurzus van, ahol ez a könyv szakirodalmi bázis lehet, s egyben arra is hagyatkozni, mivel gyarapodhat a hazai politikatudomány nyilvánosan elérhető tudásbázisa, mivel gazdagodhat a regionális „terepismeret” abban a tudományos felhőkakukkvarában, ahonnan ritkán szárnyalnak kiérdemesült kutatók a délvidéki terepekre... Újdonság, hogy idegen nyelvű tanulmányokat is tartalmaz a kiadvány, ez jó tendencia, biztató jel – de érdemes lenne részint ezek rövid magyar summary-jét adni, részint a kötet végén minden írást három sorban összefoglalni, számítva olyan olvasókra, akik nem elejétől végéig lapozgatják át a könyvet, hanem tematikus érdeklődésük.

Ez a típusú tematikus érdeklődés adhatja kezébe az olvasóknak azt a kötetet is, amely ha nem lenne vastag és kék, szinte észrevétlen mutatkozna a könyvesbolti polcokon, s az ördög sem súgná meg, miféle kincs rejlik benne... Cseresnyési László *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája* című kötete ez (Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004. 387 oldal). A szerző, aki Budapesten született, a Bölcsészkaron végzett, majd az Egyesült Államokban és Japánban tanult tovább, ma már másfél évtizede a Shikoku Gakuin Daigaku japán egyetem professzora. Kutatási területe a szociolingvisztika, a pragmatika és a kognitív szemantika, s ez a kötete a nyelv és a társadalom kutatásának számos részterületén érvényes kutatási kérdésköröket fogja át (több mint 2800 szakirodalmi hivatkozással!), s mintegy „mellékletként” közli háromszáz magyar szociolingvisztikai szakkifejezés angol, német, francia, orosz, japán és kínai megfelelőit is. A nagy „kultúrnyelvek” mellett az ázsiai nyelvek sokszínű és izgalmas világát pragmatikus és poétikus kontextusban kezelő ismeretanyag olyan „stratégiákat” ismertet, amelyek a mindennapi társalgás és viselkedés mintáira, de ezeken túl az egyes államok nyelvpolitikai trendjeire is érzékenyen rávilágítanak. A szociállingvisztikai áttekintés tehát kiegészül olyan kontextusokkal, amelyek (az első borító belső oldalán a Kárpát-medence etnikai térképével, a hátsó borító verzőjén Európa nyelveivel szemléltetve) olyan kutatási- és szemlélet-irányt jelölnek, amely a nyelvi viselkedés, a csoportok beszédhelyzet szerinti változásai, a nyelvi értékítéletek, a nyelvi erőviszonyok, nyelvi jogok, nyelvpolitikai dimenziók társadalmi és kulturális vonalai mentén a nyelv antropológiáját formálja meg. Ezzel nem megnyugtanni, „tájékoztatni” vagy „eligazítani” akarja az olvasót, hanem megzavarni. Megzavarni annyiban, hogy ne fogadjon el „helyes álláspontot” vagy „jámbor egyértelműségeket” a nyelvi jelentéstartalmak terén, hanem tények és ítéletek, geolingvisztikai és nyelvi ökológiai, jelnyelvi és szociolingvisztikai paradigmák mentén keresse meg és fedezze föl azokat a filozófiai alapelveket, integráló és disszimilatív formákat,

„purista babonásokat” és nemzeti nyelvi normákat, amelyek a nyelvváltozatok típusaiként a sztenderdizáció részeivé, gondolkodásmódjaink és kommunikatív szféráink szerves részeivé válhatnak, s lehetnek normák, akadémiák és törvények, avagy titkos, képzelt és univerzális nyelvjátszmák elemei is. Sorra veszi a szlenget, zsargont és argót, nyelvi tudatosságot és spontaneitást, nyelvjárást és nemzeti nyelvet, anyanyelvet és kétnyelvűséget, emberi és nyelvi jogokat meg integráló hatásokat, a nyelvek életét és halálát, feltámadását és túlélő természetét, a mesterséges nyelveket és a manipulációkat, a beszéd-írás-írástudatlanság dimenzióit, a kommunikatív kompetencia és a nyelvi paradigma sajátosságait, föltéve és megválaszolva azt a kérdést: mennyire absztrakt a nyelvtudomány, lehetne-e akár természettudomány is, elvei és eszközmodelljei miképpen függenek szociokulturális integrációtól, autonóm kommunikáló személyiségek jelformáló gyakorlatától, s a nyelvközösség (langue és parole saussure-i distinkció alapján nem vizsgálható) természetétől, vagy másként szólva (az etnológia és a szociológia találkozási pontján formálódó) antropolingvisztika és etnolingvisztika sajátlagosságától. Fölöttébb izgalmas, ahogyan (főként angolszász nyelvelméleti források nyomán) elkülöníti a *grammatikai, szociolingvisztikai, diszkurzív és stratégiai kompetenciát*, mint olyan kohézív és kommunikatív egységet, amely „zavarelhárító”, *defenzív eljárásmodokban* formálódik, illetve *interszónális kompetenciává* válik, majd interpretatívvá, tehát egy *tárgyalási univerzumba* illeszkedővé, ahol pusztán nyelvi jelekből is fölismerhetők az előfeltevések, erőviszonyok, diskurzus-stratégiák is (29-31. old.).

Kódok, készségek és stratégiák természetéről, meg a beszédesemények színtereiről úgy szól, hogy az írástudás, a nyelvi deficit vagy a kollektív ismeretanyag szocializációs „mértékegységei” megvilágítják a csoportidegenség, a nyelvi igazodás, továbbá a kódváltás és a hátrányos helyzet társas készleteit is – anélkül azonban, hogy elvesznének a terminológiai őserdőben. A könyv „tankönyvnek” készült, vagyis inkább eligazításra alkalmas, semmint bebíflázásra szánt lenne, így mindazok, akik térségünk kultúráit, nemzeti képleteit, kultúraközi kölcsönhatásait, nyelvi és kommunikációs játszmáit tanulmányozzák, igencsak előszeretettel használhatják. Azoknak pedig, akik valamiféle tudomány-anarchiát vélnek sejteni a kötet szerteágazó nyelvi anyaga és ilyesfajta interpretációs hajlandóságai mögött, azoknak éppen a szerző példái szolgálhatnak bizonyossággal: mi mindenre alkalmas a nyelv vizsgálata, mi mindenről vall a nyelvhasználat és a kommunikáció verbális hullámhossza, s mi egyéb rejtelmek fejthetők meg a nyelvi tudatosság mögöttes vagy spontán dimenzióiból.

Épp ilyen rejtelmek és evidenciák, gyakorlatok és késztetések, kompetenciák és stratégiák dolgoznak a háttérben annak a (szinte egyszemélyes és épp ezért roppant következetes) teljesítménynek, amelyet a *Romániai Magyar Évkönyv* lapjairól látunk tükröződni. Az évek óta megjelenő, *Bodó Barna által szerkesztett*, a temesvári Diaspora alapítvány közrebozsátotta kötet a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a HTMH támogatását élvezi, de a pénzügyi háttér alighanem csupán a forrása, nem pedig a tartalma lehet a most kijött 2004-2005-ös kötetnek (Fundatija Diaspora – Editura Marineasa, Timișoara, 2005. 802 oldal). Olvasatom szerint a kötet öt formális, és hat tényleges egységre bontott: „*A demokrácia útján*” fejezetben politikai autonómia-törekvések, választási tanulmányok, kisebbségelméleti áttekintések és politikai stratégiai szemle található, azonnal a parlamenti pluralizmustól és állampolgársági vitától az európai integrálódásig ívelő témaválasztékkal; az „*Adatok és folyamatok*” blokk a régió kutatás, az ifjúsági szervezetek, az állam és az egyházak viszonya kérdéskörébe vezeti olvasóját; a „*Nyelvünkben élünk*” fejezet a felsőoktatás szabadsága, intézményi struktúrája, elitizmus versus partnerség, illetve oktatási és iskolavezetési reform kérdéseire enged közelebb; az „*Esetek és kérdések*” keretében pedig az ipari parkok, műemlékek, anyagi és mentális örökség, kiemelkedési utak és ez utakon járók esettanulmányi világába kalauzol; míg nem a záró blokk, a *Dokumentumok, kronológiák* a jogi hátterek és törvénykezési struktúrák korántsem eseti, inkább korszakos gondjaiba kínál kalandozást. Az Évkönyv eme *strukturális elemei* immár visszatérőek, *funkciójuk*

megállapodott évek óta, s ha ez alkalommal talán több is a fiatal szerző a dupla-vastag kötetben, azt kell mondjuk: a határon túli, erdélyi, székelyföldi, bánsági magyarság olyasfajta *túlélési stratégiáját* illusztrálja a kötet java, amit talán (a szerkesztő szerint is) „a politikai, demokráciával kapcsolatos elemzések száma” példáz a legjobban, valamint „a szakmai piacra most belépő fiatal szakértők öröndetes jelenléte” (XI. old.).

A kötetben – az első áttekintésre és alaposabb lapozgatásra építve (mert valljuk be, nyolcszáz oldal végigolvasásának nem fog neki az ember fokozott noszogatás nélkül...) –, a legszembeszökőbb élmény éppen az a „kommunikatív kompetencia” és „nyelvben élő” vagy nyelvi jelekből megmutatkozó átjárhatóság, amelyről saját kötetében Cseresnyési értekezik japán és kínai, magyar és európai példák fölött, de amely az interperszonális és lokális diskurzus-stratégiákban válik a leginkább megmutatkozóvá. Ahogyan az erdélyi emlékirat-irodalom klasszikusai és a politikai publicisztika jelesei a kollektív ismeretanyagot mindegyre föl-fölidézik, az valóban szinte sugallja a közösségek szintjén lezajló beszédesemények politikai pszichológiai vagy diskurzuselméleti erőviszonyait, a közös létélmény és muszáj-állapot kényszereit, de végkicsengésében akárhány negatív példán túlélve is pozitív összhangot eredményez. „Valahol” ez a szint, a kisebbségi körülmények, autonómiák és szorongatottságok miliője az, ahol a szükségállapotú összekapaszkodás nemcsak életvezetési norma lesz, hanem nemzedékeken át továbbhagyományozott gyakorlat is, valamiféle nyelvpolitika talán (ha a terminus nem degradál, hanem rangján becsüli a szándékokat), amelyet szintúgy valamiféle hullámozó szintű *stratégiázás* (egyszer kisebbségi-lokális, majd térségi-regionális, máskor állampolitikai-autonómiai önmegfogalmazás formáiban jelentkező) *túlélés-képesség* szavatol. Bodó Barna, mint e túlélés-deficit kitartóan optimista bankára, ha egyébbel nem tenné, épp az évkönyvek teherbírás-képes újramezdésével és kiadásával lépi meg az első, irányt mutató métereket, amelyeken immár egy új nemzedék és a pályatársak következetes tömege kíséri. Az „állandó szerző” és kitartó pályatárs Bakk Miklóstól, Salat Leventétől, Csinta Samutól vagy Veress Emődtől kezdve Kántor Zoltánig és Majtényi Balázsig, vagy a fiatal szakemberek sorjázó névsoráig egy seregnyi írást és szerzőt lehetne itt idézni, akiknek íásaiból a nyelvi és demokratikus esélyformálás igénye hangzik elő. Mintha azt sugallnák: a régió talponmaradása vagy a politikai pluralizmus intézményének fölépítéséig igencsak széles páston mutatkoznak azok a felfogásmódok, amelyeket a kulturális autonómia és az identitás-építés félelmes stratégiája jellemez szélső pólusain. Magyarországi olvasatban az Évkönyv olyan, mint egy soha végéhez nem érő kaland-leírás valahol a messzi trópusokon, ahol az idegen és a kalandor hódító éppoly sokszor irányt vét, mint a magabiztos helyi adminisztráció vagy a nemzetközi segélyezés... Ezek a határátjárások és szórványállapotú helyzetrajzok ma talán eltűnnének a publicisztikai és hírhálózati hullámok sodrában, ha csupán eseti képleteket illusztrálnának; de mert állapotábráik korszakosak, jelentéstartalmuk konstans, ezáltal képesek megjeleníteni a határfenntartások és szigetszerű kultúraközi kölcsönhatások reményt csak részben keltő, viszont a mozgás és rugalmasság perspektíváit annál biztatóbban megrajzoló állapotábráját.

S hogy jogos lenne a kritika: ez nemcsak Erdélyben vagy a Bánságban van így, szinte rímél e kiadós kötetre az a hazai konferencia-anyag, amelyet az MTA kisebbségkutatási intézményének támogatásával Aszódon állítottak össze egy nemzetközi elméleti találkozót követően. A helyi Petőfi Múzeum, a megyei múzeumok irányító intézménye, a városi önkormányzat és megannyi kulturális intézményi képviselő révén izgalmasra sikeredett (2004 nyári) nemzetközi konferencia a térségi találkozások, strukturális átalakulások, stratégiai folyamatok olyan összefoglalójává kerekedett, amit kevés impozáns tudományos műhely tud vagy próbál magára vállalni. A résztvevő néprajzosok, földrajzosok, nyelvészek, települési vezetők, kultúra- és közösség-menedzserek, politológusok, muzeológusok és kulturális antropológusok homálybogyozási szándékai kétségtelen jelentés-egységgé álltak össze ezen a találkozón, ahol az „*Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második*

felében” című kötet is formálódott. Hisz látszólag mily triviális állításnak tetszik, tudományosan azonban ugyancsak nehezen igazolható, hogy a kultúraközi kölcsönhatások miképpen szolgálnak eszközként a mentális falak lebontásához, a mintakövetések és megélhetési stratégiák formálásához, határátjárásokhoz és érintkezési felületek kezeléséhez. A vallási térfoglalás, a térségi migrációk, az „átbeszélések” és megértések lokális történetei sorjáznak a *Klamár Zoltán szerkesztette* kötet lapjain (Aszód, 2005. 296 oldal), amelyeken a területi igazgatástól a nemzetiségek telepítéséig, a nyelvi átvételektől a többnyelvűség perspektíváiig, az antiszemitizmustól a kiegyezéssel együttlétig, a szomszédság jelentéstartalmaitól a térben és időben pulzáló, villódzó, hömpölygő kölcsönhatásokig megannyi sajátos trend és racionalitás szervezte-alakította az érdekek történelmi sodrát, az együtt vagy egymás mellett élés normáit, az interetnikus elfogadást és konfliktusos kiszorítást, a nemzetépítési és a lokális védekezési modelleket. Készségek és stratégiák, kódváltások és identitás-rétegződések, etnikai igazodások és vallási türelmetlenségek kavalkádja rajzolódik a térképre, akár ha a Pest megyei vallási csoportok történetét, a Galga menti települések érintkezési határait, a gyimesi falvak interetnikus kölcsönhatásait vagy a felvidéki és délvidéki települések etnikai-vallási tarkaságát vesszük szemügyre. Kocsis Gyula, aki a nemzetiségi-vallási térkiszajátítás jelenségeit, Keményfi Róbert, aki a térképek színezésének áttekintését, Paládi-Kovács Attila, aki a néprajzi kutatások térérzékenységet, vagy Ilyés Zoltán, aki a székelyföldi települési határhasználat modelljéből kiolvasható áthatásokat rögzítette, éppúgy határfogalmak keletkezéséről és átalakulásáról írt, mint Lábadi Károly, aki a horvátországi magyar miliöváltozást, Gráfik Imre, aki a kontaktzónák határmentiségének és regionális politikakénti jelentkezésének kérdéseit taglalta, vagy Puskó Gábor, aki a felvidéki szimbolikus térfoglalással illusztrálta az etnikai önmeghatározást, vagy mint Silling Léda, aki a táplálkozási kultúra átvételi mintáiból próbált jelentéseket kiolvasni a bácskai Kupuszina interetnikus közösségében. Virtuális térképre került a Muravidék, Kárpátalja, Szerbia és Montenegró, a Börzsöny és Erdély települései, kölcsönhatásokat kerestek a kutatók az uniós csatlakozás pillanataiban, az ünnepekben és hitéleti gyakorlatban, nyelvi átvételekben és peremvidéki átváltozásokban.

Etnikumköziség, határformálás és szórványlét – számos (előadás és) írás témaköre volt ebben a konferencia-kötetben, s nem különbül, mint az MTA Kisebbségkutató Intézete Kárpát-medencei kisebbségi magyar-lakta települések és régiók 20. századi látteleseit sorra vevő konferenciáján, amelynek szöveganyagát *Ilyés Zoltán és Papp Richárd szerkesztette* kötetbe (Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, „Magyar világok” sorozat, Budapest, 2005. 128 oldal). A *„Tanulmányok a szórványról”* című könyv tizenegy tanulmánya ugyan budapesti kiadvány, de szerzői nagyobb hányadát tekintve vidékiek és határon túliek lévén, továbbá témaköreit és esettanulmányi helyszíneit véve ez a könyv is egyfajta „határátjárási” szakirodalomként besorolható. Szórványtipológia, szórványnarratívák, diaszpóra-lét és szórványmissziók társadalomtudományi tárgyalása kínálja e kötetben az árnyalható, elmélyíthető definíciók, megközelítésmódok és narratívák sokaságát. Ilyés Zoltán és Biczó Gábor például igen kiterjedt elméleti háttérrel rajzolt a fő témakör filozófiai, kulturális antropológiai, kisebbségkutatási, episztemológiai interpretációiból, transznacionális dimenzióiból. Mirnics Károly a szórványválas és megmaradás misszióját, Bodó Barna a szórványként megmaradt társadalmi-kulturális csoportok narratíváinak kérdéskörét, Keményfi Róbert a kisebbségkutatások többretegű fogalomhasználatát taglalja, Papp Richárd és Hajnal Virág empirikus kutatásaik fényében világítják meg a vajdasági-szerémségi magyar közösségek szórványosodásának és térségi összetartozásának kérdéseit, mely dimenziót Vetési László az egyházak, a megmaradás/megtartás szempontjából egészítette ki. Minden szerző minden érvelés-árnyalatát itt lehetetlen fölírni, annyi azonban mind az elméleti összegzésekből, mind a felmutatott hétköznapi példákból kihallható, hogy látszatok és félszek ellenére miképpen formálódik magatartás- és mentalitás-egységgé, a maga árnyaltságában is

nemzeti identitást meghatározóvá az a kisebbségi létforma, amely technikákkal, vágyakozásokkal, reményekkel és törekvésekkel korántsem bizonyosan érheti el hovátartozásának megvallását, kinyilvánítását vagy elismertetésének jogosultságát. Itt is funkciók és struktúrák, szerepek és környezeti hatások, felfogásmódok és átélési élmények szerveződnek *megélhetési stratégiákba* – mi több, hangsúlyozottan nem is egybe, hanem több stratégiába, olykor egyszerre vagy egyugyanazon miliőben több irányba is ható univerzumba. Ezekhez háttér, mozgási dimenzió, taszító vagy kényszerítő hatás a migráció (Tóth Pál Péter) jelensége, s ha mindez egyfajta etnikai földrajzba kopirozódik, vagy identitás-földrajzzá lesz, akkor már végképp nemcsak egy adott állapotról, nem csupán annak előzményeiről van szó, hanem a hatások nehezen áttekinthető és még nehezebben kezelhető összességéről – akármilyen keserves ezt elfogadni.

Mindezen kérdéskörök valami újfajta fogalomalkotást sürgetnek az emberről, a határok fenntartásáról és elmállásáról, a nyelvi vagy kulturális szigetek jellegéről, avagy arról a típusú szórványról, amely a Kárpát-medencén túl már nem a földrajzi határokon kívül rekedt népesség mobilitásáról ismerszik meg, hanem távolságtartását markánsan vállaló diaszpórára vall, valahol az Óceánon túl, Amerika és Dél-Amerika partjain vagy városaiban (mint erről Kovács Nóra értekezik a kötetben). Ez a térbeliség, és a távolság általi létmeghatározás valamiképpen a „belső utak” pályáit is jellemzi, a magatartásként és túlélő stratégiaként vállalt etnikai szereptudat részeként, illetve olyasfajta „émikus kategóriaként”, ahogyan az antropológusok szótárában az használatos. A diaszpórák diaszpórái, avagy a *szétszórattatást* mindörökkévalónak átélő vallási-kulturális csoportozat mintái (példaként a zsidóság, a cigányság egyes csoportjai és az emigráns magyarok belső emigrációs körei kínálkoznak) akként tükrözik a közösségek belső erejét, hogy szinte már az etnikai ellehetetlenülés a tét...

Belső utak és külső válaszok, az identitás politikája és a politika identitása... – oly kérdések ezek, amelyeket a nyolcvanas években már Konrád György is pedzegetett az *Antipolitikában*, s Popper Péter, Pléh Csaba, Erős Ferenc, Síklaki István vagy mások is sokoldalúan taglaltak különféle munkákban. „Ma már elhalványultak a nagy remények és lázadások, amelyek akkor a hagyományos társadalmi értékek és viselkedésminták kötelékeit kezdték oldani...” – írja Buda Béla az amerikai antipolitika egyik reflexív-radikalista hősének, Timothy Leary könyvének ajánlásában. Az LSD „apostolaként” híressé, sőt hírhedetté vált pszichológus, aki a csoportterápia számos ma is használt módszerének kidolgozója, amerikai egyetemi tanár, épp a személyiség külsődleges kényszerességeit és belső szabad(os)ságait összeegyeztetni próbálva talált rá arra az útra, amely egy nemzedéki antipolitika iránya volt (vagy azzá lett idővel). *Belső utazások. Alapítsd meg saját vallásodat!* című kötete (Nyitott Könyvműhely Kiadó – NDI, Budapest, 2005, 195 oldal) nyíltan szakít mindennemű társas függés, politikai és racionális görcs, elemi érvényesülési metódus, fogyasztói rabszolgaság nyűgjével, s meghirdeti a tudatos lázadás kötelességét a teljesítményelvű, konzervatív, életforma-manipuláló rendszer ellen. „Indulj be! Hangolódj rá! Ugorj ki!” – hirdeti alapigéit Leary, s a szisztémát elhagyó, a személyiség önismeretét a pszichedelikus kalandozások révén megoldó, az életforma egészét reformáló személyiség prófétájaként olyan „harmadik erő” politikusává lett, akit inkább félretettek, bebörtönöztek, marginalizáltak a maga „közveszélyes” társadalomfilozófiájával együtt, semmint beillesztették volna az uralkodó trendekbe, politikai és kulturális stratégiákba. A szerek tilalma egyfelől, a személyiség elnyomorodása másik irányból, s a drogellenes kampányok mint győzelmes politikák úgy fogták közre Leary és korosztálya (avagy korszaka, értelmiségi szereptudata, közösségi eszménye, autonómia-fétise) belső dimenzióit, hogy azok szinte a Zen kínálta Örült Bölcsesség Iskolájának tantárgyi ismereteivé váltak. Leary azonban nem droggereszkedő, s a Nemzeti Drogmegelőzési Intézet kiadvány-sorozata sem a kábítószerelés identitás-konstrukciókat szabályozó politikájának pusztá szócsöve. A Buda Béla és

Demetrovics Zsolt irányította drogtörténeti sorozat épp arra vállalkozik, hogy a droghasználatok strukturális tiltására épülő jogalkalmazási rendszer ereje ellenpontosíthatóvá válhasson olyan elméleti szakirodalom révén, amely a drogok társadalmi hatását a funkciók, stratégiák, élményvilágok felől teszi értelmezhetővé. A sorozat (a Drogtörténet klasszikusai) az Edge 2000 kiadásában elsőik között tette elérhetővé Albert Hofmann „*LSD – bajkeverő csodagyerekeim: egy 'varázsszer' felfedezése*” című, kémia-történeti szempontból is nemzetközileg elismert munkáját (Budapest, 2003. 195 oldal), amely a droghasználat mélyzónáiba, a szerek közötti állapotok határsávjába, a személyiség és a pszichedelikus élménykeresés övezeteibe vezet be, s ugyanakkor jelentete meg a kiadó Timothy Leary „*Az extázis politikája. Drog, tudat, vallás*” című művét is (Edge 2000 – NDI, Budapest, 2003. 247 oldal). Ezek csupán előzmények, a tavaly megjelent Leary-kötet már a belső utazásoknak azt a „képtelen” kalandját szorgalmazza, amely a szerző prófécijája szerint (az 1967-es első magánkiadás óta igen impozáns könyvsikerként!) elsősorban is arra a transzcendens ideológiára épül, amely épp az ideológiák ellenében kínálja a felszabadult létélményt a drogok révén. A drogdiskurzusok azonban, s főként a társadalmi droghasználat stigmatizációs mechanizmusai nemcsak abból fakadtak, hogy a társadalom szélesebb körei, szubkulturái, strukturális csoportjai számára nem bizonyultak beválthatónak a kreatív tudatállapotok átélési reményei, hanem abból is, hogy a transzcendens megvilágosodást vallások és csoportkultúrák egyaránt piaci termékként kezdték forgalmazni, s a kultikus megújulás esélye ismét kikerült az átélők kezéből, s átkerült a stratégiák kezébe. Az elszakadás, a menekülés, a révület keresése – mint korunk amerikanizálódásának és manipulálhatóságának tünetei – az autentikus lét felé segíthetik az embert, de bizonyosan nem tölthetik el az életformaváltoztatás élményén túli, a teljesebb belső utakon dicsőséggel végighaladó konkvisztádor öntudatával. Az önmegvalósítás mint funkcionális főcél nemcsak antipolitikán, nem csupán egyéni vallásokon és morális stratégiákon múlik, hanem a kor kulturális dichotómiáit megoldani képes folytonos önellenőrzésen és kollektív egyezkedésen is. Talán éppen úgy, mint az új politikai teológia által megfogalmazott vallási-kulturális párhuzamosságok elméletei, a posztidealista világegyház szentenciái, vagy a hermeneutikai kultúra megújításáért küzdő teóriák sugallatai alapján kialakított „világprogramok”.

Márpedig éppen ez utóbbiak egyike, az „ember nem lakta történelmi univerzalizmustól” elszakadni próbáló *politikai teológia* próbál a racionalitás halála utáni korszakban pislá reményt kínálni a szenvedéstörténetekben elveszett, pusztulásokkal szembenézni már képtelen emberiség számára. A főntebb ismertetett europeizációs folyamat és oktatás dilemmái, a regionális terepismeret, Cseresnyési stratégiai kompetencia-fogalma és Leary emberi belső felé nyíló „saját vallása” valahol abban csengenek egybe hogy a társadalmi hitek és történeti feltételek együttesében olyan új egyetemes garanciákat keresnek, amelyek eleddig sem történelmi emlékezet, sem fejlődési céltételezés, sem fogyasztási modernitás értelemben nem váltak kitartóan hatékonyá, azonban ideig-óráig funkcionális mítoszokká lettek. Ha mint recenzens megengedhetném magamnak a „fordítás” bátorságát, úgy egyszerűsíténém le a sok vitát kiváltó új eszmerendszer alapképletét, hogy a politikai teológia egy kulturális amnézia posztmodern diadalmenete helyébe elképzelt morális hitrendszer, amely univerzalisztikus méretekben gondolkodva kíván visszatérni egy ember-léptékű világ szolidaritás-hálójához, s a reményhez, hogy nem kell mítoszokba rejtve fölmenteni az embert bűnei súlya alól, de a szubjektumhoz kötődő szabadságnak viszont tartalmaznia kell a modern észfogalom érvényesítésének feltételeként mindazon tudatosságot, amely egy neomitikus kultuszban nemcsak értékeit, hanem gyakorlati stratégiáit is megtalálhatja. A L'Harmattan kiadó által közrebocsátott kötet, Johann Baptist Metz (1928 –) teológiai szövegeit tartalmazza, melyek az európai modernség révén elterjedt kultuszt, a kötelességek kioltásának vágyát és a mindenkor Másik szerencsétlenségének érzéketlen tudomásulvételét nevezik meg olyan alapvető okként, amely minden történelmi katasztrófa és pusztulás magyarázata lehet. „*Az új politikai teológia*

alapkérdései” című kötet (Budapest, 2004. 208 oldal) a Coram Deo sorozatban Kierkegaard hitfelfogását, a qumrâni közösség átalakuló hagyományának zsidó és keresztény szakirodalmát, és patrisztikus tanulmányokat tartalmazó kötetek után jelent meg *Görföl Tibor és Gáspár Csaba László sorozatszerkesztésében*, s olyan írásokat tartalmaz, amelyek nem elsősorban állam-, jog-, vagy társadalomelméletiek, hanem „a világ felé forduló” teológiaként kívánnak politikai hatást elérni. A három évtizednyi ontológiai, teológiai és (a Carl Schmitt politikai teológiájától eltérni próbáló) kritikai-történeti gondolkodás eredményeit összefogó kötet egy többjelentésű fogalom elméletitörténetét, eltérő szakirodalmi és teológiai forrásanyagát, továbbá a modernitáskategóriák fölötti áttekintését azzal a céllal teljesíti be, hogy a jelenség-együttest, amelyet Metz korunk alapváltóságaként értelmez, valamiképpen „a politika és a teológia agóniája” utáni korszak eszkatologikus üzeneteként mutassa be. Abból indul ki, hogy a francia felvilágosodás már felszámolni próbálta a vallási és társadalmi lét összetartozásának evidenciáját vagy egységét, ennél fogva a keresztény vallás társadalmi környezetéhez való viszonyában először jelent meg részleges valóságként, amely univerzalitásra nem formálhat jogot. Ettől fogva, s főleg a marxizmus idejében, a vallás hamis tudatként jelent meg, olyan funkcióként, amely (az ideológiakritikaként gyakorolt valláskritika szótárában) az önmaga tudatára még nem ébredt, vagy félrevezetett szubjektumot tekintí szereplőjének. Az erre a kihívásra adott teológiai válaszok pedig (részint ellenpontként, részint önvédelemből, de a lehetséges válaszokat valóban keresve is) a hit és a társadalom kapcsolatát egy alapvető problémátlaniságként tételezték, nemegyszer „radikális válságba kerülve”, midőn a klasszikus metafizikai teológia csak mint az üdvösségről szóló keresztény üzenet képviselője tudott választ adni. Az új politikai teológia első teendője a magánszférából kiemelni a teológia alapjairól alkotott felfogást, mítoszتانítani és deprivatizálni azt a helyzetet, amelyben Isten és az üdvösség magánvonatkozású összefüggésekké váltak, szubjektív mítoszok részeivé morzsolódtak. Ezáltal ugyanis a hit kiszolgáltatódott a minden kritika és kontroll nélküli társadalmi-politikai ideológiáknak, s alanya, a szubjektum a legkülönbözőbb társadalmi mobilitások egzisztencia-fosztó hatásainak kitéve immár képtelen a magánszférán túli egzisztenciális helyzetéért felelősséget vállalni, a korlátozó szabályrendszereket pedig „nem kötelező érvényű mérvadósággént” kezeli csupán.

Metz teóriája – talán ez erőltettség nélkül is kihallik belőle – ezen a ponton éppúgy kapcsolódik Leary kultusz-kritikájához és az „extázis politikájához”, mint a túlélés-képesség, a szörvány-állapot, az etnikai-vallási kontaktzónák főntebb ismertett teóriái az emberi teljesség és kapcsolati-kulturális kölcsönhatások rendszeréhez. Ezt a teljességet és struktúrát, funkciót és értékesülést az emberi kultúra számos lenyomata, öröksége, túlélési stratégiája élteti. Nem egyetlen, kizárólagos, önmagában életképes stratégia, hanem a lehetséges stratégiák összhangja, konfliktusai, diszharmonikus és ellentétpontozott kompozíciói segítik életben maradni. Addig, amíg nem kell egyneműségbe erőltetni különbözőségüket, amíg határaik átjárhatók, amíg hatásaik nem leépítő, hanem gazdagító. Etnikai kultúrák és nemzetiek, globálisan és lokálisan, univerzálisak és perszónálisak egyként csak akkor tudnak érvényesülni, ha valamivel kapcsolatban, valamihez képest, valamiért vagy valami ellen tehetik ezt. A „nem kötelező érvényű mérvadóságok”, vagyis a legintheően érdektelen készíttetések, kényszerek nélküli állapotok pedig épp addig tudnak érvényre jutni, ameddig önnön szerénytelenül magánérdekű, érdektelenül zárt világaik végképp érvénytelenekké nem válnak. Ehhez pedig mindössze két feltétel teljesülése szükséges: azok hite, akik számára sem szociokulturális sokféleség, sem etnokulturális sajátlagosság nem minősül értéknek, másfelől pedig azoké, akik e sokféleség meghatározásában igyekeznek egyneműsítő főszerepet vállalni. Mindkét feltétel ugyanis erősen korlátozóan hat(hat) a sokszínűség, multikulturalitás érvényesülése ellen, s ezáltal ki is váltja annak védekező ellenállását, öntudatra ébredését...

Etno-terep

/Szórványok, diaszpórák, varázs-szerek/

Asszimiláció, együttélési viszonyok, etnikai identitás, kisebbségi helyzet, túlélés – kulcsfogalmak egy kötetből, mely az MTA Kisebbségkutató Intézetének legutóbbi kutatásairól ad képet. A kulcsfogalmak többsége (a státustörvényről, a magyarországi németek kronológiájáról és a nyelvcsere-kutatások válogatott bibliográfiájától eltekintve) mindegyik írásra érvényes. Mi több, a kötet alapszándéka nemcsak a kisebbségi problematikák megjelenítése, hanem a szerkesztők (Kovács Nóra és Szarka László) bevezetője kifejezetten kulturális antropológiai igényű feldolgozását ígér.

Hogy jön a kisebbségkutatás – melynek mintegy százesztendő hazai története immár önálló akadémiai intézménnyel is rendelkezik – ahhoz, hogy a nálunk tudománytörténeti csecsemőkorát élő kulturális antropológia „feladatát” vagy nézőpontját vegye át? A kisebbségkutatásnak van már egyetemi tanszéke, van állami-kormányzati képviselője, vannak kisebbségi törvények és a kisebbségek státusát egyre növekvő apparátus kezeli... – mégis, miért éppen az antropológia az a fogalmi háló, mely a (rész)kultúrák komplexitását beláttatni alkalmasnak látszik?

A magyarországi tudományosság a nemzet kisebbségi csoportjainak (etnikumainak, vagy egykor inkább nemzetiségeinek) helyzetét, állapotát, jellemvonásait, s mindezek kedvező vagy riasztó változásait vaskos kötetnyi feldolgozásban sem tudná közreadni. A hazai kisebbségkutatás eddigi forrásanyaga könyvtárnyi, s mert nemcsak a magyarországi örmények, lengyelek, szlovének, romák (s a többiek) leírására vállalkozik, hanem a zsidóságot, a társadalmi szubkultúra-csoportokat, vallási csoportokat, térségi-tájegységi csoportokat is figyelembe kell vegye, a kutatók akármerre indulnak, az identitások és etnicitások rétegeit, típusait, kategóriáit lelik. Továbbá nemcsak határainkon belül, hanem azokon túl is élnek diaszpórák, menekültek, hovatartozásukat ehhez a nemzeti tájhoz kapcsoló csoportozatok, akiknek a hazai közösségekkel és identitásokkal több-kevesebb kapcsolatuk van - ők sem zárhatók ki a megismerési terepről. A komplexebb helyzet-áttekintésre a Magyar Tudományos Akadémia stratégiai kutatási programot is indított. E program egyik első jelentős konferenciája zajlott 2001 májusában, s a második egy évvel követte azt, még nagyszabásúbb tematikával és kutatói részvétellel. A Kisebbségkutató Intézet több könyvsorozat kiadásában vállalt főszerepet (így például a nyelvtudományi, gazdasági és kisebbségszociológiai tematikájú Osiris-kiadványok társkiadójaként, vagy a hazai és európai cigánykutatások forrásmunkáinak közrebocsátójaként az Új Mandátummal). A Kisebbségi kérdések Kelet- és Közép-Európában program a magyarországi nem magyar népcsoportok, a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek és a régió roma népessége iránti érdeklődéssel minden eddiginél nagyobb és karakteresebb feltáró munkára vállalkozott. E program első eredményeiből kiadós válogatást közölt a *Kisebbségkutatás* 2002/2. száma is, de a *Dialógus*, a *Regio*, a *Kultúra és Közösség* s egy sor további folyóirat nemkülönben. Az „intézeti munkálatok vizsgálati terepeként kijelölt kelet-közép-európai régió 18 országának száznál több tízezres nagyságrendű kisebbségi csoportja ma minden negatív változás, behatás ellenére stabilabb képződménynek tűnik, mint korábban. A kelet-közép-európai etnikai és nemzeti kisebbségek, illetve a nyugat-európai és tengerentúli magyar diaszpóra a legtöbb esetben a kettős etnikai, kulturális identitásformákat, az állampolgári, regionális, lokális kötődéseket, valamint a kisebbségi közösségi szerveződési formákat, identitásépítő szerepeket, vállalatokat sikeres egyéni életstratégiákban és működőképes közösségi programokban ötvözte össze” – szól a bevezető szöveg. A tanulmányok pedig ennek a tematikai, strukturális, vallási, kulturális életvilágnak szociológiai, történeti, demográfiai és néprajzi feltárásával – részben maguktól a kisebbségi közösségektől

(vagy kutatóiktól) eredő leírásokban – pontosítják az etnikai, nyelvi, kulturális, szubkulturális, diaszpóra, vallási vagy szociális csoportokról megformálható tudást.

A könyv tizennégy nagyobb tanulmánya a hovatartozás-tudatok átalakulását, elbizonytalanodását, változóban vagy kiszolgáltatottan élő kisebbségi és etnokulturális csoportok tér-belakási és tárhasználati módjait taglalja. Az etnikai tér körvonalazása és az identitások sokféleségének harmóniája egyetlen önálló tudományterületnek sem vállalt kutatási témaköre. Pedig az érdekeltek, érintettek és az őket kutatók a napi politikai intézkedések felelőseitől a menekültügyi jogászokig, a munkaerőpiac szabályozóitól a rendőrségig, a kisebbségi sajtótól a pszichológusokig, a szociológusoktól a néprajzosokig számosan vannak, immáron beleértve az antropológusokat is, akiknek a komplex kultúrák és identitások elemzésében egyre komolyabb szerep jut. Nem véletlen tehát a kötet címében a „terep” fogalma: akik társadalmi terepeken kutatnak, akik témáikat abban a közösségben élve dolgozzák föl, amelyről szólni kívánnak – éppen az antropológusok, akik mellesleg a mikrovilágok feltárásában azt a komplexitást tartják szem előtt, amelyet a makroszociológusok, a településtörténészek vagy humángográfusok is, ám tőlük eltérően közvetlen emberközlelől tájékozódva, saját megismerő attitűdjük kritikáját is beleértve megértő leírásaikba.

Az antropológia, mely részben az érintettségéből adódó választ fogalmazza meg, olyan közelképet ad, a megismerés és az értelmezés sajátos „módszertana” révén olyan kérdés- és tapasztalati anyagot mutat föl, mely mindig a hétköznapi, a változó térben, a „terepen” keletkezik. Így aki a hangyákat akarja kutatni antropológusként, annak a kutatás idejére magának is hangyává (vagy cigányzenésszé, menekültté, alávetetté, hívővé, üldözötté, szegénnyé, veszélyeztetetté, „mássá”) kell válnia (ahogy a kötet tanulmányainak szerzői is teszik), s csupán ezen élményanyag nyomán beszélhet arról, amit tapasztalt. S bár nem minden írás valóban antropológiai – például a névmagyarosítási mozgalomról (Kozma István), a határmenti munkanélküliségről (Vári András) vagy a városlakó magyar népességről szóló áttekintések (Szarka László) nem is vállalják ezt –, de szerzőik értelmezési horizontján ott látjuk a helyzetismertetés (Clifford Geertz kifejezésével: a „sűrű leírás”) tömörsége mellett az interpretáció, a kutatói értelmezés és átértelmezés felelősségét, amely nem azonos az „elmúlásról” szóló szívtépő panaszkodással, hanem magától értetődő természetességgel vállalja a nemzeti identitás vagy a „saját kultúra” értékváltozásait, torzulásait, kényszereit és alakváltozásait. Rituális rendek, tárhasználati változások, közösségi mozgások, integráló és szétmorzsoló hatások leírásában azonban éppúgy az együttélés mindennapos ünnepei, tradíciók megmaradási és változási folyamatai, hovatartozás-váltások és értékrendi különbségek formálódnak meg, ahogy a közösségek körül is a határok, hatások, piacok, politikák és kényszerek tömegei érvényesülnek. Ez nyelvi dimenziókban (Bindorffer Györgyi, Kovács Nóra, Bartha Györgyi), a vallási tér és a történelmi terep (Papp Richárd), a szokástartás és a hagyományváltozás feltételrendszere (Bakó Boglárka) szerint, vagy a települési közösség identitásformáló igényei (Kovács Nóra, Szabó Orsolya) és az életüket meghatározó szerepek alapján (Kállai Ernő) egyaránt fontos.

A térbeliség és az identitás, az etnikai önazonosságot szolgáló vagy nehezítő külső hatások, az európai egységesülési folyamattal szembeni védekezési stratégiák, az önkifejező és önelrejtő magatartásmódok nem „átlagolhatók”, a sérelmek, örömek, könnyek és fájdalmak, hagyománytartás és új hagyományteremtés nem statisztizálható – épp ez az, amit az antropológiai érdeklődés kimutat. S aki elméletben (mint Prónai Csaba tette) vagy történelmi metszetben (mint Eiler Ferenc és Szarka László) dolgozza föl a megkérdőjelezett-megfigyelt, megértett és megjelenített emberi tartalmakat vagy törekvéseket, az könnyebben képes és hajlamos térbeli mozgást (Vári András), időben elhúzódozó nyelvváltási folyamatokat vagy külső és belső közérzet-közhangulat-változásokat (Horváth Kata) is egyszerre érzékelni. A *Tér és terep* kisebbségi térben és társadalmi terepen keletkezett. Ugyanott, ahol hatásra és olvasókra vár. Illetve ott is, ahol saját terepünk és terünk nemcsak kisebbségire és többségire

tagolódik, hanem megismerhetőre és ismeretlenre, vagy ismertnek véltre és tévesen megítélre. E tanulmányok az etnicitás és az identitás körében a tévesen vagy alig ismert terepen segítenek eligazodni, hogy saját terünkben is otthonosan legyünk.

A kiadvány adatai: Kovács Nóra – Szarka László szerk.: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, 2002. 476 oldal.

Megjelent: *Élet és Irodalom*, 46. évfolyam, 40. szám

Európa cigányai?

Egyszer Devecseri Gábor műfordító és költő, a *Bikásirató* című színpadi művét azzal a sorral kezdte: „Ami a bikaviadalt illeti, én bikapárti vagyok...”

A költő, a bikaviadal nézőközönsége éppúgy lehet elfogult (már amennyiben példaképpen egy bika irányában lehet az ember egyáltalán elfogult...!), mint társadalmi csoportok, kisebbségi közösségek, vagy éppen tudásirányok, kutatási területek, aldiszciplínák iránt. Kutatói körökben az efféle elköteleződés részint rokonszenvet vált ki, részint némi lekezeléssel körülvett, hiszen a 19. századi természettudományos objektivitás hagyománya ellentmondani látszik a kutató vagy értelmező kitüntetett attitűdjének, preferált érdeklődési területének.

Prónai Csaba – talán elfogadja Ő is, talán nem –, egyértelműen cigánypárti. Amit ír, mond, kötetformán egybeszerkeszt, az mind képvisel valamilyen (szerencsére nem pártos, nem mozgalmi, s mégcsak nem is meghatott vagy könnyes szemű) elfogultságot. Ennek biztonnal lenne, aki kárát látja, ám én nem így méricskélem Prónai érdeklődési körét és vállalásait. A „*Cigányok Európában*” sorozat, nem kis mértékben az Új Mandátum kiadói merészségének köszönhetően (s ezúttal a L’Harmattan kiadó és a Kisebbségkutató Intézet segítségével), immáron harmadik kötetét mutatja be, amely valósággal irigylésre méltó gazdagságú. Társadalomkutató lévén évtizedek óta – nem tagadom, csupán időnként nekilendülő – megújuló érdeklődést mutattam a cigányokról megjelenő írások iránt, s tapasztaltam, hogy ezek egyre szélesedő köre üdvös változáson megy át, mind szemléletében, mind tematikus gazdagságát illetően. A fölöttébb üdvös változás egyik momentuma ezért, hogy ez a 2000-ben induló sorozat, Csaba szerkesztésében, *Kulturális antropológiai tanulmányok* alcímmel jelenik meg, s a kötetek anyaga valami imponálóan újat, mást, emberközelit hoz mindahhoz képest, amit annakelőtte jeles vagy pályakezdő szociológusok, kisebbségkutatók, önkormányzati vagy kormányzati szakemberek, írók, költők, nyelvészek vagy történészek a cigányokról egyáltalán írtak. Bernard Formoso, Leonardo Piasere és Patrick Williams alaptanulmányai az első kötetben, az olasz kutatók egész sorának dolgozatait közreadó második kötet, s most a harmadik Patrick Williams francia forrásműve oly módon újdonságként szemléletmódot hoztak a cigánykutatásokba, hogy jószerivel az ember nem is érti, miként és milyen merészséggel lehetett korábban más nyelven, más attitűddel romakutatásokat végezni vagy eredményeiket közreadni – mindezek *nélkül*.

E könyvismertetést szükségképpen rövidre kell fognom, amit csak azért nem sajnálok, mert egyrészt Prónai Csaba félszáz oldalas bevezetőjében kitűnő áttekintést ad Williams munkásságáról (jelzem: ezúttal nem hasonlítva össze, nem ütköztetve aprólékosan Piasere és Formoso szemléletmódjaival vagy megannyi más roma-definícióval), másrészt azért nem is sajnálhatok, mert az igazi élvezetet nem az ismertető, hanem maga a kötet anyaga, árnyaltsága, jól fordított és élvezetes-izgalmas olvasásélménye adja teljesebben, ezt nem szükséges pótolnom.

Prónai vállalása, és nemkülönben Patrick Williams szemléletmódja kiválóan érzékelteti a romológia helyzetéből fakadó, a téma és tudásterület szabta feltétel-együttest, valamint a kutatói attitűd kínálta felfedező vállalkozást, melyet részleteiben kapunk Williams művéből. De hol itt az elfogultság?

Egy szociológus szólhat „releváns adatok” alapján, egy történész lehet „távolságtartó”, még egy kultúrakutató sem okvetlenül kell híve legyen az elemzésre kiválasztott területnek... Egy antropológusnak azonban belülállónak, akár elfogultnak is kell lennie, hogy kinevezett témáját mindig azok szemével legyen képes látni, s úgy fogja fel, ahogy partnerei, a kutatott közösség tagjai. Tudományos-e, „objektív”-e ez a nézőpont? Vélekedésem szerint igen, sőt, éppen mert tudomása van saját kötődéseiről, mert konstatálni képes ragaszkodása okait, s

mert pontosan tudhatja (akarja tudni!) objektívjának fókusz távolságát, változó gyújtótávolságát, torzítását s ennek hatását a közösségre, az elkészült pillanatképre vagy a felmutatandó eredményekre vonatkozóan, még sokkal „objektívabb” is, mint aki egyszerűen csak evidensnek veszi, hogy mátrixokba foglalva operacionalizált tudást ad át. Az antropológus tolmács kell legyen a szó legkiterjedtebb értelmében, olyan szakfordító, aki mind a nyelvben, mind a kommunikálandó tartalomban, mind pedig a befogadó közegben egyaránt járatos, érintett és elkötelezett.

Persze, mint ilyet, éppúgy kötelezi számos konvenció (a kutatásetikáé, a módszertanoké, a közlésmódoké), kötelezi továbbá kutatói felelősség a kutatott közösség, őszinteség és hallgatólagos igazmondási megállapodás is a szakma köreivel, a társtudományokkal, vagy épp a támogató-kutatásfinanszírozó intézményekkel összefüggésben. A kutatási jelentések formalizáltságán túl azonban ott áll a mindenkori szöveg, a kötet anyaga, a beszámoló formája mindarról, amit tapasztalt, észlelt, tudomásul vett, megértett, és elbeszélésre érdemesnek minősített. Ez tehát – tekintsük ekként akár kevesebbnek, akár többnek, mint „a” tudományt – egyfajta (írás)művészet, alkotói műfaj is. De nemcsak az – s ebben áll az antropológus különfelelősége.

Lássuk, hogyan viszonyul mindehhez Patrick Williams! Szavai hitelét (s vélem én, elfogultságait is) az adja, hogy nem egy-két hétvégét töltött egy szekértáborban vagy cigánysoron, hanem negyedszázada él egy Párizs külvárosába költözött *kálderás* (oláh) közösségben. Ugyanakkor a francia cigánykutatások intézményi központjának, folyóiratának alapítója, lelke, fenntartója is. Kiindulópontja ezekből következően az, hogy cigány és gádzsó közös határa épp arra a *meghatározottságra* épül, amelyet *közös történetük* formál. Egymásnak mintegy ellen-definíciói: a nem-cigányok nélkül nincsen értelme a cigánynak, s nélkülük a gádzsó világ is más kontextusú.

E más kontextus egyik legfelszínebb és egyben legeggyértelműbb jele, hogy miként vélekednek a cigányokról az adott társadalom szélesebb köreiben. Előítélet, fajelmélet, vádak, stigmák, képzelmények tömege veszi körül a konvencionálissá merevedett képzeteket. Viszont éppen a kutató az, aki látatja, hogy a romák látszólagos egysége vagy egyneműsége belső tagoltságot takar, így „általában” beszélni róluk nemcsak felelőtlen, de téves is. A Párizs külvárosában élő cigányok részint mánusok (avagy *szintók*), részint zsitanók (azaz katalán-kasztíliai *kálók*), részben pedig több más vándorlás közben különféle hagyományt átvevő, de leginkább a németes-zsidó nyelvhatást mutató *jénisek*. A csoport *rom*-cigányok körébe sorolása ismét egy másik kontextusban eltéréseket mutat az északi és a déli országok cigányaihoz képest is. Talán túl szimpla, de áttekinthető mindez azzal az analógiával, hogy a „fehér” ember fogalmának csak a feketékkel, sárgákkal, félbarnákkal, kékekkel és másokkal összevetve van értelme, de ahol (mondjuk Európában) sok a fehér, ott ők maguk is elkülönítik a svédeket, németeket, oroszokat, albánokat, magyarokat, szerbeket vagy amerikaiakat. S bár ők mind-mind mások, de a cigányok (vagy négerek, vagy ázsiaiak) felől nézve „egyformán” nem színesek. Ugyanakkor, mint éppen ebben a felosztásban is, jelen van a másságok tagolhatósága táji és téri, nemzeti vagy egyéb kategóriák mentén. Ez a párizsi romák esetében ugyancsak megvan, pl. szlovén, piemonti, német, spanyol stb. csoportkülönbségek is fennállnak, van továbbá szakmai besorolás (lovári, kálderás, csurári), van rokonsági-leszármazási rendszer (ezt a *vicák* formájában írja le Williams, s mint igazolja is, tükrözik ezt familiáris névhasználatok, ősök tiszteletére épülő képzetek egyaránt).

A cigány világ tehát nem homogén és nem állandó még Párizs keleti külvárosában sem: magát a cigány közösségi létet is emberek, szokások, szavak, jelentések, szimbólumok mozgása és körforgása jellemzi. Ez ugyan (társadalomtudományi értelemben) evidensnek tűnik, Williams azonban kiemeli, hogy több ennél, mert cigány létüket számukra leginkább a környezetükkel kialakult *kapcsolat*, a kölcsönviszony határozza meg. A környezetük számára, a külvilág felfogásában pedig életmódjuk adja másságukat, illetve vándorlásuk, élethelyzetük,

identitásuk elfogadhatóságát. Ennek lényege pedig, hogy olyan helyzetűek, akiket ha el is fogadnak, s mégannyira, ha elutasítanak, leginkább csak „máshol szeretnének látni”. Az együttlét definíciója tehát a környezet számára a távollétben, vagy legalább a távolságban fogható meg a leginkább. A cigány életmódközösség számára ezért (bármely kapcsolati, gazdasági, igazgatási, életvezetési kérdésben) mindig az áthidalás, a közeledés, a viszonyulás az első teendő, a kölcsönkapcsolat alapjaként az adaptáció, a mindennapi és változó alkalmazkodás a legfőbb feladat vagy kiindulópont.

Mindezek okán a cigánykutatókat is az érdekli, milyen *helyzetet* alakított ki a társadalom, amelyben szétszóródva vagy csoportosan együtt élve jelen vannak – vagyis a *státuskérdés*, helyzetábrázolás jellemzi az elemzéseket. A másik kutató-típus számára az érintkezések felületei, a létmódok és feltételek együttese, a zártságok és mozgások adják a témát, ők az identitást a történelemben, a gazdasági rendszerekben, a kultúrában, az intézményekben és a szervezethez keresik, vagyis *funkcionális* sajátosságokat elemeznek.

E két szemléletirány között (vagy fölött) Williams a cigány históriát olyan „mozgalmas változatosságnak” tartja, mely az Indiából származás és vándorlás mentén vezet, szükségképpen szétaprózódással járt, de karakterét nem csupán a vándorlás adja, hanem a környezettel való mindenkor *viszonyulás* (adaptáció) módja, a bejárt útvonalak összehatása, a kölcsönkapcsolatok és tanulási folyamatok, *válaszok*, kiszolgáltatottsági viszonyok és vállalt szolgáltatói-munkavégzési technikák együttese. Merthogy a gazdasági folyamatban a kálderások elsősorban is kereskedők, szolgáltatók, független forgalmazók, kötetlen munkaidejű termelők (ekként például üstfoltozók, ónozó, köszörűsök, cirkuszosok is), valamint az jellemző rájuk, hogy egyenlőségi elven osztoznak a munkavégzéssel vagy cserével szerzett hasznon. Teszik mindezt úgy, hogy voltaképpen a nem-definálhatóságra, a „láthatatlanságra” építik jelenlétüket és mozgásaikat a „külső” társadalomban, de ennek a harcképtelenséget kevésbé, szolidaritást viszont annál inkább tükröző magatartásnak eredményeként például a piacon megjelenő más (pl. jugoszláv, szlovén) roma csoportokat nem szorítják ki a piacról, mert ez nemcsak kooperáció-ellenes lenne, hanem éppen a gádzsó piacszemléletet, vállalkozási ökológót és hamis sikerképességet tükrözné, vagyis olyan nem-cigány viselkedés lenne, amelyet nem vállalhatnak...

Külön is izgalmas cigánykutatói kérdés, hogy a munkavállalás esetében miként jelenik meg a csoport mint piaci szereplő azok előtt, akik munkaadónak tekinthetők. A romák jól ismerik a környezet oktondi előítéleteit, melyek őket tolvajnak, lustának, koszosnak vélik, s esetenként a cigány-jelleg időleges felfüggesztésével olyan „idegenséget” vállalnak inkább, amely elfogadottabb a munkavállalók körében (például menekültek, idegen munkavállalók). Ezzel a stratégiával bizonyítani tudják, hogy ha nem is virtuóz iparosok (pl. bizonyos munkákat egyenesen továbbadnak alvállalkozóknak, akiket viszont megfizetnek), de éppoly kevésbé jellemzi őket mindaz, amivel a sztereotípiák révén jellemzik vagy besorolják őket.

Williams ezt a sztereotípiá-együttest nem a cigánypolitikus nézőpontjából vagy a védőügyvéd szerepében cáfolja. Részletesen taglalja doktori értekezésében a nyelvi, zenei, tisztasági, életminőségi, narratív-mesei sajátosságokat számos, a nyolcvanas évek során írott tanulmányában. A rövidebb írásokhoz képest a *Cigány esküvő* olyan alapos monográfia (eredetileg 1984-ben jelent meg), amely hozzájárulhat ahhoz, hogy mind a rítus, mind annak család és közösség szempontjából kapcsolatmegerősítő, társadalmi csoportformáló és kultúrakifejező jellege kellő alapozást kapjon a cigánykutatások tudásterületén belül. Ugyanakkor épp a monografikus aprólékosság miatt azért mégis fölmerül a szerzőben, hogy az etnikus sajátosságok leltára, amely egy specifikus tudomány felépítését célozná meg, csak a bezárulásuknak egy módja, szabadságuk és kiteljesedésük béklyója lenne, ha nem vállalná a teljesebb feltárás következetes és mindig újrakezdett programját. „A ciganológia csak akkor igazolható, ha egyszerre jelent tudást a másiról és saját magunkról” (55. oldal). Ezért az „ők” és a „mi” közötti folyamatos interakció lejegyzéséből kell állnia az antropológiai munkának,

azt célozva, hogy másságuk ne legyen egzotikusnak vagy anarchikusnak tűnő, hanem a mi világunk megtanulásának módja is legyen egyúttal. A romák esetében olykor „elillanó” struktúrák és funkciók, devianciák és elfogultságok együtt adják azt a totalitást, amely a cigány-gádzsó kapcsolatok összességét jelenti a különbözőségek és hasonlóságok összeegyeztethetőségében (56. oldal).

Az elfogultság és a devianciák megértésének módja sajátos egyvelegként mutatkozik Patrick Williams munkáiban. A romák intézményeinek sorravételekor taglalja az egyet-nem-értések kezelésére létrehozott „bírói” intézmény, a krisz jelentőségét. De kiderül az is, hogy a vitás kérdésekben döntéshozó rangú testület működését (mely voltaképpen a romák nyilvánossága előtt lefolytatott „perek” és a konfliktusfeloldás fóruma) épp a nyilvános problémakezelés lehetőségének és normatív hatásának felmutatásaként szánják, viszont a szabályok szerint gádzsó jelen sem lehet a krisz idején, így szinte lehetetlen róla érdemi leírást készítenie a kívülállónak. Williams is inkább úgy ír erről, mint aki átlátja működését, de elegendően informatív ahhoz, hogy képet kapjunk róla, ugyanakkor nem ébreszti az igényt, hogy sokoldalúbban igazolja tételeit, vagyis avasson be a titkos részletekbe. S mint a romakutatók többsége, épp a lényegi tartalmak esetében fogadtatja el velünk, hogy annyi a szükséges tudás, amennyit ad, s nem hiányzik az, amit a romákkal lehetséges kapcsolatban gádzsó úgysem tudhat. Másik példája is szól erről a hiteles és elégséges beszámolóról, melynél nem merül föl a kétely, hogy nincs tekintettel a romák belső tudására, és a körülöttük élő társadalom más típusú, más érdekű világára. Éppen a kölcsönhatások megjelenítése az, ami érdekessé teszi művét! Leírja például, hogy a romák társadalma éppúgy nem egységes és egyenlő, mint a környezetük társadalma, egyúttal a sikeres (vagy szerencsés, vagy jól alkalmazkodó) romák jellemzésekként is elősorolja, hogy a vetélkedés és versengés létezik körükben, de a sikeres tranzakciók vagy a gazdagodás hasznát a győztes csak akkor tudja legitimálni, ha nem magánérdekű célokra, hanem a közösség javára fordítja (21. oldal). Sőt, a magánérdekű gazdasági vagy politikai siker nagymértékű presztízsröplést és -vesztést eredményez körükben, amit a környezetük szinte csakis azzal a közhellyel képes kezelni, hogy a cigányok családcentrikusak és gyerekszeretőek, holott egészében a társas lény mint közösségi szereplő teljesen más felfogását tükrözi inkább.

A kötet – bár a könyv a *Cigány házasság* címet viseli, miáltal is az gondolható, hogy egy 480 oldalas monográfiát tartunk a kezünkben, mely ekkora terjedelmet szentel a házasság módjának, mégsem csupán erről szól – tartalmi egységei hat blokkot képeznek. Maga Williams is úgy nyilatkozik, hogy „a leánykérés ceremóniája lehetővé teszi, hogy szinte teljesen megvizsgálhassuk a társadalmi viszonyokat, melyek a kálderás illetve *rom* csoportokat körülveszik. A *leánykérés* fejezetében Williams nem elvont gondolatokat közöl, még akkor sem, ha az eredeti leánykérési szituáció-leírás régebbi időpontból származik, mint a róla való kommentárok többsége. Itt ismét az antropológus kutatómódszertani titkaiba kapunk betekintést, midőn a több mint öt órás leánykérési szertartás sűrű leírását, szövegszerű idézését, illetve a kiegészítő helyzetjellemzést és értelmezést megkapjuk. Kezdve a ház alaprajzával, a tárgyakkal, a térhasználat jellemzésével, a „kérő” és „adó” szereplők játzmáinak, valamint a közösségi rítus más résztvevőinek jellemzésével, lényegében egy rokonsági kapcsolatrend formálódására láthatunk rá, s valóban föltárul a kockázatok, tétek, árak és jelképek, értékek és normák szinte teljesnek mondható rendszere, az egész *verbális rituálé* aprólékos leírása révén pedig a belső kapcsolatrend, a történések összefüggései, a megerősítések és szerepmódosulások sokszínű „színjátéka” is kibomlik. A meny kiválasztása, megkérése, odaadása, jólétének és méltóságának garanciái nem szimplán piaci csereügylet tárgyai (noha a kívülállónak így tetszhet), hanem a család jövőképeének ügye, a *kumpánia* (együttélő közösség) egészének ügye, a cigányok összességének ügye is az ő saját értelmezésükben. S hogy mindebben milyen szerepe van korábbi rokonsági relációknak,

pénznek, rangnak, tiszteletnek, a presztízis életformát átfestő jellegének, vagy az alku révén kialakuló további nemzedéki kapcsolatoknak, azt kívülálló szemével nemigen lehet meglátni. Még a szertartást (történelmi ideje nyolcvan százalékáig) lényegében szó szerint „lejegyző” kutatóban is felmerül a kétség, hogy a kálderás rom retorika pompázatosága bemutatható-e a maga teljességében anélkül, hogy a leírás tükrözné a gesztusok, hangsúlyok, indulatok, verbális cselek, kommunikációs játszmák teljes folyamatát és dinamikáját...

A következő nagyobb egység a kötetben *A cigány rendszer* leírása, mely cím részint nem tükrözi a struktúra és funkciók, kódok és jelentéstartalmak összességét, inkább csupán jelzi, hogy valamiféle rendszer épül az idegen számára észrevehetetlen nyelvi, népcsoport-elnevezési, identitási, kapcsolathálózati, rokonsági rendszeri specifikumokra. Maga a népnév (*hitano, bohemian, gypsy, gitane, rom*) számos esetben sem a hivatalos elnevezéseknek, sem az öndefiníciós igényeknek nem felel meg. Sőt, a tudományos definíció – vagyis jellegzetesen a nemcigányok meghatározási kísérlete – sem tud mit kezdeni ezzel a népességgel: „olyan nép, amely az i.sz. X. században hagyta el az indiai szubkontinentst” és azóta vándorol – mondja az ismeretterjesztő szándékú leírás. Ugyanakkor „egy cigány, aki azt mondja, hogy ő cigány, a nem-cigányoktól tanulta ezt” (131. oldal), hiszen amennyiben tényleg az, sokkal inkább megkülönböztető csoportnevet használ, nem pedig a hamis általánosítást. Még Franciaországban is inkább *rom* vagy *manus* elnevezések szerint tagolódnak, de még ennél is inkább a csoportok vagy alcsoportok elnevezéseit használják. *Rom* és *manus* sosem az *egységükre* hivatkoznak, hanem a csoportnévre (merthogy *manus* minden nem-rom cigány): eszerint létezik a rom cigányok csoportfelosztásában 1) *kelderás* vagy kálderás, 2) *lovári*, 3) *csurári*, és létezik ezek számos alcsoportját összefogó névként a *szintók* köre, akik a) *kálók*, b) *manusok*, c) *jénisek*, vagy d) *pardók* (*voyageurs*). S hogy „magyar” vonatkozásai se maradjanak ki: akik nem tartoznak a három főbb csoportba, azokat a nem-rom cigányok köréként magyarcigánynak (*ongroá*) sorolják be.

A látszólag egy recenziót túlterhelő részletezés itt annyiból tanulságos, hogy talán mutatja: a cigányok rendszere nem kíván „egyetemességre törekvő látásmódot” érvényesíteni, mert ez kizárólag csak kívülről jöhetne, csakis nem-romaké lehetne, s ezért nem is felelne meg nekik (133. oldal). Williams a franciaországi cigány társadalom megjelenítésében lépcsőzetesen különíti el a roma kutatások felfogásmódjait és tapasztalatait, megkülönböztetve *osztályozásokat* (ezek sokfélesége etnoföldrajzi, lingvisztikai, saját és kívülálló csoportalkotási módokat, besorolási konvenciókat tükröz, lásd. 134-143. oldal); meghatározásokat (területek, szerveződési egységek, önmegjelenítések, kívülről jövő leírások, 146-174. oldal); *viszonyok* (ezek közt csoportközies, leszármazásiak, rokonságiak, nyelvek, névhasználatiak bonyolult rendszerét, 175-203. oldal); illetve magát a *rendszert*, a párizsi rom-cigányok halmazából kialakult vicák, kölcsönös házassági és leszármazási viszonyrendszer tagoltságát is bemutattva (213-220. oldal). Nemcsak meggyőz arról, hogy aki nem él köztük több mint harminc éve, az képtelen lesz átlátni e belső dimenziókat, de ki is jelenti: nincs „általános reprezentáció” lehetősége, maguk a romák számára a környező világ és önmaguk is csupán a gázso és roma felosztásban gondolható el (220. oldal).

A kötet további írásai *A kumpaniáról* (227-296); a házasság intézményéről (297-383); a *leánykérés* értéktartalmainak kommentálásáról (385-466) szólnak, valamint egy, a kötet megírásakor ide beemelt, két amerikai forrásművet ismertető-kijegyzetelő írásból (467-476) állnak. Ezek nem kevésbé izgalmas írások, de részletesebb ismertetésük már valóban túllépné a recenzió szokott kereteit.

Patrick Williams munkáját és felfogásmódját összességében jellemezvén, kiemelendő indíttatásának két *émikus* szempontja. (Az *émikus* megközelítés a nyelvészetből veszi példáját, a fonémikus megjelenésmód analógiájával, vagyis tartalmi, lényegi sajátosságot jelent, a forma által hordozott belső jelentésegységet). Az egyik az, hogy a tudományos kutatás célja mindig a valóság birtokba vétele – a cigánykutatás ezért nem nélkülözheti a

félelmet sem, hogy a „megfoghatóság”, a sűrű leírás révén módot teremt az ellenőrzésre, a kívülről jövő kényszerek szükségképpen elfogadására, vagy közvetlen a hatóságok (sokszor pusztán önigazoló) tevékenysége révén fenyegető feltételek kialakulására. Ezért a kutatónak óhatatlanul is súlyos etikai felelőssége van minden leírt szó mögött.

A másik önreflexív megfogalmazás még ennél is fenyegetőbb: a társadalom (s különösen a hatóságok) felől jövő „normalizálás” szándéka és ellenőrzési jogosultsága kényszerűen belerántja a kutatót abba a szerepbe, hogy „szakértőként” részt vegyen a romák megismerésében, ezzel mintegy áruló is legyen egy kicsit – miközben a hatalmasokat voltaképp sosem érdekli igazán, mi és hogyan, miért és mióta van a roma közösségben...! Ezért érdemes óvakodni az egyszerűsítő leírásoktól éppúgy, mint a különbségek, az egzotikumok „gyártásától”, vagyis olyan feldolgozástól, amely kiállítási példányt formál a kutatót közösségből. A pontos megfigyelés és az ebből fakadó leírás emiatt sosem „a cigányok” megmutatására kell irányuljon, hanem a teljesebb társadalmi kontextusukat kell felmutassa, melynek szövetébe tartoznak. Épp a cigánykutatások a legfőbb bizonyosságai annak, mi történik, ha „a megfigyelés tárgya reagál a megfigyelésre és válaszolni tud a megfigyelőnek” (77. oldal). Ezt a technikát pedig Williams óhatatlanul gyakorolja, hiszen közöttük él, egyúttal a francia társadalomban is, meg a francia tudományos világban is...

A megfigyelés, a résztvevő jelenlét és a leírás viszonya adja az antropológiai megközelítést. Ugyanakkor a hagyományos (példaként európai etnológiai, vagy brit szociálintropológiai) kutatói szempontok itt a kellő óvatosság miatt ki kell egészüljenek olyan nézőpontokkal, amelyek a kutató önreflexióit tükrözik. Williams megfogalmazásában: „Az egyetlen elvárás, amit minden olvasóval szemben támaszthatunk, a következő: e munkát bizonyos emberek életéről szóló elmélkedési kísérletnek tekintsek, és ne az emberek életébe való beavatkozás eszközének” (77. oldal). Fontos mindez azért, mert kutatás maga is megváltoztatja (a jelenlét, a beszélgetések, a publikáció, a reflexiók, a kritikai visszhang révén is) a kutató és kutatót közötti kapcsolatot, s föltehető, hogy nemcsak legközelebb, de talán soha többet egyetlen közösség sem lehet már érdekelt egy kutatási helyzet elfogadásában.

Patrick Williams három alaptényezőt emel ki a cigánykutatásokkal összefüggésben (s nem kell talán különösebben készíteni az olvasót, hogy asszociációt formáljon a magyarországi németek, a kelet-európai zsidóság, vagy épp az amszterdami szurinamiak hasonló helyzetét, vitatott előtörténetét, etnikai-kulturális túlélési stratégiáit érintő kérdésekről)... Az első, hogy a cigányok léteznek – ez olyan alaptény, amelyen nem érdemes vitatkozni, de nyilván minden további árnyalat, értelmezés, ítélet vagy megismerés alaptétele lehet; a második az, hogy amióta léteznek, azok a társadalmak, amelyekkel kapcsolatba kerültek, mindig is igyekeztek megszabadulni tőlük (akár erőszak, kiűzés, börtön, deportálás, kiirtás, akár szelíd ráhatás, például beolvasztás alkalmazásával); e kettőből következik a harmadik: amióta cigányok egyáltalán léteznek, félreismerik őket.

S hogy e félreismerés ne legyen végletes, végzetes vagy végleges, Patrick Williams nem szűnik meg kiemelt közössége (s olykor más csoportok) kutatója lenni. Munkája pedig épp azt a szemléletet formálja, amely a hazai kutatásokban már rögzült, s művének üzenetei azokra is inspirálóan lesznek képesek hatni, akik immár megelégedtek azzal, amit a cigányságról tudnak vagy tudni vélnek. Hogy mindez másképpen van, arra voltaképp izgalmas forrásmű és jó példa Williams kötete, méltó társaként a már megjelent írásoknak-köteteknek, továbbá a tervek szerint e sorozatban még ezután megjelenőknek is.

A kötet adatai: Patrick Williams: *Cigány házasság*. Új Mandátum Könyvkiadó – L'Harmattan Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, *Cigányok Európában* 3. sorozat, *Franciaország*. Szerkesztette és bevezette Prónai Csaba. 488 oldal.

Megjelent: *Forrás*, 2005, 12:107-113.

Avitt modernitás – szöveg univerzális metszetek

Arra, miként is van berendezve korunk kultúraszemlélete, aligha kell messzebbre világító példa, mint a hazai folyóiratok és olvasói közvélemény alkalmazkodása az újdonsághoz és a szemünk elé tornyozott értékhalomok használatához... A tegnapi már elavult, a tavalyi már „passzé”, a kétéves már veterán az irodalmi művek piacán, s ennél még intenzívebb a trafikálás a kritikai sajtó, a folyóiratok és hetilapok tájékán.

Pedig... Véletlenül, egy politikaelméleti és közlésgyakorlati kérdéskör kapcsán került kezembe egy kötet, mely jó ideje már ott virít a polcomon, de valamiképpen nem volt még időm közelebbről ismerkedni vele. Valahogy úgy került, ahogyan nem kevés társa is: kell, legyen itthon, most ugyan nincs időm „ilyesmit” olvasgatni, de aztán majd eltűnik a boltokból, „antikvárium” termék lesz három év múltán, alig lehet beszerezni, ha kéne is...

Nemcsak egy kötetről, nem erről a műről bucsálódok csupán, hanem az értékszempontról. A kézbe kapott mű olvasásra érdemesnek tetszett, s aligha kellett további készítés arra gondolnom: írok róla egy ismertetőt, hadd találkozhasson vele más is, a sorozat nem szokott a kirakatok centrumába kerülni, s lehet az is, hogy többek figyelmét elkerülte, akik a híradás nyomán viszont érdeklődést mutatnának...

Csak hogy: a kötet 2002-ben jelent meg. Ilyen „régiségről” nincs az a folyóirat, hetilap, talán még könyvtári szemlekiadvány sem, amelybe róla ismertetést keresnének vagy fogadnának el. Pedig a mű „tipikus” értelmiségi olvasmány, nyelvi, történeti, közgondolkodási, politikaelméleti, irodalomkritikai érdeklődésű olvasónak kifejezetten kegyeibe kéredzkedik! Miért hát, hogy ennyire reménytelen „fölfedezni” egy tegnapit, ráébredni egy pár évvel ezelőttire, megbecsülni a tíz vagy harminc éveset is...?! Hisz épp azok, akik számára az intellektuális értékek tartósítása és közvetítése a valódi emberi-társadalmi-morális vállalkozás, a közelmúlt könyve még nem oly mértékben múlt idő, hogy elavult legyen már, s épp ők azt is érzékelik, hogy polihisztor recenzens legyen a talpán, aki a hetente megjelenő új és fontos könyveket mind azon frissiben megolvassa, véleményezi, értelmezi... Meglehet, a politikai és közéleti mindennepok sodrása sűrűbb és erőteljesebb, semhogy beleférne egy két-három éves szakkönyv, de épp ez a szférája a világnak olvas és használ a legkevésbé olyan műveket, amelyek esetleg történeti korszakokra előre- és visszatekintve korszellemet határoznak meg a messzi jövőből visszanézve...!

A következtetések és megfontolások folytatását az olvasóra bírom, hisz nem a jelenségről, hanem a műről szeretnék inkább szólni. S teszem ezt nem csupán olvasmányossága, interpretatív bölcsessége, stiláris frissessége okán, hanem mert olyan opuszról van szó, amely maga is olvasatokat kínál, sőt gyárt is egyenesen az olvasó szeme előtt.

Elég is ennyi a talányból: *Fried István* kötetéről beszélek, *A közép-európai szöveg univerzum* című válogatásról. Egy nem mindennaposan ismert kiadó, a Lucidus adta ki (2002-ben), a Kisebbségkutatás könyvek sorozatában, Chólnoky Győző gondozása nyomán. S már a szerzői előszó, a saját tájegységi és gondolati univerzumhoz is „útmutatót” komponáló bevezető gondolatmenet klappol azzal a felvezetéssel, amelyet (pusztán a reflexió lehetőségére vagy lehetetlenségére rímelő bevezetéssel magam is kontextusba építve) épp azért szükséges elmondani, ami a kötetből kivilágító tanulság egyúttal: keletkeznek szövegek, s azon mód bekerülnek egy univerzumba, ahol helyüket más, korábbi szövegek és interpretációk határozzák meg, mielőtt még akár legcsekélyebb hatásuk is érvényesülhetne. Fried egy bevezető tanulmánnyal a kötet címnek megfelelő gondolatvezetést vázol föl, majd három nagyobb blokkba tagolja a lehetséges mikro-univerzumok esettanulmányait. Szövegalakulások, párhuzamosságok és szubregionális olvasatok szféráiból áll maga a kötet

anyaga, s ezeken belül szlovák, szlovén, cseh, magyar, erdélyi, „balkáni” és dunatíji kontextusokba tagolja eseti vagy egymásra épülő mondandóit.

Mármint hogyan is olvas az ember ilyesmit? Sorjában, a szöveg horizontális épülése folyamában csak ritkán, s csak nagyon ráérős vagy nagyon specifikus (pl. kritikai, egyetemei hallgató, nyugállományú) „felhasználó” esetében számíthat a szerző az állandósult érdeklődésre, hisz akit a hungarus-tudat még hevít, nem bizonyos, hogy Ján Kollár vagy Ivan Cankar befogadáspoétikai szempontú értelmezésére is vetemedik, s aki a hazai kisebbségtörténet reformkori időszakára még „vevő”, már korántsem garantáltan merül meg az irodalmi komparatiztika szlavofil és frankofón változatai közötti különbségekben. Ehhez szinte már csak nyomasztó adalék a visszafogott szerzői morfondírozás annak ürügyén, miképp devalválódott a tanulmánykötetek sorsa és inflálódott a cikk-, vagy tanulmányválogatás műfaja, ha nem volt képes a szerző monografikus egységbe szervezni (eredetileg máshová, folyóiratba, rádióba, irodalmi mellékletekbe készült) íráskáit. Fried itt jórészt önkritikusan is szól, mikor kijelöli munkája helyét a kismonográfia teljesség-igényű felfogásmódja, valamint az önmagán éppen az íráskok összhangja, harmóniája, együttesük életmű-funkciója révén túlmutatni képes tanulmánykötetek között. Megállapítva, hogy a funkciótlanul egyberámolt íráskokat tartalmazó gyűjtemény – ha nem bír többlet-értékkel a szerzői oeuvre szempontjából –, nemcsak értelmetlen, hanem magában a szerzői gondolatiságban rejtőző ismétlődések révén még uncsi is, elszánja magát arra, hogy a közép-európai osztottságokat (vallási, birodalmi, nyelvi, gazdasági, érdekpólitikai, szellemtörténeti megfontolásokat) átkarolva úgy beszéljen a többnyelvű-többkultúrájú régióról, hogy megnevezi alrégióit, amelyeken belül már történetileg is fölsimert, s ma még egyértelműbbnek látszó diskurzusok hallhatók a sokféleség tónusában. S ha épp az olvasónak szánt „Útmutató”-ból nem szólna ki, Fried kötetének egészéből annál inkább kicseng annak szándéka, hogy elmondjon „valamit, ami az egyes tanulmányokban kimondatlanul benne rejlik, de végigolvasva a kötetet, az folyamatos beszédéről, egy probléma alapos körbejárásáról, fokozatos kibontásáról” bizonykodik. A kötet címében viruló „szövegúniverzum” tehát ekként szervezi önmagát az egyes íráskokban, az „írodalomközí” jelentés-együttesekben, s végső fokon a szerzői intenciók nyomán az egész írodalomcentrikus gondolkodásban, amely (lévén szó írodalomról!) nem lehet meglepő, de lehet ellentmondó például a „nyelvrokonsági alapú” vagy a politikai-ideológiai bázisú, vagy épp a virtuális úniverzumokat építő-összefogó (pl. „szovjet” írodalom, „nemzeti kultúra”, „jugoszláv népek írodalma” stb.) alakzatokkal szembeállítva.

Fried István (saját használatra és propozícióként is) mint alrégióról beszél Kelet-Közép Európaról, „méghozzá aszerint, hogy az átmeneti/közvetítő szubrégiók közül egyes korszakokban mely mutat inkább közép-európai vonásokat. Így egyáltalán nem vélem elképzelhetetlennek és elítélendőnek, ha valaki az Osztrák-Magyar Monarchiát szubrégióként fogja föl, mint ahogy nem politikai, nem nyelvrokonsági, hanem kulturális szempontként egy komparatív jugoszlavisztikát szintén megfontolandó vállalkozásnak minősítek” (13. old.). A szerző itt azt a (Dionýz Ďurišin által föllállított) szempontrendszer követi, amely „elképzelés szerint egy régió írodalmait olyan jelenségek hathatják át, mint a két- és többnyelvűség, kettős- és többkultúrájúság, a kettős írodalmiság (’biliterárnost’), kettős honosság /.../. Az egyes írodalmak kapcsolatai, érintkezései, recepciós magatartásai, alakulástörténete írodalomközí folyamatot hozhatnak létre, amennyiben az írodalmakat közösségként, régióként, szubrégióként fogjuk föl, s ezek írodalomközí együttesként minősülhetnek” – idézi Ďurišin teóriáját Fried István (u.o.). Ezzel hangsúlyozza, hogy a nemzeti írodalmak és az írodalomközí folyamatok ontológiai státusra jutnak, a látható és látnivaló jelentésteret etnikai, nyelvi, ideológia, vallási, gyarmati-adminisztratív vagy más differenciáló hatásteretbe lehet sorolni, s ebben az eddig inkább szinkron szemlélet helyébe a diakronikus, egyidejűségben létező, a kezdetlegességtől a bonyolultságig, a szóbeliségtől a kontextualitásig

olyan köztes területként érvényesülő jelentésrétegek illeszkednek egymáshoz, amelyek határfüggetlenek. A komparatiztika elvén így az interkulturális és intermediális dialógusok formálódnak egésszé, létező identitások kapnak kiterjedt érvényességet, kölcsönhatások válnak világossá, s a földrajzi-területi, politikai-adminisztratív tagoltság helyett a kulturális és esztétikai polifónia válik jellegadóvá.

Fried ekként tagolva történet és jelentést, regionális olvasatot és kapcsolathálózati vonásokat, szociokulturális viszonylatokat és narratívákat, főként arra helyez a hangsúlyt a továbbiakban, hogy (miként a szlovák irodalom cseh, magyar, német, lengyel kapcsolatai, vagy a szlovén irodalom osztrák, olasz, német, magyar, szerb, horvát kötődései ezt életesen példázzák) mindez nem a „minden mindennel összefügg” szimplifikált gesztusával értékelendő, hanem az országhatárok által el nem választott részirodalmak, sőt országhatárokon belüli alrendszerként értelmezhető szub-irodalmak kontextusaival értelmezhető értelmezésre adnak alkalmat. „Ugyanakkor a kétfajta kontextus többnyire nem egymás ellenében működik, hanem egymásra hatva, egymás sokrétű befogadási folyamataiban tevőlegesen részt kérve és kapva. Igaz, hogy a jelen korszak inkább olvasói, mint írói kettős irodalmiságnak kedvez, ám a különféle nyelvű kultúrákban való részvétel a hagyománytörténetben és az élő irodalom szerveződésében egyként föllelhető. Ebből feltehetőleg levonható olyan következtetés: amellet, hogy az irodalom fogalma nem rögzíthető meg, hiszen koronként és elméletenként változó, mit tartanak irodalomnak, nemzeti irodalomnak; a régiófogalom legalább oly mértékben változó...” (u.o. 14-15. old.).

A változó tartalom és értelmezés, a változékony kontextus ezért korántsem indokolatlanul arra vezeti a szerzőt, s ezzel az olvasót, értelmezőt, továbbgondolót is, hogy magát az irodalmiságot, a narrált vagy elbeszélte élményszerűséget és tapasztalatot értelmezze szövegüniverzumként. „... a szöveg ebben a szóösszetételben nem írásban vagy szóban közölt mondandó, hanem a leginkább a kultúra emlékezetében létrejött és szüntelenül létre jövő tapasztalat és gondolatiság, amely a legtágabban értett kultúra valamennyi területén (az anyagi kultúrában is) realizálódhat, azaz művészetté és a hétköznapi élő kultúrájává lehet, nyelvi tapasztalattá, gasztronómiává, városrendezéssé, érintkezési szokássá éppen úgy, mint irodalomná” (u.o. 18).

Szerzői koncepciónak sem silány, kultúraelméleti üzenetnek pedig kifejezetten szárnyaló ez elgondolás. Fried részint arra hivatkozik, hogy a 19. század végének egy sajátos „szokásrendje” szerint az akkori tudásminőségeket, ha áttekintő képet kívántak adni, nem hierarchikusan szervezett tudástárban, vagy szisztematizáltan tárlt üzenetszerűségben tették, hanem a természettudományos és művészeti-irodalmi ismeretanyagot úgy voltak képesek tárlni, hogy additív módon, az alá-fölrendelés helyett az egymás mellett tárlás eszközével tették; másképpen szólva: ha összehasonlítást nem is adtak a szó minősítő értelmében (bár illő tisztelettel megkülönböztették a „nagyokat” a kicsiktől), annál inkább tették ezt a távolságtartó leírás értelmében, kicsit remélve ugyanakkor, hogy ez az ismertetésre váró mikrouniverzumokat egy „határtalanságában határolt szövegüniverzum” felé tereli, s a helyi ízek nem pusztán provinciálisakká lesznek, de éppen jellegük adja majd értéküket. Ha volt is „apa-mítosz” teremő példa a ferencjós-kás szakálviselet utánzásában, vagy volt a középületek festésére irányadónak tekintett Schönbrunn-sárga és Mária Terézia-sárga színezék, azért a prágai, pozsonyi, kolozsvári, szabadkai, szegedi vagy újpesti tónusok mégis túlhaladták az „intervenciós” hatásokat, meg ha éppoly ezüsttükros kávéházba fordulhatott be Krúdy bármely hőse Fiumében és Lembergben, Aradon és Budán, azért az ízek eltérő minőségeit fogsaszthatta odabent...

Fried példái és irodalmi alakjainak a kötetben sorjázó hasonlóságai, „betérései” és élményazonosságai nemcsak abból a szempontból izgalmasak, hogy a szerző a Monarchia-élményként kezelt elemei közé sorolja a párhuzamos életrajzokat (Kafka-Hasek-Bruno Schulz-Krúdy-Joseph Roth-Stefan Zweig-Danilo Kiš, illetve Chopin-Liszt-Smetana, Janáček-

Bartók-Alban Berg-Enescu stb.), hanem olyan tüneményeket is a kultúra körébe emel és jelentésterüket is kölcsönhatásokba tagolja, amilyenek például a pályaudvarok és vendéglők, színházépületek és körutak, hivatalok és nyelvi fordulatok, föderációs reformtervek, protokollári szerződések, egymás kultúrájához közelítési szándékok, mozgalmak és közös tudományos vállalkozások, kiadói és folyóirat-kísérletek, iskolateremtések, oktatási-egyetemi társiasságok, sorsközösségi hagyományfelfogások és kölcsönös határepítési vagy határlebontási gyakorlatok. Nem pusztán „hagyományokról” beszél tehát az irodalmi szöveg szándéka szerinti tartalmak ürügyén, nemcsak konstruált és szükségleti kifejezéstéről értekezik, hanem a hagyományértelmezés kirekesztettségi és szembefordulási folyamatairól is épp annyira. Ettől nemcsak a kultúra „nagyságát” nevezi meg, amelyben a nyelvek és tartalmak *életvidám kölcsönössége* nem formális komponens, hanem éltető elem, amely nem hagyja kiszáradni, önmaga számára is érdektelenné válni...; hanem arra is utal, hogy éppen az egymás közti kulturális érintkezés *emblematisz tartalma* lett a *kizárás helyetti átvétel* kölcsönössége, valamint a hagyomány(ok)hoz való állandósult viszony is olyan párbeszéd-erőként működhetett, amelyben minden nemzedék, törekvés, hit és stilaritás megtalálhatta a maga programját, célját, értékhorozó formáit.

Túl azonban annak örömén, hogy a Fried által itt bemutatott körvonalak miképpen határoz(hat)ták meg a nagyrégió irodalmi „közpolitikáját”, úttörő személyiségeinek mérvadó életútját és művét, érdemes itt még egy kapcsolódó szempontira irányítani a figyelmet. Fried az irodalmár és irodalomtörténész nézőpontjából látja-láttatja a közép-európai kulturális interferenciák másfél-két évszázados nemzeti és nemzet-fölötti jelentéstörténetét. Ugyanakkor, midőn számos kitekintése, reflektorfénye irányul közéleti és történeti, politikai és ideológiai, csoportképződési és stílusárnyalati tüneményekre, már magán a kortárs irodalomértési és narratív textualitási viszonyrendszeren sem túlságosan kívül álló irodalomantropológiai dimenziókra nem érez rá. Pedig ez nemcsak a nyolcvanas évek végétől napjainkig egyre meghatározóbbá váló felfogásmódokat tükröző szemléletirány, hanem oly közel van Fried itt felvázolt aspektusához, hogy szinte csábít az analógiákra...

A nemzeti jelentések történeti és kontextuális dimenzióiról épp egyazon kötetben írtunk mindketten (*A nemzet antropológiája*. Új Mandátum, Budapest, 2002), így ezt a nézőpontot most nem részletezem. S amit Fried utóbbi évtizedben elkövetett irodalomelméleti építkezéséről mondhatnék, már számos recenzióban-reflexióban megtettem, jórészt igen hálálkodó, pozitív hangnemben. Itt most épp ezért a hozsannázás helyett inkább azt a továbbgondolási kalandot engedném meg magamnak, hogy legalább utalás-értékű megjegyzéssel a kultúraelmélet és a kultúrakutatás amaz aspektusára irányítsam a figyelmet, amelyre mindannyiunk érdeklődését már Clifford Geertz is hangolta, midőn a „művészet mint kulturális rendszer” teóriáját előadta, s ebben is, ahogy más munkáiban (lásd bővebben *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 1994) arra csábít, hogy a *textust mindig is kontextusban* értelmezzük, a szöveget pedig úgy, hogy az mindig is a kultúra teljességével van összefüggésben, a szimbólumteremtés maga is szimbolikus kötődéseink-függéseink tartományain belül zajlik, s ezért a magunk teremtette kultúra hálójában vergődve csupán alkalmi lehet a fölismerés, hogy mindezen jelenségek összefüggenek...!

Nem kicsinyítve azonban Fried érdemét, hogy erre ismételtén fölívta figyelmünket, s hogy metamorfózisaink térszemléleti hatásaiha ismét úgy von be, miáltal kávéházi irodalom és iskolateremtő mozgalom, tájegységi stilaritás és stílus-horizontok sokfélesége, alkotói életutak és helyszínek „kvázi-fölcserélhetősége”, rokonítható portrék és befogadói kultúrák sokfélesége sorjázik elő tanulmány-válogatásának lapjairól. E gyűjteményes kötet „meghatározott körű szövegüniverzumot jár körbe, keresztül-kasul, mégis: az önmaga szabta rendet betartva” – írja Fried, s ha lehet recenzió ellenvéleményt záró sorokba elrejtteni, ennek épp az ellenkezőjét vallom: az önmaga szabta rend a „célzott beszélgetés” másik oldalán, a befogadók fölől nézve épp arra bíztat, hogy ne a rendet tekintsük elsődlegesnek,

hanem az univerzumok kölcsönhatásainak lehetőségeit. A magunk „rendtelensége”, más rendje éppenséggel rendszerformálási és -átírási esélyt rejteget, avagy annak módját, ahogy az irodalmi jelentést éppúgy, mint az irodalomelméletit, a magunk olvasatai szerint fogadjuk és értelmezzük a jövőben. Ám ha lehet irodalomról és más hasonló szimbolikus lomról érdemi hatással írni... – hát éppen ezt tette Fried István is.

A kötet adatai: Fried István *A közép-európai szöveguniverzum*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2002, Kisebbségkutatás könyvek, sorozatszerkesztő: Cholnoky Győző. 182 oldal.

Megjelent: *Műhely*, 2005.

Az örök idegen, avagy az antiszemitizmus mindig „kéznél” van

A szerző már bevezető soraiban megállapítja, hogy „a kommunista rendszer bukása után Magyarországon is megjelent a nyílt antiszemitizmus”, melyet számosan a szólás- és véleményszabadság intézményesedéseként értelmeztek, többen a rendszerváltás okozta megrázkódtatások, elbizonytalanodás, pártok közötti harcok, választói döntésképtelenség, vagy éppen a nemzetközi befolyás („zsidó világuralom”, „bolsevik plutokrata” érdekcsoportok sikerképessége) nyomán tartottak vagy tartanak magyarázhatónak...

Hatások és ellenhatások, történelmi párhuzamok és minták, 19. századi német-osztrák előképek, cionista és anticionista pártpolitika... – mindezek lehetősége és együttes vagy elkülönült (újra)megjelenése Kovács szerint olyan, az antiszemitizmus-kutatások Európa- és világszerte ismert eredményeihez kapcsolódik, melyeket nem csupán a rendszerváltó kelet-európai országokban fedezhetünk föl. Hiszen az európai csatlakozást remélő nemzetállami világban talán még kevésbé is van jelen az aktív antiszemitizmus, mint épp azokban a nyugati államokban, amelyek mintaként és befogadóként szolgálnak az unifikálódó földrészen. A nyugati államokban a zsidósággal kapcsolatos előítéleteség mintegy 25 %-os, ennél lényegében hazánkban sem magasabb (a különböző skálákön 25-35 % jön ki, aszerint, mit kérdeznek, milyen elfogadottság, pártválasztási mutatók, megkérdezett korosztályok, politikai hangoltságok vagy időpontok szerint értékelik a „tényszámokat”), s ezt nem csupán a kutatók állítják, hanem a közvélekedés is jóváhagyja (63 %-nyi megkérdezett zsidó szerint nőtt az előítéleteség, a népesség 23 %-a szerint ugyancsak nőtt, 49 % szerint csak azonos maradt...).

Kovács András főhangolóként társadalomelméleti problémaként taglalja az antiszemitizmus felbukkanásának történeti kontinuitását, csoportjelenséggként megjelenését, kultúraként és ideológiaként mutatkozását. Mintegy föltételként kezeli az előítéleteség nem pusztán csak történeti (kereszténység előtti, „pogány”, antijudaista keresztény, felvilágosodás-kori, polgári és modern) formáit, hanem motivációs hátterét, individuál- és csoportpszichológiai okait, társadalmi neurózisként megformálódását és tömegpszichózissá izmosodását is számításba veszi. Empirikus skálák alapján klasszifikálja a tekintélyelvű személyiség részvételt, a zárt és nyitott (Eysenck szerint „durvalelkű” és „finomlelkű”) személyiségstruktúra formálódásának okait, a motivációs elméletek szerinti beállítódás-magyarázatokat, az etnocentrizmus és xenofóbia következményeit. Ebben a démonizálást éppúgy, mint az abszurd világösszeesküvés-gyanút, a zsidó mint a Jóval örök harcban álló Gonosz megtestesítődését, az autoritást elutasító ellenséget, a misztikus demokrácia veszélyét, „a tekintélyelvű antidemokrata valamennyi ellenségének társadalmi reprezentációját” (35. old.) csakúgy nyomon követi, mint a mindenkori külső csoportok torzképét, a gondolkodás rugalmasságát csökkentő, konfliktusokat gerjesztő miliőként bemutatását, a társadalmi tudásban a készen kapott sztereotípiák-készlet fontosságát stb.

Az antiszemitizmus szótára, a nyilvánosság előtt zajló diskurzus és nyelvhasználat épp ezekkel összefüggésben nem a „primitív” gondolkodáshoz köthető, hanem a mindenkori társadalmi elit képviselői szervezik és „teremtik meg az asszociatív kapcsolatot bizonyos társadalmi feszültségek és a 'zsidókérdés' között, és ők hozzák létre azt a nyelvet és azokat a fórumokat, amelyek ezeket az asszociációkat diszkurzív közhelyekké teszik még azok számára is, akik egyébként visszautasítják őket” (55. old.). A politikai rendszerátalakulás épp ez okból a legintenzívebb közeg lehet a közvélekedés hamis hangoltságára, a nyilvánosság előtti narratívák megsohasodására, az előítéletes személyiségek megnyilatkozására, akik mintha „ezzel a közvélekedésnek adnának hangot”, hiszen (jelen esetben éppúgy, amiként fél évszázaddal vagy egy egészszel korábban is történt) „a társadalom tagjai hajlamosak azokat a véleményeket támogatni, amelyeket tekintélyes közszereplők képviselnek mérvadó fórumokon”, ahol mintegy legitimitást nyernek rögtön, főként azok

előtt, akik a társadalmi margón ágállnak, vagy a politikai centrumban mutatkoznak. Olyan jelenségekre utal itt, mint a Szent Korona hetilap és a Hunnia Füzetek betöltött szerepe, a „magyarországi zsidóuralomra” utaló (s a bolsevizmust hazánkra szabadító Kun Béla, Korvin Ottó, Szamuely Tibor, Vágó Béla – mint „még véletlenül sem keresztény és magyar emberek” hatásával érvelő, Horthy vezérkari pozícióit elfoglaló, majd a „moszkvai négyesfogat” égisze alatt teret nyerő befolyásosak „faji önzését” kifogásoló) szemléletmód szélsőjobbos interpretációi, a liberális párttörekvéseket „liberál-bolsevista” mumusként beállító érvelés, a „kereszténnyé, nemzetivé és magyarrá” teendő új országot álmódó legitimációk, a holokauszt-tagadó érvelésmódok, stb.

A rendszerváltozás utáni antiszemita diskurzus a népies (MDF) és urbánus (SZDSZ), a „mi” (népiek) és „ők” (internacionalisták), a határon túliak és itteniek, a „nemzetietlenek” és nemzetiek dichotómiában formálta meg érvelési alapjait annak a „zsidó kommunizmus” toposznak (Csurka szótárában ez a radikális antikommunistákra éppúgy kiterjeszthető volt, mint Csoóri szótárában a nemzeti nihilizmust sürgető „mások”), amely 1990-től kezdve a „Mi és az Ők létezésében” a magyarság és zsidóság különbözőségét és versengését magától értetődő tényként kezeli. A kisebbség (történelmi korok óta folytonos keserű tapasztalatai okán) bizalmatlan és önvédelmi reakciókat épít ki, szükségképpen más politikai egységbe szorul, mint a többségi elvű, a kisebbséget önkorlátozásra felszólító képviselő. A rendszerváltás közbeni/utáni retorika a „zsidó hataloméhség” és „térfoglalás” veszélymotívumaival a magyar kultúra pusztulását, végét projektáló, gyanakvásra fölszólító, görcsös összetartásra ösztönző és éber figyelésre készítő ideológiáját állítja szembe – Kovács szerint korántsem azonosíthatóan, de több ponton analóg módon, mint a 19. század második felében fogant ideológiai hagyományhoz köthetően (65. old.). A Mi és az Ők mint a nemzeti önvédelem sikolya a világ-összeesküvés ellen, olyan hatalomszerzési fázisban, politikai nyilvánossági játszmákban, sajtó- és gazdasági pozíciószerzésben küzdelmes évek fő kontrasztja fogalmazódik meg, amelyekben a kisebbség/többség viszonyai mint argumentált sorskérdések, egyszer-s-mindenkori létfeltételek, meg a túlélésre való beállítottság elemi jogosultságai körvonalaazódnak. Az antiszemita előítéleteség ezen a ponton a tűzzel-vassal és erőszakkal vagy fondorlattal elfogadtatott kényszereket hangsúlyozza, mint a kommunizmus korának gyakorlatát, amelytől a jelen esetben a már elvitathatatlan többségi „önvédelmi reakció” menthet meg, vagyis az, hogy a többséget nem hagyhatjuk a kisebbség alá rendelődni... A régi antiszemita sémák föllevenítése és politikai diskurzusba emelése a vezető státusú és hangadó értelmiségi-politikus csoport által egy direkt beszéd szintjén elhatárolt antiszemitizmust úgy köti össze a „Mi” (a Nemzet) és az „Ők” (az Idegenek) konfliktusával, hogy az végül a (többségi, közös, magyar, nemzeti) túlélés és a legitimitásért folyó jogos küzdelem dichotómiájában kap helyet. A „pénz világbirodalmának alávetett” magyarság (határon belül és kívül) ekként nyer jogosultságot a megfogalmazható bizalmatlanságra, az „előítéletmentes” magyar nép optimista jövőképek elrabolhatatlanságára és arra, hogy a nyelv hagyományos fordulatai révén „a rejtett módon élősködő ellenség biologizáló leírására használt metaforákkal” ne hagyja a „zsidókérdést” emlegetni, de a metaforarendszer és tematika segítségével mégis rámutasson „arra, hogy ki húzódik meg az álarc mögött”.

A „nép elvézése” mint a politikai átrendeződés veszélyét tematizáló fenyegetés, továbbá a „vészterhes működés” lehetősége, mely „az országot ma is néhány száz volt ávos, moszkovita és kunbélás pénzügyi vadásztársaság markában” látja, akik „természetesen már mind liberálisok lettek”, nemcsak a jövőt látja kritikusnak, hanem „a múltért vállalandó harcot” olyan feltételként szabná, amely nem illeszkedik ugyan közvetlenül az antiszemita diskurzusba, de a szimbolikus politizálásban a magyarság megfeneklett fejlődését (a német „történeiszvitához” és a francia-német antifasizmus-kommunizmus narratívához hasonlóan) egy konzervatív és egy modernizációs sémát tematizál, beleszöve mindebbe a magyarság trianoni

veszteségét, a Horthy-rendszerre következő megtorlás jogtalanságát, vagyis a nemzeti konzervatívizmus kemény harcát, a „kis-ország” diskurzus örökös fenyegetettségi élményét is.

Kovács három diskurzuskört különböztet meg, melyek egy lánczá szövének össze ugyanakkor: a nyíltan antiszemita, náci és újnáci megnyilvánulásokét, melyeket marginalizálnak lát és kis létszámú csoportjaik súlytalan jelenlétét fogalmazza meg; második körben a politikai centrum antiszemita diskurzusát nevezi meg, a nemzeti összefogásra építő, „magyar kollektívum szubsztanciáját veszélyeztető” és rejtekező idegen Zsidó túlhatalom rémképével egyetemben; a harmadikban pedig a politikai-kulturális élet konzervatív (de nem antiszemita) antikommunizmust körvonalazza, jelezve, hogy e múlt-orientált diskurzusmező épp a feltételeket, közeget jelenthette a nyíltabb antiszemitizmus számára (v.ö. 75-84. old.). Mindezek együttes hatása volt, hogy a nyelvi eszközzel kialakított „nyelvi tér” olyan „átkontextualizálást” eredményezett, amelyben az antiszemita beszéd legitimitása megerősödhetett. Ezt a – sokak számára meglepő és félelemkeltő – diskurzust nemcsak a magyar értelmiségi közbeszéd, a közpolitika és a zsidóellenes nézetek nyilvános kezelésének optimális módjairól szóló merengések vagy viták vették körül, hanem a rendszerváltás megváltozott retorikai mezőjében magának a befogadó-válaszadó közegnek, vagyis a magyar társadalomnak rész-válaszai, ellenállásai, pártoló vagy megfélemedő reakciói is. A közel tíz évnyi kutatásra épülő harmadik nagyobb blokk a kötetben azt a kiegészítést testesíti meg, amely Kovács megközelítésmódjának egy újabb szintje. Míg az első két fejezet a teoretikus (szociálpszichológiai?) szintet, valamint a közbeszéd-elemzés (sajtóidézetek, kritikai olvasatok) második rétegét ismertette, a magyar társadalom 1994 és 2002 közötti előítéleteségi szintjeit immár empirikus kutatási anyagból teszi áttekinthetővé. Ez (a kötet szinte törzsanyagát, terjedelmének egyharmadát) adó, vizsgálati eredményeket taglaló blokk nemcsak a szaktudományi kutatások szemléleti előzményeit, mintáit veszi sorra, hanem európai összehasonlító bázison helyezi el saját kutatási tapasztalatait is. Az „antiszemitizmus-skálák” révén a nacionalizmus és patriotizmus viszonyrendszerében kapunk összehasonlító térképet a környező országok antiszemitizmus-állapotáról, s ebben korántsem képviselünk kiugró helyzetet. Finom distinkciókat eredményez, hogy Kovács András nem követi a korábbi kutatások pozitív és negatív válaszait, kisebb marginális (viszont differenciálatlan középszintű) csoportokat elkülönítő skáláit, hanem föloldja, árnyalja a kapott válaszokat azok tartalmi, az aktuális közbeszéd-tematikák, kognitív szintek, emotív és konatív (azaz: sztereotípiák, érzelmi telítettség és diszkriminációs készség) faktorai szerint. Ez a három-skálás mérés (az első, 1995-ös, majd a második, 2002-es adatfelvétel) szolgált alapjául annak az összegzésnek, mely szerint „a mai magyar felnőtt lakosság 29%-a a nem antiszemita, 25%-a antiszemita és 32%-a elfogadja a zsidókról kialakult évszázados gazdasági sztereotípiák némelyikét anélkül, hogy ehhez különösebb antiszemita érzületet társítana. A megkérdezettek további 14%-ának attitűdjei a sok válaszhiány miatt nem mérhetők, s így az attitűdhiány következtében ez a csoport is inkább a nem antiszemiták közé sorolható. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a mai magyar felnőtt lakosság egynegyede minősíthető antiszemitának” (107. old.).

Érdemleges részletezést talál az olvasó a kötetben e szám adatok demográfiai, térbeli, iskolázottsági, jövedelmi, életkori, nemi és státuscsoport-dimenzióiról is: példaképpen az előítéletek közötti különbség iskolázottságtól és nemektől független voltáról, a szélsőséges vélemények Budapesten kétszeres arányáról, a magasabb státusúak körében csökkenő arányú előítéletességről, a lakóhely és gazdasági erőforrás-függő nézetek specifikumairól. Az összegzés szerint „az adatok kétféle – középosztályi és az alsó rétegek körében terjedő – előítéletesség létezését jelzik” (113. old.). Ám, ha az antiszemitizmus abszolút számokban mégiscsak mérhető növekedését közelebről is szemléljük, kiderül, hogy a magyar népességben a szülők korosztályához képest lefelé csúszó 47%-os csoportnak hatvan százaléka vallja be több-kevesebb antiszemitizmusát! S ezek az arányszámok kevés ok miatt fognak mostanában javulni, sőt... Viszont a társadalmi reménytelenséget vallók körében jóval

hangsúlyosabban van jelen az antiszemitizmus, a múlt iránti nosztalgia pedig közel tízszerese azokénak, akik nem antiszemiták. Elterést mutat a vallásos hívők körében is a sztereotípiák jelenléte, és a nem hívőkkel összevetve a templomjárók fokozottan hajlamosak az antiszemita előítéleteség követésére, miként ezt a nemzeti érzületet erősen hangsúlyozók körében is hasonlóképpen lehet érzékelni (119-125. old.). Ha pedig más etnikai-kulturális csoportok között tesztelik az antiszemita előítéletet, akkor az egyéb (arab, bosnyák, kínai, néger, román, sváb) csoportokkal összevetve tapasztalható mindegyik elutasítása, de ez esetben a zsidóság a közepesen megtűrtek körébe kerül (a németekkel együtt), a többi csoport iránti ellenszenv még markánsabb, vagyis a xenofóbia hazai szintje is igen erőteljes, ami (külső és alkalmi hatások függvényében) bármikor fordulhat a hazai zsidóság ellen is.

Kovács, amikor oksági magyarázat(ka)t keres az antiszemitizmus jelenlétére, ezek között fő komponensként a konzervativizmus hagyományát emeli ki. A 2002-es felmérés alapján kijelenti, hogy „az elmúlt hét évben nem nőtt az antiszemita aránya a felnőtt magyar lakosságban, még akkor sem, ha a rejtőzködő antiszemita csoportját is közéjük számítjuk. Jelentősen megváltozott azonban az antiszemita előítéleteség oki hátterének, az előítéletek tartalmának és a zsidóellenes előítéleteket tápláló csoportoknak a szerkezete” (186. old.). Az anómia már nem jelenik meg a zsidóellenességet közvetlenül motiváló okok között, ezek ugyanis már mind világnézeti-politikai és társadalmi jellegűek: a xenofóbiára hajlamos társadalmi csoportok körében „racionalizálódott” az anómia, vagyis „az integrálatlanság okozta feszültséget bizonyos világnézet-politikai választások kanalizálhatják, és ezek gyakran zsidóellenes beállítottsággal járnak együtt”. Ennek része lehet politikai identitásválasztás, s immár „nem a társadalmi integráció és frusztráció foka választja el egymástól az antiszemita és nem antiszemita csoportokat, hanem a világnézeti-politikai orientáció”, amely „mögött – akárcsak 1995-ben – egy magas státusú nacionalista csoport áll, amelynek nacionalizmusa és antiszemitizmusa is jól megkülönböztethető az alacsony státusú nacionalisták hasonló attitűdjeitől”, politikai táborválasztási szimbólumaitól (186-187. old.).

Ezek a magatartások, értékek és diskurzusrendek az Európai Unióban már régóta meghaladottnak és szalonképtelennek számítanak. Például az is, hogy a szovjet tömb egyes országaiban az antiszemitizmus időről-időre – anticionista retorikába csomagolva – az állampolitika részei voltak, belügyi szervek által megfigyelt tevékenységként, felekezeti vagy egyházakon kívüli társadalmi terepeken egyaránt. S ha a „zsidókérdést” a korszak politikai apparátusai nem is tűrték meg, azért a zsidó származási és kapcsolati szférát következetesen nyilvántartották. Ha az előítéleteség ma talán nem is nagyobb, mint a nyugati államok többségében (Hollandia kivételével), a „posszibilista antiszemitizmus-elmélet – amelynek szemléletmódját ez az elemzés is követi – abból indul ki, hogy a három tényező – az előítéleteség, az antiszemita kultúra kialakulása és az antiszemita politikai ideológia létrejötte – nem következik szükségszerűen egymásból, egyidejű megjelenésük rajtuk kívül álló és egymástól is független történelmi tényezők következménye” (251-252. old.). Ennek egyik oka például, hogy a rendszerváltás politikai pártjai és nagy táborai nemigen tudtak eltérő társadalmi terveket kínálni, és ezért arra kényszerültek, hogy mindenekelőtt a szimbolikus szférában különböztessék meg magukat a másiktól, legitimációs problémáikat (ugyanis hogy nem rendelkeztek történelmi múlttal és körülhatárolható tömegekkel) viszont épp a történelemre hivatkozó retorikával, a szimbolikus térben teremtették meg, így a „zsidókérdés” nyelve szükségképpen a felszín alatt már évtizedek alatt bújkáló önazonossági igény szerint alakult ki, az értelmiségi pozícióharcok és szubkultúrák meglétét tükrözve, identitásdiskurzusokba átfordulva. A szociális és nemzeti problematikát a nemzeti önvédelem retorikájába ágyazó, hiányzó perspektívákat és partikuláris problémákat nagy társadalmi csoportok önértékeként megfogalmazó univerzálisabb nyelv egyfajta legitim diskurzusként jelentkezett, a régi rendszer(ek)hez való viszonyt és az antimodernizációs változást egyaránt körvonalazva (ld. 253-257. old.).

Mindezek egyelőre csak szavak – fogalmazza a szerző –, s azok is maradhatnak addig, amíg ki nem alakul és hatékony erővé nem válik az a nyelvi mező, amelyben politikai közszereplők „a hataloméhes hazai Idegen, a Zsidó által képviselt nemzetvesztő erők nemzetvédő ellenfeleiként jelenítik meg magukat, és a politika és társadalom valamennyi konfliktusát e két erő harcaként mutatják be, ha vannak a társadalomban olyan, jelentős csoportok, amelyekkel felfedeztethető, hogy diffúz kiszolgáltatottságérzésük oka a nemzet fenyegetettsége, orientációvesztettségüké a nemzeti hagyomány megsemmisülése, depriváltságuké pedig a könyörtelen Idegen feltartóztathatatlan térfoglalása” (258. old.). A hazai történelemben már voltak ilyen korszakok, amelyekben az antiszemita ideológiára nem a szélsőségesen deprivált helyzetben élő rétegek voltak szükségszerűen a legfogékonyabbak, hanem a megrendült státusú, elbizonytalanodott élethelyzetű csoportok, amelyek számára elegendő magyarázat, hogy a hanyatlásért és kudarcért minden felelősséget egyetlen bűnbakra háríthatnak, a széles körben elterjedt elégedetlenséget és elbizonytalanodást „racionális” okkal „néven nevezhetik”, társadalmi integráltságukat esetleg visszanyerhetik. Ennek egyik (jóllehet első) formája a „nemzetit” a „nemzetietlentől” elválasztó kód. E kódot „értő” és használó politikai pártosodásban talán vannak szélsőséges elemek is, de a „kommunista múltat” elutasító és új jelent vagy jövőt még nem lelő „pragmatikus” társadalmi csoportok többsége még mindig bizonytalan (a politikai pártot választók mindössze 12%-a maradt „hű” a pártjához két választáson keresztül). E pragmatikus csoportok három komponensűek: egy részük a nemválasztókból áll, másik hányaduk az akkori Fidesz választóit adta, a harmadik pedig a vidék konzervatív pártjainak híveiből tevődik össze, s közös jellemzőjük az anómia, az elérvénytelenedés és elbizonytalanodás átlagnál erősebb foka. A vesztesek ők, a lecsúszók, a csekély mobilitási esélyekkel rendelkezők, azok, akik az 1995-ös felmérés frusztrált csoportját alkották, s akik közt az átlagnál nagyobb arányban voltak antiszemiták. Ők egészültek ki azokkal, akik frusztrált nacionalizmussal élnek együtt, s akiket a többiekhez nem elsősorban az kapcsol, hogy nem integrálódtak a társadalomba, hanem hogy fiatal és városi rétegeként fogékonyak a nemzeti radikalizmussal összekapcsolódó politikai antiszemitizmus ideológiájára, s van akkora súlyuk, „ami kísértésbe ejthet bizonyos politikai csoportosulásokat, hogy az antiszemita ideológiát próbálják meg mozgósításukra és megnyerésükre használni”, a zsidóellenes előítéletességet nyelvvé, kultúrává, ideológiává – azaz „izmussá” – szervezni. Ennek a legitim és illegitim világmagyarázatok határait kijelölő elitdiskurzus esetleg gátat vethet annyiban, hogy az antiszemita világmagyarázatot az illegitim szférába utalja, s ennek az ítéletnek a nyilvánosság előtt is érvényt képes szerezni, „akkor van esély arra, hogy fokozatosan elhalványul az antiszemita nyelv jelentéstartománya, és a zsidóellenes előítéletek lassanként beleolvadnak a társadalomban tényező többi etnocentrikus, xenofób előítélet szürke masszájába. Ha nem, akkor megkezdődik egy veszélyes történelmi kaland” – summázza mondandóját befejezésként Kovács András.

Kötete, ha lehet átfogóan értékelni, a jelenségek történeti, szociológiai, kisebblélektani, diskurzuselméleti és bizonyos tekintetben kulturális antropológiai metszetét, kommunikációs és nyilvánosságelméleti összegzését adja, érdemben építve kortárs és korábbi kutatásokra, társadalomlélektani folyamatokra, tömegpszichológiai megfigyelésekre is. Olyan kötet, amelyet nemcsak a zsidósággal kapcsolatosan érdemes írni és olvasni, megérteni és komolyan venni...

A kiadvány adatai: Kovács András: *A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon*. PolgART, Budapest, 2005. 269 oldal.

Megjelent: *Kisebbségkutatás*, 2005, 4.

Lokális világok? Avagy együttélés a Kárpát-medencében?

A kisebbségkutatási könyvpiacra összességében nincs szükség. Másként szólva, napra nap jelennek meg olyan kiadványok, melyekre nemcsak az érintett vagy megszólaló kisebbségi közösségeknek van szüksége, hanem a társadalmi környezetüknek, politikai intézményrendszerünknek, egész közfelfogásunknak éppúgy. Ezek a kiadványok (értve itt folyóiratokat, helyismereti monográfiákat, osztogatnivaló „szóróanyagot”, vagyis a megmutatkozás legkülönbözőbb alakzatait) nemegyszer meglepő, kutatások szempontjait is pontosító, teljesebb látványegészhez is érdemben hozzájáruló tartalmúak vagy szándékúak, vagyis várható-vélhető olvasóközösségük éppen az a lokális világ, amelyről szólnak, vagy az az etnokulturális miliő, amelyben helyüket-szerepüket keresik.

Sokkal ritkább ugyanakkor az a tudományos igényességgel megmutatkozó, alkalmasint összehasonlító elemzésre is módot kínáló, vagy szélesebb horizontot is átfogó forrásmű, amely vállaltan interetnikus, interkulturális és tudományközi belátásokat, érzékeny felismeréseket tesz lehetővé. A szakkérdések iránt érdeklődő ugyanakkor azt látja, hogy szinte teljesíthetetlen mennyiségű konferencia-meghívás érkezik időszakonként, annyi a tudományos homálybogozás mennyisége, annyi a megszólalni próbáló kisebbség, s annyi a tájegységek, saját belterjes világok reprezentálására vállalkozó szakértelmiségi is. Ennek a homályoszlító folyamatnak egyik épületes intézménye az MTA Kisebbségkutató Intézete, amely az akadémiai szintre emelkedett minoritáskutatásoknak nemcsak központja, hanem gerjesztője, támogatója, tesztelője is ugyanakkor. Az MTA Társadalomkutató központja, amely lazán átkarolja feltucatnyi intézmény működését, hébe-hóba kooperációját is, évek óta gyámolítója annak a Műhelytanulmányok-sorozatnak, amelyben a tudomány templomában alkalmanként összenyalábolható ágazati tudás megmutatkozik vékonyabb tájékoztatók, vagy éppen (s gyakrabban is) vaskosabb kötetek formájában. Ez utóbbi volt kerete és megjelenítési fóruma annak a konferencia-előadásokat tartalmazó kötetnek, amely tematikus körébe a Kárpát-medencei népcsoport-sokszínűséget emelte. Interetnikus kutatásokról, helyi és tájegységi közösségekről, kollektív identitások leképezéséről van itt szó, melyek *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében* címen jelent meg Bakó Boglárka szerkesztésében és koordinálásában. Pro forma ez egy 2000 márciusában indult akadémiai program tematikus kutatásainak eredményeit összegző konferencia anyaga, melyet (némi költségvetési és kiadási nehézségek nyomán) tavaly jelentetett meg a Kisebbségkutató. Az öt kutatási régió (Erdély, Vajdaság, Burgenland, Felvidék, Kárpátalja) együttélési viszonyait persze nem lehet még egy közel négyszáz oldalas kiadványban sem feldolgozni, de annyit nemcsak érdemes elismerni, hogy számtalan részkérdésben megvilágosító eredményeket tükröz a kötet, s azok számára, akik nem élnek ezekben a közegekben, nem részesei vagy aktív tagjai a helyi társadalomnak, nem okvetlenül tartalmaz e kiadvány általánosításra alkalmas téziseket, de ez (szerencsére) nem is volt szándéka.

Mit tartalmaz akkor, s kiktől?

Némiképp távolságtartó véleményt formálva: azoktól közöl kutatási terepmunkára épülő tanulmányokat, akik ezeket a lokális világokat a legközelebbről ismerik. Kutatóktól, amik már régen elindultak egy helyi világ részletesebb áttekintése irányába, megpályáztak ezzel egy kutatási támogatást, megkapták azt, folytatták feltáró működésüket, s most tálalják tapasztalataikat. Azokban a helyi társadalmakban, amelyekről hírt hoznak, alighanem ők a legjáratosabbak, olykor személyes kötődésük sem véletlen, kutatási motivációjuk is „etnocentrikus” háttérrel bír. Nem abban az „elfogult” vagy „elvakult” értelemben, ahogyan a helyi-séget oly sokszor provinciálisá tévő, értékörzítő, de tudományos horizontot csak a falusi templomtorony magasságáig áttekintő felszisszenések azt sokszor tükrözik. Hanem épp az interetnikus közelítéshez szükséges rálátás, beavatottság, érvényesség és tudományos átbeszélés igényével, továbbá azzal a kitekintéssel kiegészítve, amely a lokalitás és a

globalizációs folyamatok hullámvázában gazdag nemzetközi szakirodalmat vehet figyelembe. Mi több, lévén szó nem kis részben határainkon kívül élő kutatókról, rendelkezésükre áll ezenfelül a helyi (kárpátaljai, felvidéki, örvidéki, vajdasági, erdélyi) kutatók és források egy része, ott készült elemzések ismeretanyaga is, melyeket a teoretikus kutatáselméleti és módszertani scientárium összehasonlításra alkalmas háttéréhez mérhetnek. S ha pusztán a tartalomjegyzék alapján tekintjük át, milyen ívet ölel át ez a lokális-globális helyzetfelmérés, olyan kulcsfogalmakra lelünk, mint „beszélőközösség”, „szimbolikus terek”, „interetnikus kommunikációk”, „etnikumok térszerkezete”, „politikai együttélés”, „interakciós rend”, „spontán migrációk”, „szorongás és megbélyegzés szociokulturális dimenziói” stb.

S hogy kik kutattak, hogyan kutattak, mit hoztak mutatóba – ez már a nehezkesebb kérdéskör. Aligha van méltatlanabb méltatás, mint amely tizenöt magvasabb tanulmány és szerzőik közül kiemel kettőt-ötöt, s azt a látszatot kelti, hogy a többi „nem ér annyit”. Pedig ez a látszat ez esetben is érvénytelen lenne, hiszen módszerek, tudásegységek, prezentációs módok, érzékenységek sokféleségéből a recenzens is csupán úgy tud kiemelni, ha a magáéhoz közelít, az őt megérintőt értékeli többre. (Jószérivel ezt is vállalom, ha kell, számomra Hajnal Virág, Túros Endre, Fosztó László és a Biró-Bodó páros írása a leghatásosabb, de tudom magamról, hogy a térképekkel-táblázatokkal tagolt, sokdimenziós ábrákkal alátámasztott elemzések oly mértékben taszítanak, hogy nem engedhetem meg magamnak ezek kevesebbre értékelését, mint az „átlitteralizált” megjelenítéseket. Tagadjam, hogy az élő és emberközeli belátások, egy kocsma vasárnap délutánja, egy ünnep jelképrendszerét használó ember személyes motivációja, egy kávézás intim pillanata számomra többet árul el a lét átélhető teljességéről vagy ennek lehetetlenségéről, mint egy mellékletnyi színes és négydimenziós ábra nyelvismereti kérdőívek lakosság-arányos eredményiről, melyekben nem szerepel egy nyevbotlás, egy árulkodóan ügyetlenül használt igeidő, egy káromkodás vagy egy tüsszentés hangja sem...?!).

Kiemelni mégis kell, hisz egy tanulmánykötet – annak is, aki szerkesztette, annak is, aki olvassa, s annak számára is, akiről szól – mindenképpen vegyes lehet csupán. Mert hát ahogyan Fosztó László az ineretnikus kutatások szociálantropológiai és community studies-kutatásait szemléli, mondjuk a kollektív emlékezet és az interakciók, a stigmatizáció és a ritualizáltság száldobosi szintjein, vagy ahogyan Hajnal Virág az élő kultúra szociolongvisztikai és nyelvi antropológiai megközelítését vállalja Feketics szerb-magyar-montenegrói elbeszéléseiből merítve, s amiként Biró A. Zoltán és Bodó Julianna találják a korondi magyar-cigány együttélés informális kapcsolati szintjeit, vagy Túros Endre kisbácsi vallási és politikai szimbolikus elhatárolódás térhasználati minőségeit, némiképp rímelően Gagy József fehéregyházi Petőfi-ünnepségek révén megváltozó lokalitásépítési játszmáira – az a helyi kutatásokban edződött tudományosság számára is újdonság eredmény, s újdonságereje nem csupán a lokális világok egyikének részletezőbb bemutatásában áll, hanem olyan szemléletirány és metodika alkalmazásában, amely emberközelsébe költözik és közel hajol a lélek sóhajaihoz, a kollektivitás vágyálmáihoz és reménytelen reményeihez. Ezzel ellentétben például Puskó Gábor Tornalján készített identitásvizsgálata, amely éppúgy nemzetközi felmérési trendek, etnogeográfiai vagy nyelvneprajzi háttérre támaszkodik, mint az itt említettek munkái, olyan magyar-szlovák nyelvpolitikai és sztereotipizálási mutatókra, térszerkezet-változási árnyalatokra, interkulturális csereviszonyokra figyel, amelyek mintha inkább kvantitatív eljárásra épülnének, holott mentalitásról, idegenek és helybeliek érzelmi közeledéséről-távolodásáról, hovatovább egységesüléséről beszél, de ezt kevésbé hitelesíti életes szituációkat tükröző idézetekkel, mint a fentebb „kiemelték”. Danter Izabella már idéz is néhány szót a nyelv váltás és az emlékműállítási procedúra ürügyén, de ezek is inkább a diószegi kérdőíves kutatás kisszámú adatközlőjével készült felvétel „hangulatfestői”, semmint a mély megértés módszerének megnyilatkozásai. Az ukrán-szlovák-magyar hármashatár szögletében felvő Csap nemzetiségi kontaktzónáinak felvétele és elfogulatlan leírása is teljességgel megfelel a tudomány megkövetelte okadatolt közlésmódok ideáljának, de

módszerei hiába is épülnek mélyinterjú, beszélgetős, adatfeltárós történeti helyzetképekre, valamiképpen a személyesség hiányzik Csernicskó István tanulmányából is.

Nem folytatom, még azt hihetné az olvasó, hogy gyengécske és kényszerű kutatásbeszámolókat válogatását kapja kézhez ebben a kötetben... Nem arról van szó, hogy a lokalitások kérdéskörét immár nemcsak a globalitás dimenziójában méri a kortárs „etnometodológia” vagy interetnikus kultúrakutatás, és ezért az imént említett dolgozatok „alatta maradnának” az előírt diskurzuselméleti interpretációknak. Sőt, mégcsak nem is arról, hogy bárhol a tudományok határvidékén volna olyan egyértelmű norma, mely a kulturális antropológiai, komplex kultúrakutatói, interetnikus diskurzuselméleti szinteken elvárások teljesítését róná a kutatókra, melyeket egyik így, másik amúgy képes vállalni. Nem is kívánható, hogy a szakma-szinten okvetetlenkedés nélkül elismert Pozsony Ferenc, aki ráadásul az egyik legizgalmasabb kérdéscsoportot, a nemzeti identitás és a polgárosodási-modernizációs kihívás székelyföldi eseménysorából kiemelt háromszéki esettanulmányban Zabola etnikumközi viszonyait elemzi, ne lenne birtokában (az egyébiránt éppen általa egyetemi-doktori szinten is oktató) kisebbségkutatási módszertannak, ugyanúgy lásson és írjon, mint Árendás Zsuzsa, aki kéthónapos „állomásozó terepmunka” során készített taksonyi felvételét igényes narratológiai kontextusban tárja fel, de más etnikum-kutatási iskolázottsága és szakmai ismeretanyaga van, mint például Oláh Sándornak akár, aki székelysombori komplex terepkutatását szintúgy két hónap alatt végezte, de három évtizede kutatja a térség összes települését a legkülönbözőbb túlélési stratégiák, gazdasági szerepvállalások, politikai reprezentációk levéltári, szociológiai, történeti adatanyaga előterében.

Röviden: azt hiszem, azért nem nem „minőségi” különbségekről van itt szó, (s ennek mentén „osztályozásról”), mert a minoritáskutatások „módszertana” sem lehet egyöntetű, nincsenek etalon-tudások és kötelező értelmezési tiszteletkörök, csupán érzékenységek, metódusok, helyben érvényes megközelítések vannak, s ezekre épülő interpretációk. Az interpretációkat pedig nemcsak a szaktudományos nyelvi kontextusok, hanem a lokális világokban érvényes, őket nem veszélyeztető, a térségi tudományterületen konvencionálisnak tekintett megjelenítési szintek is meghatározzák. Ez nagy előnye, de komoly veszélye is az „akadémikus” kisebbségkutatásoknak. Az a közeg ugyanis, amely politikatudományi, történeti, nyelvtudományi, szociálpszichológiai, etnogeográfiai, tértudományi, néprajzi vagy kisebbségsszociológiai környezetként körülveszi ezeket a lokális identitáskutatásokat, majdnem kivétel nélkül olyan etablirozott intézménységre tekinthet vissza, amire például a mentalitáskutatások, interetnikus kommunikáció-kutatások, kulturális antropológiai közösségkutatások nem hivatkozhatnak. Az MTA Kisebbségkutató Intézete azonban éppen azt az arcát tudja fölmutatni e kötet(sorozat) révén, amely a kutatóinak körében egyre növekvő számú antropológus segítségével nóvum lehet, s épp azt a tudományos többletet adhatja a „bevált” módszertanú, „szakszerű” és „objektív” interpretációt vállaló tudásterületekhez, amelyre a látszólagos bizonytalanság, a puha megközelítések és érzékeny belátások tétovasága, az intuitív megközelítés, a mély megértés képessége, a „nem-információk” jelentésterének átlátása, a rejtett beszédmodok kontextuális kezelése teszi képessé. Nyilvánvaló egyszersmind, hogy a felvidéki, délvidéki, erdélyi tudományosság hagyományai, vagy épp a kárpátaljai kezdeményezések más és más kutatómódszertani vagy interpretációs gyakorlatra épülnek, más „iskolák” és nézetirányok folytatását képviselik – vagyis beszédmodjuk, stílus aurájuk is más lesz.

Jellemző ebből a szempontból is a kötet szerkesztő Bakó Boglárka tanulmánya. A fő törekvésnek teljességgel megfelelően egy élő közösség interetnikus sokrétűségét, interkulturális rétegzettségét, eltérő reprezentációs vagy „artistikus” jegyeit vonultatja föl megannyi szövegidézzel, a barcasági Apáca híres „kakaslövési” attrakciója körüli feszültségek, térbeli osztottsággal együttjáró átbeszélési gyakorlatok, ünnepkezelési és nyilvános eljárásmodok bemutatásával. A múltból (különbözőképpen, etnikus eltérésekkel)

eredeztetett, de „jövőteremtő apácaiságot” új és régi konfliktusában bemutatva, a községi lakosság látszólagos egységét a belső (érték- és érdek-)hierarchia leírásával élővé téve azt a kulturális antropológiai nézőpontot érvényesíti, amely számára a mulandó múlása, a tradíció változása, vagy épp a nemlétező tradíció megteremtődési folyamata (hasonlóképpen mint Gagy, Biró-Bodó, Turós, Hajnal írásában e kötetben) épp olyan társadalmi tények, amelyek nem lesznek attól impozánsabbak, ha táblázatba foglaljuk őket, de ható és változó mivoltuk a legtényszerűbbnek tűnő adattal is egyenrangú marad.

Az antropológiai másságkutatás, a kisebbségtudományi szintéziskutatás, a jelenkortörténeti változáskutatás olyan összhangjai állnak itt össze lokális világokká (így, többes számban, több világgá, s egy-egy világon belül is több mikrovilággá!), hogy egymás után vagy „egybeolvasva” őket, valóban a Kárpát-medence együttélő közösségeinek állapotrajzát, továbbá az erről különbözőképpen interpretálható tudások sokféle minőségét látjuk e tudástérben egyberendeződni. Az Intézet korábbi kötetei, a kisebbségi monográfiák, műhelytanulmányok, konferencia-kötetek sorozatai immár nemcsak egyre bővülő (és főképp: kiadott, hozzáférhetővé tett!) adattárral szolgálnak a hazai és határainkon túli kisebbségtudományi közgondolkodás számára, hanem frissítő, állapotjavító módszertannal, új empirikus kutatások árnyalatgazdag bemutatásával járulnak hozzá a lokális világok (bármily jogosan vitatott, így – többes számban – nem okvetlenül elfogadható) megismeréséhez. Az új trend kritikai értékelése még hátravan, bár nem késlekedhet már sokat – de közismert és hozzáférhető alapanyagok nélkül ez is lehetetlen lenne. A lokális világokról ugyanis épp annyival kellene többet tudnunk, amennyivel a Kárpát-medencei együttélések és együttgondolkodások lehetőségeiről...

A kötet adatai: Bakó Boglárka szerk. 2003 *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. MTA Társadalomkutatási Központ, Budapest. 384 oldal.

Megjelent: *Regio*, 2004. 2:185-190.

Az ünneplés antropológiája Bodó Julianna kötetről

Ha nem lenne kicsit „olcsó” megoldás, akkor a címre rímelően, némiképp játékosan azzal kezdhethetném e kötet „ajánlását”, hogy a szerző áttekintő munkájának megjelenése *ünneplés* azoknak, akik *hatalom és társadalom* viszonyával foglalkoznak, vagy ennek „titkos bugyraiba” szeretnének mélyebben betekinteni... Mert hát kétségtelenül kiváló alkalom, ha friss magyar nyelvű tudományos mű jelenik meg az erdélyi tudáshorizonton..., de azonmód hozzá kellene tennem: nem oly kivételes nap ez, hiszen épp Bodó Julianna és a KAM kutatói elismerésre méltó rendszerességgel publikálnak könyvekben, folyóiratokban, konferencia-kiadványokban – részint saját kutatóközpontjuk sorozataiban, részint a magyarországi társadalomtudományi szakirodalomban. Emiatt aztán el sem lehetne titkolni, hogy a Kulturális Antropológia Munkacsoport, amely mint etnológiai kutatókör indult a nyolcvanas évek első harmadában, néphagyományok és ifjúságkutatások programjával, ma már az erdélyi tudománytermelés egyik legfontosabb (regionális és antropológiai) műhelye, másként fogalmazva: az a konokul kitartó kutatói közösség, ahol igényes és választékos tudományossággal talán a legtöbb munka lát napvilágot a határokon túli kutatóhelyek terméséből. A korai „munkacsoport” megnevezés, valamint a hozzá kapcsolódó „kulturális antropológia” jelző 1989 óta került a köztudatba a romániai magyar nyilvánosságban, ám azóta még az egyre sokasodó rokon-tudományági műhelyek között is kivételes ranghelyzetben van. Ha csupán a honlapjukon is olvasható kiadványok sorozatát nézzük és tematikáit elemezzük, máris egyértelműen kiderül, hogy minden nemzetközi kitekintés, elméleti kísérlet és számos nemzetközi együttműködés mellett a Regionális és Antropológiai Kutatások Központja elsősorban a székelyföldi, csíki-medencei kultúra komplexitásának vizsgálatát tekinti feladatának. A magyar társadalomtudományi közérdeklődés számára mindenekelőtt ez a műhely szolgáltatja azt a tudásbázist, amely a térség népeit, társadalmi csoportjait, gazdasági folyamatait, kulturális és mentális változását érvényesen nyomon követi. Ebben a megértő, résztvevő, kritikai és elméleti kontextusban is megfelelő módon eligazodó kutatói szerepben talán már egyre több jó szakember tud előtérbe kerülni, de – ha nem igazodom az intézményközi viták, érdekek, politikai irányvonalak át-nem-látható szövevényéhez, pártos elvárásokhoz vagy értékrendi vitákhoz, akkor – felelősséggel kimondhatom, hogy iskola és korszellem-teremtő hatásával ez a húszéves kutatóműhely az egyik legkivételesebb teljesítményt mutatta fel a nem-kormányzati és nem-állami (vagy egyetemi) támogatottságot kiérdemlő intézmények közül. A Központ több kutatója és számos kutatása élvezi azt a megbecsülést, amely nem eszközölhető intézményi fenntartótól, mert a kortársak, a „szakma” elismerését tükrözi, s amely nem is „megvásárolható”, hanem csupán kiérdemelhető, elnyerhető.

Nos, éppen ezt az elnyert elismerést és a „megszolgált” munkával járó kutatói elkötelezettséget tudja illő szerénységgel, de folyamatosan fenntartani a Központ megannyi kutatója azzal, hogy szakmai igényessége és elméleti kitekintése mindig azon a zsinórmértéken van, ahol nem kell engedményeket tennie politikai félrehallások miatt, nem kell szakszerűtlen homálykodásba kezdenie védhetetlen állítások miatt, vagy magyarázkodnia utólag „nem úgy értettem...!” típusú szabadkozásokkal. Épp ellenkezőleg: a mai magyar társadalomtudományi közgondolkodás felől nézve kifejezetten irigylésre méltó biztonsággal és valóság-érzékeny bölcsességgel telítve születnek meg ezek a KAM-kiadványok – melyek talán nem jutnak el minden székely család könyvespolcára, de akár a romániai magyar, akár a „magyarhoni” társadalomtudomány számára elsődleges és művészi munkák. Ebbe a sorozatba, ebbe a morális és szakmai trendbe illeszkedik immár Bodó Julianna új munkája is, amelyben

egy (pontosabban: több) régi témáját veszi elő és tárgyalja kimerítő terjedelemben, átfogó gesztussal, s mégis invenciózus esettanulmányok, tematikus elemzések formájában.

A három nagyobb részre tagolt szöveganyag nyolc egységből áll, ezek mindegyike valamilyen módon a társadalmi és politikai nyilvánosság kezelésének, megjelenésmódjainak, funkciójának közelebbi leírását, komplex megközelítést adja. Külön érdeme az is, hogy a magyarországi politikai tudományokba csak az elmúlt két-három évben (lassan-lassan) belépődő „politikai marketing” is bekerül témaválasztékába, illetve az elemzett folyamatok föltárásmódjába, szemhatárára. Talán érdemes itt néhány szóval körülhatárolni, milyen horizontot fog át, milyen tudományterületek felé tekint ki, és mely diszciplínák érdeklődésére tarthat igényt Bodó Julianna új munkája... (Nem érzem magam igazán hivatottnak a teljes körkép megrajzolására, de lévén érdeklődésem hasonló, úgy vélem, vázlatosan körülírni akkor is fontos ezeket a tudástartományokat, ha lesznek majd bőven más szakemberek, akik a saját szakmai felhasználásra további szakterületeken látják majd hasznosnak a leírtak átértelmezését...).

Nagy vonalakban négy (egyenként is nehezen határolható) tudásterület között és fölött helyezhető el Bodó Julianna munkája. /Ez nem azt jelenti, hogy „sehol” sincs, hanem épp fordítva, mindegyiken egyaránt érvényesen van jelen...!/

Elsőként a *politikai antropológiát* említeném, amely nem a politikai pártviszonyok vagy szavazó tömegek kérdéseivel foglalkozik, hanem a politikum szimbolikus megnyilvánulásaival, az interszónális intézményekkel (amilyenek az érdekek, szokások, értékrendek, narratívák, jelképes-jelentésszerű beszédformák, retorikák, rítusok stb.), számos esetben beleértve olyan közösségi-kulturális megnyilvánulásokat is, amelyek nem közvetlenül vagy szándékoltan politikaiak, de hatásukat tekintve már politikai jelentésűek vagy jelentőségűek. Mindezt úgy kapja az olvasó, hogy elmarad a „régvolt-szép-világ” nosztalgikus ébresztése éppúgy, mint a szocializmusellenes publicisztikai kiszólások kínáló tömege is.

A második tudásterület mind a Szerzőnek, mind a kutatóközpontnak ugyancsak kitartó érdeklődéséből építkező, meglehetősen interdiszciplináris természetű mikrovilág: az *identitáskutatások*, kisebbségi és etnikai elemzések köre. Nem mintha mindenáron kisebbségi identitás-kérdést kívánna faragni a csoportfelfogás, a viselkedésmódok, a tradíciók és a kényszerű modernizálódás folyamataiból... – sőt, ellenkezőleg, ami a politikum és a társadalom viszonylataiból korántsem egysíkúan mutatkozik, és a közösségváltozási folyamatokban sem könnyedén követhető, az válik kiválasztott tárgyává. Ünneplés és ünnepformák, élményközösség és társadalmi cselekvés, rítusok és bekebelezési-kizárási megoldások, térhasználat és időérzékelés, szokásnormák és politikai „előirányzatok” sűrű szövődése az, amit fölfejt szálanként, értelmet (vagy legalábbis jelentést) adva a trendeknek, a „ki tudja, miért is történt úgy...!” jelenségeknek. Kiemelten fontos e nézőpont asszociációs tere, amely a kollektív emlékezet, a társadalmi jelentéstulajdonítás, a rétegzett beszéd, a „performatív értelem” szempontjából tárgyalható, s amivel a kortárs politikai tudományok nem is igen tudnak még mit kezdeni.

Részint ennek az „emlékezeti” és viselkedési készletnek, továbbá az ünnepek és a politikai folyamatok mentén mindenkor is érvényes „átbeszélési folyamatoknak” van különös kisugárzása arra a természeti és politikai miliőre, amely a harmadik nagyobb tudományterületi univerzum a kötet mélyebb felosztási rendszerében, s amit korunk gondolkodási mintái között a *regionális* keretek jelentenek. A Szerzőnek eddig is kutatási terepe volt a *városi* (jelesül csíkszeredai) lakóközösség eseménytörténeteinek és átalakulási folyamatainak figyelemmel kísérése, az ünnepek politikai tartalmainak, lefolyásának értelmezése... – most ezt még több összefüggésben, még árnyaltabban, még szisztematikusabban kapjuk. Ha nem is mindig (vagy kizárólag) a topológiai-földrajzi térben, de annál inkább a város mint közösség, a város mint társadalmi csoportok mozgástere, a város mint „kehely”, amelyben „történnek” a dolgok,

vagy mint „ritmus”, amely az élet rendjét, folyamatait tagolja és kiteljesíti, harmonikussá és konfliktusossá teszi. Besorolási kényszer vállalása nélkül ezt a szintet gondolom én a városantropológia egyik, az utóbbi közel száz esztendőben különösen megerősödő, sőt önálló diszciplínává is váló területének, de ez Bodó Juliannánál átszövődik a kultúra, az életmódok, az értékelvek és léthelyzetek sokféle dimenziójával.

A negyedik nagyobb tudásterület azután már sok apróbbra is oszlik, árnyaltabb összefüggésbe kerül az előző hárommal, anélkül, hogy a Szerző szándékosan elkülönítette volna: ez a szociálpszichológiai, politikai szociológiai és magatartáskutatói szint, beleértve csoportviselkedések magyarázatait, mozgási alternatívák át-nem-látható vagy kifejezetten rejtőzködő jelentéseit, „sugallt” vagy értelmezést igénylő tartalmait. Az antropológiai gondolkodás, amely a kutató viselkedési normájaként szabja a jelenlétet, a „beavatottságot”, a belső (émikus) értékrend alapján való gondolkodást, itt találkozunk azzal a leírási móddal, amelyet a *kulturális antropológia* vall sajátjának. Ennek nemcsak eszköze, hanem elemi része a tényleírás, az adatok közlése, a források megismerése és áttekinthető csoportosítása, szakszerű felhasználás- és hivatkozásmódja, de éppoly elemi tartozéka az is, hogy a kutatónak a maga saját tapasztalatai alapján egy tágabb kontextusba kell helyeznie, interpretálnia, értelmeznie illik mindazt, amit megragadhatónak tart. Úgy vélem, nemcsak „kiterjedése” és „belső mélysége” okán, hanem a jelentéshorizont szükségképpen kitágulása miatt is ez az egyik leggazdagabb rétege Bodó Julianna könyvének.

A mű kiindulópontja a szocializmus-kori ünneplési gyakorlatból kiolvasható eljárásmodok ismertetése, amelyet az idői folyamatok szerint a politikai rendszerváltás 1989 utáni korszakáig íveltet. Ezt az időszakot, s különösen az erdélyi magyar politikai átmenet szimbolikus megjelenési folyamatát még senki nem vizsgálta átfogóan, nemcsak magyar kutatók között nem, de a nyugati politikatudomány jelesei közül sem. Mintegy „ráadásképpen” a Bodó Julianna által ismertetett ünneplési, szimbolikus térkiszármaztatási és ceremonikus gyakorlat nem pusztán a politikai intézmények (párt, állam, társadalmi szervezetek, sajtó, nyilvánosság-reprezentáló szférák) szempontjából nyert fontosságot, hanem a határon túli magyar és nem-magyar (röviden: interetnikus) konfliktusok, konszenzusok, alkufolyamatok szempontjából is. Felfogásában a politikai nyilvánosság olyan ceremóniái, amelyek ünneplési gyakorlatban formálódtak ki, a nyilvános és a privát szféra közötti politikai térben kaptak hangsúlyos szerepet, térátélési és térfoglalási játszmák eszközévé váltak, egyfajta sajátos „téri beszédmod” részei lettek. Ez azt is jelenti, hogy a politikai közbeszéd, a nyilvános szólás, a naponta és helyszínenként is különböző kontextusokba kerülő „textusok” olyan intézményként fungálnak, amilyen például az értékrendszerek, normák, szokásjogok, gondolkodási tradíciók, presztízs, közvélemény stb. A kommunikáció, s ezen belül az interetnikus kapcsolatok rendszere tehát olyan *ritusokba* tagolódik, olyan „átbeszélési folyamatokat” indít el, amelyekben a hivatalos és a privát, a közpolitikai és a mentális, a hatalmi-intézményes és a közösségi-normatív struktúrák találkoznak, kerülnek harmóniába (vagy gyakrabban konfliktusba). Mindezen kérdések és részletes, árnyalt elemzésük úgy képezi a kötet tartalmát, hogy a politikatudomány szakmai horizontját egy sajátosan új színpalattal, az antropológiai tudástartománnyal rokonítja.

A politikai rendszerek leíró jellegű bemutatása (akár törzsi csoportokról, akár az ENSZ-ről vagy az amerikai Kongresszusról van szó az esettanulmányokban) a politikatudományok egy olyan határterületén kaptak diszciplináris helyet, amelyet a politikusok, a szociológusok vagy a szokásnéprajz kutatói korántsem mindig látnak át vagy vesznek figyelembe. Azonban a sokszor újszerű politikatudományi megközelítések – mint például a globális folyamatok kontextusába ágyazott esettanulmányok, az európai integrációs mozgásban új szereppel gazdagodó nemzetközi szervezetek leírásai, a gazdasági elitek új szerepét követő analízisek stb. – számos korábbi politológiai feldolgozáshoz csupán mennyiségi többlettel járulnak hozzá; ennél fogva gyakorta nélkülözik azt a nóvumot, amely

ebben a kötetben viszont megtalálható. Egyszerűbben szólva: nemcsak politikai antropológiát művel a szerző, de „a politika” antropológiai megközelítéséhez kínál megfontolandó adalékokat, s ezekből a magyar politikatörténet egy új korszakának árnyalt irányzata rajzolódik ki. Ebben az új felfogásmódban a politika nem szimpla eseménytörténet vagy intézménytörténet formájában kerül megnevezésre, hanem mindennapi működés módjának, erőhatásoktól és kölcsönkapcsolatoktól áthatott viszonyainak bemutatása segítségével Bodó Julianna a narratív-interpretatív antropológiai megközelítés tudományos eredményeihez is eredeti megfigyelésekkel járul hozzá. A könyv anyaga ezáltal nem csupán „egy szakkönyv” lesz a sok közül, hanem egyfelől oktatásban is használható alapkönyv, másfelől a tudományos viták érv-készletét is érdemben gazdagító vitairat, végül pedig a hazai politikatudományt a szimbolikus politikai elemzések felől átható szakmunka is, mintegy ráadásként a határon túli magyar tudományosság egy műhelyét képviselve. A kötet kiadása tehát nem egyszerűen a MTA Politikai Tudományok Intézetének szakmai reprezentációját és a KAM szaktudományos presztízsét öregbíti, hanem bekapcsolja azokat a tudományos határterületeket is (így pl. a kisebbségkutatást, az etnikai narratológia-elemzéseket, a határdiskurzusok területét, a kulturális antropológiát, az intuitív szociológiát, a politikai pszichológiát, a politikai marketinget, a kommunikáció- és média-elemzéseket, valamint a szimbolikus politikai analíziseket), amelyek nélkül ma már a politikatudomány jóval ösztövérebb lenne.

A kötet anyagát teljessé tevő igényes, választékos könyvészeti anyag azoknak is kalauzul szolgálhat, akik e megközelítéseket a társtudományok felől próbálják majd értékelni. Egészében véve, egy kiváló kötettel gazdagodik Bodó Julianna munkájával az erdélyi (és a határon túli) magyar politikatudomány, amelynek valódi rangot nem annyira a magyarországi szakemberek adhatnak, hanem az az erdélyi társadalom, amelyről a munka alapvetően szól. Kíváncsi vagyok, hogy a szakemberek körén, oktatókon, diákokon túl önkormányzati képviselőkhöz, pedagógusokhoz, kutatókhoz, politikusokhoz, a média szakértőihöz is mielőbb eljusson ez a könyv – melynek megjelenése nemcsak ünnepeink értelmezésében és átélésében, hanem társadalmunk és politikánk további árnyalásában segítheti olvasóit ...

A kötet adatai: Bodó Julianna: *A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években*. Scientia Humana, 2004, MTA PTI, (Politológia sorozat), Budapest, 243 oldal.

Megjelent: *Regio*, 2005: 167-172.

Etnikus vallások...?
Papp Richárd könyvéről

Tudományos kihívásnak is beillő monográfia jelent meg a BIP (Books in Print) kiadói társulás kisebbségi sorozatában. Már a címe is „kötködő”, sőt kérdőjeles, mintha bizony azonosmód el akarná bizonytalanítani az olvasót: valóságos tüneményről beszél vagy képzelmények együtteséről... Papp Richárd: *Etnikus vallások a Vajdaságban?* című kötete az MTA Kisebbségkutató Intézete és a Gondolat Kiadói Kör indította kiadványok sorában még ennek ellenére is elmosódhatna a mostanság burjánzó kisebbségkutatási kötetek között. Azonban alcíme azoknak is a szeme elé tolakszik, akik hajlamosak lennének egy provokatív könyvcím mögött nem látni többet, mint „szimpla” áttekintést vagy vitairatot. Azt mondja ugyanis: „*Kisebbségi léthelyzetek kulturális antropológiai értelmezései*”. Nem is egy léthelyzet, nem is egyetlen értelmezés, hanem mindjárt több...

Mármost, talán mindazok, akik a könyvet az *etnikus* jelző miatt vennék-vehetnék kézbe, egyhamar ráéreznek az etnikus vallás mibenlétére, fölfedezik azt is, hogy a „nemzeti ökumenizmus”, a történelmi egyházak, és a bennük-velük együtt élő magyarság része is a nemzeti identitásnak, meg nem is. Akiket meg a címbéli *Vajdaság* foghat meg, azok a zentai és feketicsi kutatásból kikandikáló integrációs hatás-együttesek és túlélési stratégiák identitásformáló kérdéseire lelnek majd. S ha vallás is, etnikum is, „Balkán” is, Vajdaság is mögé vetülne a kötetcímnek, ott villog az alcím, amit – jóllehet, nem ma „találták föl” – a kulturális antropológia hangol talányosra. S akiben még ez sem kelt érdeklődést, az még fönnakadhat az értelmezések címben fölkinált többoldalú, *többrétegű* mivoltán...

A recenziens igen kockázatos föladatot vállal magára, ha ezt a kötetet amúgy sebtiben föltálalhatónak hiszi, vagy bízik az olvasók kisebbségi-etnikus-vallási-nemzeti identitásállapotában és tájegységi népismeretében. A könyvnek (fülszövege alapján is) alapképlete az, hogy az etnikus kevertségű társadalmakban – amelyekben az identitás esetleg leírható lenne az etnikus önbesorolás bevált normáit kötve – egyfajta társadalmi alrendszerként nevezhető meg a(z) anya)nemzethez való viszony, s ezt megerősíti, lelki erővel táplálja a vallások rendje, intézményrendszere, normaalkotó hagyománya. De ez Papp Richárd szerint mégis így, vagy nem így egyszerű, mert a mindennapi életben és választási stratégiák között éppen a saját vallás lenne hivatott az etnikus besoroltságot visszaigazolni: hiszen „aki magyar, az katolikus is” ezen a tájon (mint a zentai magyarok többsége)... Ámde a feketicsi magyarok reformátusok! A zentai szerbek pravoszlávok, de a köztük élő, az elmúlt évtizedben egyre növekvő számban megtelepedő montenegróiak többsége viszont ateista hitet választ, ha teheti... Van akkor egyáltalán olyan, a valláshoz kötődő etnicitás, amely a csoport egészét jellemezhetné? S van-e, ha mindenki az összefonódások hálójában él? Van-e integráló hatása a vallásnak, ha a mindennapi élet folyamában sokkal gyakoribb az etnikus látszatok és sorsválasztások szerinti elkülönбözödés, mint a felekezeti hovátartozás?

A kötet két-és-negyedszáz oldalon ad választ ezekre a hezitálásokra. Beleszövi a kisegyházak helyzetét, a változó etnikus identitásokat, a nemzethez fűződő viszonyban a nemzet „megszűnését” és új nációk formálódását (például a „jugoszlávság” mint növekvő létszámú kisebbség szó szerint identitás-háló nélkül marad a rendszerváltás és a balkáni háború éveiben, szétesik az egykor erős délszláv egység, de erősödve kerül ki pl. Crna Gora, Montenegró, Horvátország, és végső soron Vajdaság is). Hogyan keres és hogyan találhat talajt ebben a közegben a kisegyházak köre, hogyan hangolható össze a társadalmi, lakóközösségi vagy termelési kapcsolathálózatban, rokonsági és szomszédsági rendben együttműködők megannyi csoportja...?

Papp Richárd „választ ad” – sugalltam föntebb. Azonban a válasz részint vitairat-formát ölt, részint egy behatárolt térség szinte szakmonografikus feldolgozását kínálja. De „válasza” sem egyféle, nem a „messziről jött kutató” kockázatmentes minősítéseit tükrözi, hanem éppen azt követi nyomon, miképpen formálódik át-meg-át a zentai és feketicsi magyarság identitás-élménye abban a multikulturális, multietnikus és interszokrális térben, amit olykor megtestesíthet egy-egy település, megjeleníthet vagy betölthet egy vallási csoport vagy felekezet, és hordozhat a szimbólumok széles hatóköre mentén oly sok minden, hogy azt semmiféle stabilizálódott kutatómódszertannal nemigen lehet föltárni. A válasz éppen ezért nem (és szinte sosem) egyféle „metodika” adja meg, hanem interpretációk széles horizontja, kultúraközi kommunikációk sokféle módja, etnikus szimbólumkészletek piaci rendszere befolyásolja, mikor és mire válaszolhat az, aki kintről jön, mikor és milyen kérdéseire kaphat elzárkózó feleletet vagy életút-mélységű vallomást.

Még mielőtt a kötetbe mélyebben is belelapoznánk, azon már a kötet cím kapcsán is el kell meditálni: fölvehető-e így, összevontan, „etnikus vallások” fogalomkörben mindaz, amit a Vajdaság képzete és valósága sugall. A rendszerező gondolkodás elemi tapasztalata nálunk, hogy a kevert műfajok nem könnyedén érvényesíthetők, a kevert valóságtartalmak pedig még kevésbé. A „kisebbségi léthelyzetek” alcím már magában véve is különös utalás arra, hogy következőleg az etnikai csoportszféra és a vallások egyként kisebbségben vannak Vajdaságban... Ám egészen a kilencvenes évekig mindössze annyi tudomásunk volt az etnicitásról, és annyi képzetünk a vallási csoportkultúrákról, amennyit a történeti tudatban a szocialista korszakot megelőző néprajztudomány és vallástudomány föltárhatótt. S ennek háttérismereteként persze jelen volt az is, hogy a vallási csoportok nemegyszer kisebbségbe szorulnak, de aligha gondolkodtunk róluk mint kisebbségekről. E kötetben (immár Papp Richárd oeuvre-jében sem először) megalapozott bizonyosságát kapjuk annak, hogy a vallási identitás is szorulhat kisebbségi helyzetbe, kerülhet kihívások elé, s választ kell találnia nemcsak hitére, csoport-tagoltságára, de kisebbségi közérzetére is. Mégpedig (néhol) párhuzamban, (máskor) ellentmondásban az etnikai identitással. Erre Papp egy sor példát mutat magyar és nem magyar kisebbségi és vallási identitások révén.

A másik, címbe cövekelt kihívás ugyancsak szakít a konvencionális besorolással: a (többrétegűen) kisebbségi léthelyzeteket a kulturális antropológia felől nézve kívánja értelmezni. Mármint, eleve talányosnak tűnik, miképpen forgalmazza saját tudományterületének megismerési és deskriptív eredményeit egy olyan tudományág, amely (hivatalosan) nincs is jelen a Magyar Tudományos Akadémia tudományági palettáján... (Van ugyan antropológia, mint az élettudományok részterülete, de az nem kulturális, még kevésbé vallási vagy kisebbségi kérdések befogadója). A szerző az akadémikus szinten el nem ismert tudásterület (vagy területek, mivelhogy a kisebbségtudomány is ilyen) kutatóintézete révén mutatja föl eredményeit, méghozzá nem is akármilyen konklúzióit, több éves kutatási anyag értelmezési horizontját, megannyi identitás-terület narratív szintjét...! Nem kevés ez, a kötet címbe emelve pedig már-már tényleges kihívás is történésznek éppúgy, mint vallás- vagy kisebbségkutatónak, szociológusnak vagy a tájlelektan vizsgálójának.

A kötet lapjain a vallás és nemzettudat vitája vezeti be, vallás és tradíció, történetiség és lokalitás, állandóság és változás, „saját csoport”-tudat és egyetemesség fejezetei követik az elméleti okfejtést. A könyv szerkezetének zárópillére két fotósorozat, melyek már a narratívák vizuális erdejébe kalauzolnak el, közös kisebbségiség és közös felekezetiiség, valamint lokális identitás és nemzettudat képlenyomatait példaként használva. A könyv egésze (lehet, hogy a kulturális antropológia sajátlagos nézőpontja okán) nemcsak *leír* egy (illetve számos) *rítust*, megnevezi folyamatait, bemutatja szereplőit, helyszíneit, ikonikus és szimbolikus eszköztárait, folyamatait és kulturális örökségét, hanem úgy formálódik, mintha maga is rítus lenne...! Papp Richárd szinte kötetében formálja meg a kulturális antropológiának ama lehetőségét, hogy a kutató ne csupán „rátekintsen” a kutatott témakörre, beszéltesse

szereplőit, ellenpontozza véleményeiket, csokorba szedje (akár ellentétes) álláspontok színes egyvelegét, hanem mindezt maga interpretálja úgy, mint hírhozó, mint tanú, mint Vargha Llosa *Beszélője*, s a kutatási terep élő embercsoportjai az ő szűrőjén át szólalnak meg, ő vállalja árnyalt és kontrasztos bemutatásukat, ő ellenpontozza ítélezéseiket, beleszöve saját szövegébe a meghallgatott embersorsok és nézetek végtelen és színes mondatfüzereit. Mintha egy rítus „forgatókönyvét” kínálná ezáltal: a megismerő és a megismert viszonya, a megismerés folyamata, a bonyodalmak és megoldások, kilátástalanságok és harmóniák ugyanabba az értelmező szövegbe kerülnek – nemcsak a teoretikus bevezetőben, hanem később is, a főszövegben. Mintegy rituálisan vezeti be, hogyan teljesíti ki a kultúra és a vallás a politikai és gazdasági feltételektől korántsem független integratív szerepét, s hogyan fejeződik ki az identitás az etnicitás és a felekezeti tradíciói és hétköznapi megjelenési formái által. Minderről szerényen csupán annyit ír: „A jelen kutatás ... a vallási jelenségek megértése és értelmezése alapján próbálja megismertetni az olvasót egy kommunista autoritárius – s ezáltal többek között vallásellenes – hatalmi rendszer bukása utáni jelenben élő közép-európai multietnikus régió, a Vajdaság világával”. Ha nem volna ez talán túlságosan is hozsannázó hangulatú jellemzés, legszívesebben úgy fogalmaznám, hogy Papp Richárd szertartásosan avat be bennünket abba a kulturális komplexitásba, amelyben két-három esztendeje meg-megújuló intenzitással kutat. Szinte a szövegalkotás rítusát valósítja meg, idézetek és értelmezések során át, egészen a rövidre fogott, de annál magvasabb konklúzióig. Korábbi írásaiban (a munkácsi Haggadáról, a csíksomlyói búcsúról, a Bethlen téri zsinagóga ünnepéről és annak résztvevőiről, vagy éppen a zsidó irodalom időábrázolási formáiról szóló tanulmányaiban) ugyanezt leljük meg (www.mtaki.hu Publikációk...), ám itt és most egy térben kiterjedtebb, időben mélyen tagolt, szociális kontextusokkal és politikai jelentéstartalmakkal még sűrűbben megrakott miliőbe kalauzol bennünket, hogy annak rejtett és rejtekező, megmutatkozni próbáló és konfrontálódni kénytelen variációit kövesse nyomon és értelmezze számunkra. Egészében a vallásantropológia egy újnak tetsző, igen izgalmas ágát tűnik megformálni, egyben a kisebbségtudomány nyelvi, politikai, intézményi és szociokulturális elemzéseit is gazdagítva a vallás és a mindennapi létformák szimbolikus jelentésárnyalatainak megmutatásával.

A kötet azonban nem pusztán „tanítás” kíván lenni. Tanúságtétel is, vitairat is (különösen az elméleti bevezetőben látványos ez, ahol a térség vallás- és társadalomkutatóinak adatait, áttekintő leírásait, interpretációit szembeesíti azzal az antropológiai nézőponttal és vállalással, amelyet velük szemben – vagy tőlük jócskán eltérő intenzitással és megismerő attitűddel – a kötet egészében felmutat); de mindezek után a második világháborút követő időszak szimbolikus antropológiai kutatásainak nyomdokain haladva azt a lehetséges interpretációt követi, amelyet a „sűrű leírás” melletti kötelezettségként Clifford Geertz javasol az antropológiai megismerés eszközének. Papp Richárd nemcsak követi ezt (különösebb merevség és bizonyításkényszer nélkül), hanem „az együttélés, a közösségek mindennapjaiban való részvétel, a lehető legtöbb interakcióba való bekapcsolódás” során szinte jelenlévővé avatja olvasóit is. Módszerét kiegészíti részint azzal az önreflexióval, amely ugyancsak az antropológus sajátja, midőn újra meg újra visszakérdez saját vélekedéseire, ismét és ismét visszaviszi „szövegét” vagy értelmezéseit a kutatási helyszínre és találkoztatja a meginterjúvoltak, megismertek egyre szélesedő köreivel, továbbá igénybe veszi segítségüket abban is, hogy az „átbeszélés” eszközével mindegyre közelebb és közelebb kerülhessen a megismerhető szférákba, adandó esetben éppen azok révén és azok kíséretében, akik az efféle interpretációs eljárást nem okvetlenül tudatosítják magukban, még akkor sem, ha pedig gyakorolják...

Az interjúszövegek és értelmezéseik sokasága mindezek felül nemcsak az adott (két település és több vallás, számos helyi rokonsági csoport és korosztályi csoport, vallási közösség és etnikus entitás) mikro-univerzumát testesíti meg, hanem rítuselemzések és

szimbólum-értelmezések segítségével egy vallási-és-etnikai térszerkezeti tagoltságot is megjelenít. Ilyesmire sem a demográfiai vagy történeti, nyelvi vagy foglalkozási, vallási vagy politikai térképekre vetített kisebbségkutatási szakirodalom nem vállalkozott eddig, ahogyan a kisebbségtudomány szociológiai dimenziókban és színes táblázatokba foglalt adatfeldolgozás-sorozataiban sem kínált példát. Megítélésem szerint a kötet címbe és alcímbe foglalt „talányok” és kihívások mögött ez az újszerűség rejlik, illetve a kutatásnak mint elméleti szakirodalommal előkészített, viták során érlelődő, de végülis a helyszínen is változni-formálódni képes kérdésfelvetései ugyancsak innen értelmezhetők. Nagyonis trivializálva, de a szociológiai-kisebbségkutatási szaktudományos közelítésekhez viszonyítva ez abban is képes megjelenni, hogy a kutató (ez esetben a Szerző) folyamatosan képes próbál maradni arra, hogy „a különféle hipotetikus elképzelések erőltetése helyett” a vallási tér szimbólumainak és a benne élők felfogásmódjának megértése révén „a belső kategóriák világa és azok értelmezései” alapján rajzolja meg a kérdés- és problémaköröket. Ez a „megértő antropológiai” és intuitív társadalomkutatási attitűd lesz alkalmas arra, hogy „a kulturális antropológiai meglátások alkalmazhatóságának, továbbgondolhatóságának egyik, talán nem érdektelen illusztrációjaként” legyen felfogható mindaz, amit kötetében összefoglalt.

A relativizáló szemléletmód, amely áttekintve a nappali és éjszakai kultúra, a tradíciók és vallások, adaptációs stratégiák és kultúraátvételek formáit, elvezethet odáig, hogy a társadalmi változásokra és politikai-kulturális kihívásokra adott vajdasági válaszok sokféleségét egyfajta „regionális ökumenizmusban” nevezze meg. Úgy látja, hogy „a helyi egyházaknak az állami hatalommal és a politikai ideológiával szemben kellett megőrizniük vallásgyakorlatuk, tanításuk, saját kultúrájuk tradícióit, s megteremteni ezen értékek továbbadását” (...) A pravoszláv szerb egyház és a valláshoz kötődő többségi nemzet tagjai is ‘kisebbségben’ lettek az ‘állammal’, a ‘szocialista társadalommal’ szemben, (...) s ez a ‘közös sors’ a közelmúltig inkább csak az egyházak szervezetei között hozott létre példákat a közeledésre, de ahogyan az elmúlt ötven évben is a közös keresztény értékek vállalása és továbbadása hozta közelebb e felekezeteket egymáshoz, úgy az sem elképzelhetetlen, hogy a jelen változó körülményei közepette szintén e közös tradíció és értékrendszer fogja még közelebb hozni a multietnikus társadalom ‘saját közösségeinek’ tagjait is egymáshoz”.

A szerző által megjelenített kisebbségi társadalmi közeg(ek) a saját társadalom és a külvilág, a saját lakóter ill. kulturális tér és a környezet, a saját vallás és a többi(-többségi) vallások rendszere által kínált világértelmezésben a dezintegráltságot, „a szétesettség érzését” fogalmazzák meg. Papp Richárd nem tartja lehetetlennek (az imént idézett vágyképpel, jóslattal, jövőreménnyel ellentétben), hogy a vallási és kulturális tradíciók integrálódhatnak az intézményekbe, ölthetnek etnikus jelleget is, kaphatnak jogi és morális biztosítékokkal körülvett garanciarendszert is – de mindvégig alapjuk volt és maradt az, hogy „a saját vallás volt a saját tradíció és saját kultúra hordozója, tudatosítója, hagyományozója a (főként kisebbségi) etnikumok számára... (...) Azonban lehetségessé válhat a vallási jelentések és a nemzeti identitás közötti konfrontáció is... A konfliktusforrás az egyes etnikumokon belül feltételezhető a vallásos és nem-vallásos tagok között, ... ami leginkább a kisegyházak esetében jelentkezik, míg a történelmi egyházak úgy kívánják egyszerre megerősíteni a vallásosság második szintjét és elősegíteni az etnikumok, felekezetek közötti közeledést, hogy közben hangsúlyozzák és vállalják kulturális sajátosságaikat azon elv alapján, miszerint az egymás mellett élés és az egymáshoz közeledés csak úgy valósulhat meg optimálisan az adott etnikumok között, ha azok értik és vállalják saját kultúrájukat, tradíciójukat is”. S amennyiben a vallások, etnikus kultúrák és közösségek tisztában lesznek már egymás értékeivel és a sajátjaikkal is, egymás számára nem tiltott területek lesznek, és a „másik” majdan már nem ellenség lesz, hanem a biztonságos létmódok egyik elengedhetetlen feltétele, akkor majd még

kevesebb akadálya lesz annak, hogy egymáshoz közeledjenek, egymást megértsék, saját kultúrájuk és környezetük kultúrája közötti értelmezési-átbeszélési rituálékat lefolytassák.

Amíg pedig nemcsak vallások, nemcsak etnikai kultúrák, hanem diszciplínák között is eltérések, konfrontációk zajlanak módszer és nézőpont, szimplifikálás és komplexitás, ottlét és tapasztalat, ittlét és interpretáció, empiria és elmélet között, addig az idézett jövőkép nemcsak a Vajdaság vallási-etnikai-kulturális csoportjai számára lenne biztató, hanem a tudományok egyes területei számára is. Ehhez az érték célhoz pedig Papp Richárd új kötete igen komoly mértékben járult hozzá.

A kötet adatai: Papp Richárd: *Etnikus vallások a Vajdaságban? Kisebbségi léthelyzetek kulturális antropológiai értelmezései*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 218 oldal.

Megjelent: *Kultúra és Közösség*, 2003/2-3:113-116.

Bújtatott történelem, rejtett identitás

Szakál Gyula: *Túlélési stratégiák...* kötetéről

Mint minden nagyra nőtt diszciplínának, a lassan legitimitást nyerő hungarológiának is megvannak a jeles tudorai, évkönyvei, fórumai, akik közé és ahová körön kívülről betörni igen küzdelmes feladat. Még küzdelmesebb, ha a szerző vidéki, ha státusa nem követel „a priori” elismerést, s ha nem sorjáznak neve alatt kötetek a könyvtári katalógusokban. Egyfajta „bekerülési stratégiának” kell érvényesülnie szakmai körökben, hogy az alanyi szerző aprólékos gyűjtőmunkával, finom elemzésekkel szerzett ismeretei figyelemre érdemesüljenek, s közismert tény, hogy ez mily sokaknak rendre nem sikerült.

Szakál Gyula esetében is efféle debütálásról van szó. Most megjelent kötete bizonyos keveseket fog szakmai vitára serkenteni, s vélhetően méltatlanul kevesen lesznek művének határon túli referensei is. Előre kell bocsátanom: nem a szerző hibája miatt. Épp ezért szükséges a kötetről érdemi kritikai megjegyzéseket összegezni, bizonyos értelemben „felrázó” szándékkal, legalább a magyar társadalomtudományi közgondolkodás elé bocsátandó kérdések formájában.

Szakál Gyula munkája számos szempontból eltér egyfelől a nálunk bevett „hungarológiai” típusú szakirodalomtól, másfelől nemcsak hangütését, hanem módszerét tekintve is különbözik a szlovákiai magyar szakirodalom bevált tónusaitól. Egyfajta hibrid műfajú historiko-politiko-informatológiai szándékú forrástanulmány. Stiláris kevertsége, egyéni hangja egyszerre erénye is, hibája is. A szerző mint történész a győri *Műhely* című kiváló folyóirat szerkesztője, egy sor eddig publikált dolgozatában a polgárosodás, a helyi identitás, a városlakó-mentalitás regionális sajátosságainak körülírásával foglalkozott, s érzékenyen láttatta a mindennapi lét technikáinak, a hazai civil társadalom életmódjának számos alapvonását, variációját (leginkább Győr városának XIX.–XX. századi modernizációs átalakulásában). Mostani kötetét, amely tematikai megújulást mutat korábbi elemzéseire képest, úgy találja a könyv ismertetője, mint a „rejtett dimenziókat feltáró korszerű szemléletnek öröndetes bizonyítékát”, melynek segítségével „a hatalom, a politika, a manipulációk és a kisebbségi magyarság túlélési stratégiáiba pillanthatunk be”. A szerzői szándék fölöttébb izgalmas, hiszen nemcsak a hazai történettudományi irányzatok felfrissítésre szolgálhat ez a törekvés, hanem hidat alkothat a hazai nyilvánosságtörténet, a kortárs politikatudomány és a szimbolikus politikai elemzések között is.

„Forrásként a társadalmi nyilvánosság egyik fontos területét, a sajtót választotta” – igazít el a kötet ismertetője, amelyet a szerző pontosít a bevezetőben: a szlovákiai *Hét* című hetilap néhány kiválasztott évfolyamának (1957, 1968, 1977, 1990) tartalomelemzését és kommentálását vállalta. A kötet hátlapján közölt ismertető szerint: „A szerző tartalomelemzéssel és különféle kommunikációtechnikai eszközökkel feltárta a diktatúra nyelvét és a kisebbség túlélési stratégiáit”, bizonyítva azt a tételt, mely szerint „a verbális erőszak, a korlátozó, irányító és erőltető hatalmi nyelv mögött mindig megtalálható az emberi találékonyság és a nemzeti élniakarás”.

Szakál Gyula és kötete kétségbevonhatatlan érdeme, hogy teljesíti a hungarológiai kutatások intézményesült programjaiból a nyolcvanas évek első harmada óta szembeszökően megvalósulatlanul maradt célt: a Magyarországtudató Csoport (később Intézet) egyik nagyszabású terve volt akkoriban (a részben elkészült kutatások mellett) a külhoni magyarság léthelyzetét feltáró, áttekintő elemzés, amely a kisebbségi egzisztálás szociológiai, politikai és kulturális identitást körvonalazó dimenzióit a helyi értelmiség segítségével épülő városantropológiai felmérésekkel, illetve sajtóelemzésekkel tette volna megismerhetőbbé. (Jelen sorok írója maga is részt vállalhatott akkoriban a jugoszláviai, főként a vajdasági városfejlődés, illetve a romániai falupusztítást megelőző erdélyi városiasodás történeti

folyamatainak elemzésében, s ugyancsak a mérvadó helyi sajtó alapján próbálta megfejteni a latens társadalmi átalakulás kisebbségi jellegzetességeit.) Szakál Gyula hiánypótló munkát írt tehát, amelynek a jövőben helye lesz a szlovákiai magyarsággal kapcsolatos alapvető szakirodalom polcán. Amit alább kritikai kifogásaim közé elegyíték, az mindenképpen az elemzés értékeinek s a vállalat fontosságának aláhúzása mellett megfogalmazható tudományos teljesítményből ered, s úgy vélem, sokan lesznek, akik számára a szerző eddig soha át nem látott összefüggéseket világít meg.

Szakál kötete a szlovákiai magyarság második világháború utáni létkörülményeit taglalja, mégpedig olyan aspektusból, amely egyaránt figyelemmel kíséri a „hivatalos” nemzetiségpolitika sorsdöntő lépéseit és a mintegy 600 ezres létszámú kisebbségi magyarság védekező rutinjait, a „szocialista nemzetállami” asszimilációs stratégiákat, valamint azokat a kisebbségvédelmi céljait időnként nyíltan a hatalom szolgálatának alárendelő ideológiákat is, amelyek a CSEMADOK hatására „épültek” be a kisebbségi gondolkodásba. A szerző a vállalt témakör kifejtésében látszólag időrendet tart 1957 és 1990 között, történeti analízisei és kommentárjai azonban át-meg-átcikáznak olykor a jelzett évtizedeken, s emiatt időnként egy-egy kifejtésre érdemes gondolatmeneten néhány politikai töltetű érv kedvéért rendre átszökell. Ezt alkalmasint őszintén sajnálhatjuk, annál is inkább, mert egyes korszakokat minősítő gondolatmenetei újra meg újra visszaköszönnek. Egészében olybá tűnik, mintha egy nagyobb ívű tanulmány lenne kötetformára átkomponálva, utólag bevágott alcímekkel, amelyek gyakorta igen sokatmondóak, de számos ízben, még mielőtt az igényes kifejtésre sor kerülne, újabb alcím tolakszik elő; mindez publicisztikai megoldásként kiváló, a rigorózus tudományosságtól azonban idébb van. Egyszer-párszor tanúi vagyunk annak is, hogy a szinte kötetnyi mondandót ígérő hangzatos alcím (például a 82. oldalon: „Feszültségek és megoldási lehetőségek”) mindössze egyetlen évről számol be, sőt, csupáncsak 1968 áprilisának sajtója alapján körvonalazza az 1960-as évek végére jellemző konfliktushelyzetet, ezen belül is javarészt arra világít rá, milyen morális alapja volt a kisebbségi politikai képviselőnek, amelynek több mint harminc esztendőnyi sérelmi politikát kellett „politikaképes” formában tárgyalnia... A szerző időnként tanárosan aprólékos, máskor akadémikus-nagyvonalúan kezel olyan történeti sorspillanatokat, amelyeknek értelmezésére mások egész kötetet szánnának (például 1956-57, 1968, 1989-90 eseményeire érdemes lett volna megkülönböztetett figyelmet fordítania).

A szerzői témakezelés és arányérzék szabadsága persze kívülről aligha korlátozható. Szakál kötetében végül is arányos képet találunk a szlovákiai magyarság belső nyilvánosságát és reprezentált politikai valóságát érintő alapkérdésekről, s a mű fölöttébb komoly *empirikus* hiányokat pótol. Nem mintha a szlovákiai magyar sajtóban nem lenne önreflexiók hajlandóság (épp ellenkezőleg: Fábry Zoltán, Dobos Lajos, Zalabai Zsigmond, Janics Kálmán, Turczell Lajos és mások publicisztikája szép példái ennek), hanem mert Szakál Gyula nem az ismert kisebbségi sérelmi pozícióból ítélkezik, nem kényszerül rá félreérthetetlen hízelgésre az ismeretlen cenzornak címzett mondatokban, s a párthűség vagy a kisebbségért érzett felelősségteljes félelem sem kényszeríti, hanem kritikus kívülállóként tud értékelni, egyúttal belelát a folyamatokba, érti az újság nyelvét és rejtett üzeneteit, tehát önfegyelmelés helyett az értelmezésre fordíthatja figyelmét. Kötetében áttekinti a térség kisebbségpolitikai folyamatait, s magabiztosan eligazodik köztük, hogy azután egyfajta „megértő szociológia” értelmében „megértő nyilvánosságtörténetet” rajzoljon ki a korszak eseménytörténetéből. Az empatikus szerzői szerepből azonban egyszer-másszor mintha kilépne néhány mondat vagy bekezdés erejéig, s egy-egy mondandójára olykor többször is visszatér (például a területrendezési praktikákkal vagy a „magyarnak maradni” kíváncsi recitálásával kapcsolatosan). Ilyen esetekben nemcsak „beszélő”, közvetítő, értelmező szerepet vállal, hanem „belebeszélő” tálalásmóddal hoz tudomásunkra jelenségeket. Ezzel együtt végül is plasztikus képet kapunk a szlovákiai magyarság életesélyeiről, megmaradásának döntő

motívumairól, átlátva a hatalmi presszió megnyilvánulásának egyes szakaszait, s ezek jellemző jegyeit, változó szituációit és átértelmeződő szerepelvárásait.

A szlovákiai magyarság túlélési esélyeinek, lehetőségeinek, szocializmustörténeti stratégiáinak változása igen plasztikusan jelenik meg a kötet lapjain, de miközben a szerző vállalt célja az volt, hogy „kommunikációtechnikai” és politikai nyelvtörténeti megközelítésben mutassa meg a folyamatokról kialakuló képet, aközben keveredni látszik (nem csak a sajtónyelv hangzatos-patetikus szókészlete miatt) *a nemzetiség, a kisebbség, a kulturális kisebbség és az etnikum* fogalma; olykor maga is jogos kritikával illeti a bombasztikusan hamis „szocialista nemzet” vagy a „proletár nemzetköziség” kifejezéseket, mégsem helyezi el egyértelműen a nemzetiséget nemzethez viszonyított státusában, sőt hiányozni látszik a forráskritika is, elmarad a sajtószövegek „dekódolása”, a gesztusértékű üzenetek desifrározása szintügy. Nem mintha nem volna célzott olvasója ennek a kötetnek, de az egyszerű érdeklődőn túli szakmai közegben fölmerülhet a kétely: vajon a *Hét* mint választott orgánus egyedüli, a mindennapi élettől, a kormány- és párthatározatok érvényesülésétől, külpolitikai programoktól, nemzetközi egyezményektől, polgárjogi mozgalmaktól független torzításmentes tüköre, egyben empirikus bázisa lehet-e a csehszlovák kisebbségpolitikának?

A szerző több ízben kevesebbet árul el a hivatalos cenzor „tiltotta” szövegek és a vélt olvasói reflexiók, a befogadók felfogáskülönbségéről, mint amennyit ígér. A sajtó mondanivalója, a cikkek címei, „üzenetei” számos esetben szerzői véleményt, fortélyt takarnak, így Szakál Gyula értelmezésében sajátos fogalmazástechnikák tanúi lehetünk, burkolt megnyilatkozások, hasonulások és csúsztatások, belenyugvó gesztusok és hamis azonosulások felfedezőivé válhatunk – de ebben a szerző olykor kevesebbet segít, mint amennyit célszerű vagy lehetséges volna, s nem könnyíti meg annak megértését, hogy végül is milyen ideológiai praktika, „ellenformanyelv” idézi elő a kisebbség verbális elnyomását a sajtón keresztül. Ugyanakkor ő maga azt állítja, hogy a „sematikus felszín” alatt ádáz verbális küzdelem folyt a túlélésért, vagy ami még izgalmasabb: a hatalom beszédmódjának „elértésért”. Gyakorta beszél a hatalomról, de empirikus szociológiai fogalomkészlet hiányában adós marad „a hatalom” elméleti értelmezésével. Habermasra hivatkozva földézi, hogy egyes nézetek „a társadalmi kommunikációt a valódi cselekvések kiemelt aktorként kezelik...” – de elmulasztja megnevezni azokat, akik így tesznek. Viszont olyan „egységesnek” láttatja „a hatalom” falanxát, mintha az egynemű közeg volna, holott ismerjük – egyebek közt – Ota Sik vagy Zdenek Mlynar e korszak hatalmi csúcsapparátusára vonatkozó érveit, visszaemlékezéseit, melynek megosztottsága éppoly látványos volt, mint amilyen folytonos.

A szerző következtetései, részelemzéseinek hitelessége mindemellett a szlovákiai magyarság számára is bizonynyal elfogadhatók lehetnek. Ha nem is „helyettük”, de körülményeikről fogalmazza meg igen éleslátóan, hogy a többségi intolerancia, a rejtett vagy vállalt államnacionalizmus sajnálatos módon összefügg a demokratikusnak mondható periódusokkal, a „rendszerváltásokkal” és reformkorszakokkal, az ideológiai merevség oldódási szakaszaival. Ugyanakkor nem érthetünk egyet a szerzővel abban a feltételezésben, amelyet a pozsonyi képes hetilap címeinek, cikkeinek, fordulatainak, kifejezéseinek és ezek szövegkörnyezetének gyakorisági mutatóival próbál igazolni: hogy ugyanis ezek a szlovákiai magyarság viselkedésformáival, reflexióival és a nyilvánosság egyik meghatározó orgánusának (mentálisra hatást gyakorló) mintáival telítettek. Az ugyan igaz, hogy a nyilvánossághoz való hozzáférés, a társadalmi-politikai képviselő, az intézményes érdekközvetítés szervezeti keretei és ideológiái mindig kézenfekvően tükrözik az állam etnikai, kisebbségjogi és szociokulturális toleranciájának fő vonásait, amelyek a sajtópublikációkban nyíltan vagy rejtetten hordozzák a kisebbségi önidentifikáció tartalmait, s olykor jól mutatják annak korlátait vagy szabadsághatárait – ám korántsem mindig van ez

így, s ezért ebből kiindulni vagy itt megrekedni nem igazán szerencsés. Az egyes korszakok publikációinak közvetlen vagy rejtett üzenetei ugyanis csak a fogalmi-nyelvi (formális) reprezentációk egyfajta visszfényét jelentik az uralkodó ideológiák szolgálatában fogant politikai beszédeknek, éppúgy, ahogy nyilvánvalóan minden publikus „szövegben”, nyilvános kommunikációban a rejtett biztatások és korlátozások, burkolt közlések, sugalmazások és kényszerek együttese hordozza a politikai szereplehetőségek mintáit. Azonban a „mögöttes” diskurzus, a nyilvános politikai közbeszéd metaforikus tartalmai a manipulált közlések háttérében a dolgok leglényegét adó változásokat is kifejezik, melyekben csak hosszú távon, eszmei „trendek” formájában nyilatkozik meg egy-egy jelentésháló, amelynek egy-egy konstruált foltocskáját átlátni még kevés ahhoz, hogy a társadalmi események, viselkedések és történések inherens összefüggései is leírhatók legyenek. Amit tehát hiányolhatunk: az a *magatartás*, amely az értelmezésben az egyéni reagálások és társadalmi attitűdök magyarázatát egyfajta *kontextuális elemzés* részeként valósítja meg. A társadalmi eseményeket, eszméket és hiteket kifejező *szimbolikus manipuláció* bizonyos tekintetben központi szerepet kaphat a politikai rendszer fenntartásában – ha másként nem, legalább a hatalom stabilitását, a kisebbség jogállapotát, szokásrendjét, félelemszintjét, cselekvő erejének feltételezhető vagy valóságos hevedtségét, más esetben éppen merevségét illetően –, egyszóval a hatalom legitimitása és illegitimitása terén. A politikai közbeszéd nyilvános jellege, közösségi értelme egyfelől az adott politikai hatalom által jóváhagyott, másfelől azonban érvénytelen marad, ha a társadalmi-közösségi jóváhagyás nem erősíti meg. A nyelvi közvetítés tehát mint a társadalmi rend konvencionális szimbólumkészlete forrása ugyan a hatalomteremtésnek és -gyakorlásnak, ám ha a politikailag kódolt szövegek önkényesen kinyilatkoztatottak, vagyis a jelentéstulajdonítás csupán egyoldalú, mert nincs, aki elfogadja, így akkor hatástalan is. A sajtónyelv tehát valóban jelzés és jelentés egyfajta sűrítőmánya, valamint a közvetlen cselekvést helyettesítő kifejezőeszköz, de csak annyiban tekinthető interakciós eszköznek, amennyiben nemcsak „ima”, nemcsak egyféle válasz a politikai ingerekre, hanem közös jelentéssel és elfogadott tartalommal bír, önmagán túlmutató és interiorizálható jelentéseket hordoz. Mármost ennek a szimbolikus folyamatnak, az újságnyelvnek, a nyilvánosság adott fokának és a vele kapcsolatos befogadói attitűdöknek kevésbé komplex eszköze a tartalomelemzés, hiszen a társadalmi valóság elrendeződésének pusztán külsődleges mintái még nem azonosak a hordozott tartalmakkal. Vagyis a nyelv mint közvetítő funkciójú eszköz integrál és konzervál bizonyos tartalmakat, de ezek egyéni-közösségi-kisebbség értelmezésére még nem következtethetünk belőle.

A szerző kétségtelenül nem arra vállalkozott, hogy expresszív és kognitív tartalmakat, szimbolikus politikai üzeneteket fejtsen meg. Igaza van abban, hogy végül is a kisebbségi magyarság politikai „megszólíttasága”, politikai viselkedésének formái uralmi ideológiák, rendszerkonform intézmények és kényszerítő-készítő szereplők által vannak körülvéve, s e determináltság megannyi formában megjelenik az ismeretközlő, közvélemény-formáló sajtóban, tehát objektiválódik, így utóbb tartalomelemzéssel számos mechanizmusa és célképzete feltárható.

Szakál Gyula érdeme nemcsak az, hogy visszafogott mértékkel közöl szemelvényeket a szocialista éra nemzetiségpolitikai megnyilatkozásaiból, hanem az is, hogy a politikai közbeszéd szlogentárát is jellemzi, számos esetben a deklarációk mögé világít, elvégzi az egyes korszakok publikus sablonjainak történeti és kritikai átértékelését is. Különösen érdekes, amit a kisebbségi magyarság intézményes képviselésének kontrollszerepéről ír, vagyis arról a funkcióról, amely megnehezítette vagy lehetetlenné tette ugyan a kétértelmű jelentések másfajta konfigurációját egy-egy politikai-szépirodalmi írásműben, egyszersmind „ernyőként”, fölülről védte, villámhárítóként óvta az eseményekkel szinkronban élő alkotókat, publicistákat. Egyik fontos megállapítása a szerzőnek, hogy a (cseh)szlovákiai magyarság képviselői fölismerék a szocializmus elvárásainak, jelesül a kisebbségek homogenizálásának

célprogramját, s a hetvenes évek során visszajára fordították annak érveit, mondván: szocialista ember és lojális állampolgár csak magyar nyelven lehet valaki, hatékony dolgozója, a szocializmus építője, és a fejlődési célok megértője is csak e feltétel teljesülésével lehet. Ugyanígy jártak el a közös célok megfogalmazásának CSEMADOK-programjaiban: „legyünk kollektívek, ne atomizálódjunk, mert az egységes társadalmi célt csakis úgy szolgálhatjuk, ha összetartunk” – szól a nyilvános politikai üzenet, ám az értelmezési, befogadói körben ez már így hangzik: „a magyar közösség összetartása elemi érdekünk, máskülönben fölhasználhatnak, fölmorzsolhatnak bennünket...!” Épp ezt láttatja a szerző a politikai sajtóközhelyek szintjén is: nem élhető át a hagyomány részeként az egész történeti múlt, a politikai vezetés csakis a marxista történetszemléletnek megfelelő mozzanatokat népszerűsíti, de nem tiltja, hogy a cseh vagy a szlovák „történelmi hagyományok” mellett a „csehszlovákiai magyar haladó hagyományokat” is megfogalmazzák a kisebbségi sorsban élők, mintha az a forradalmi fejlődési folyamat része lenne... E jelképes beszéd s az ideológiai finomszerkezet elemzése a szerző fő vállalása, beleértve azt is, hogy míg a politikai többség, az államalkotó nemzet tagjai számára az állampolgári apátia a túlélés egyik módja volt, addig ugyanez a kisebbségi sorsba szorultak számára végzetes attitűdnek bizonyulhatott. S abban a rendszerben, melyben a hatalom oldaláról nézve a „politikai egység” értéknek minősült, s egyúttal a nemzetiségi jogok „megvalósításának” kerete is, ott e jogok hiánya az „egységhiány”, a szocializmus hiánya formájában jelentkezett, vagyis az állam erejét gyöngítő, az „ellenség” számára támadási felületet nyújtó jelenségnek minősült, amellyel a szlovákiai magyarság képviselőiben szót emelők is érvelhettek a felmorzsolási célok ellen. Hiszen „a kisebbség védelme” egyben a „demokrácia védelme” is, hiánya pedig nemcsak a kisebbség megmaradását teszi lehetetlenné, hanem a rendszer sikerét is...

Szakál számos ponton kitér a nyelv szerepére, megismerő és értékelő funkciójára, valamint a társadalmi nyilvánosságot manipuláló politikai diskurzus módjaira, imázsaira, s az utóbbinak igen fontos szerepet tulajdonít. Mint írja: „a diktatúra nyelvének” kettészakadása mellett az 1980-as években már a politikai diskurzusban is jelen van a „második társadalom” tapasztalatainak és védekezési stratégiájának nyelvi formája; sőt, a kommunikáció eszközei a legerősebb hatalmi nyomás idején is eligazító jelzéseket hordoztak a hatalom és az egyének számára egyaránt – de valami miatt a manipuláció korszakában felnőtt generáció ma, a rendszerváltás időszakában kevésbé tud védekezni az ilyen manipuláció ellen, mint korábban. Az új nyelvtörvény 1990 augusztusától 1996 decemberéig nem tiltotta egyértelműen a kisebbségi nyelvhasználatot – ám a magyar gyerekeknek már 30 százaléka nem az anyanyelvén tanult, s szüleik is aktívan felejtették a magyar szót, így konzerválták a romló nyelvállapotot, ezért a korosztályi örökség egyre szélesebb körben teszi lehetővé a nyelvhasználat további ritkulását és térbeli szűkülését. A büntetőeszközök ma már törvényileg adottak, az elmúlt évtizedben azonban a formálisan bővített kisebbségjogi keretek miatt úgy tűnt, hogy még van esély a nyelvi megmaradásra. Eközben pedig az igazgatáspolitikai döntések, az iskolamegvonások, a nyelvhasználat szokásszintjének korlátozása, az egyetemi nyelvoktatás nehezítése és számos más megoldás még erőteljesebben abba az irányba hatott, hogy a tömbszerű egységben élő szlovákiai magyarság átagolódjék, akkulturalódjék és elszlovákosodjék. Szakál könyvéből csupán egyetlen adatot idézek: azon községek száma, amelyeknek lakossága 90 százalékan magyar volt, az 1960-as évekre 40 százalékkal csökkent, minthogy a kulturálisan egységes magyar területet dupla akkora méretű járásokra osztották föl, elősegítve mind a magyarság kénytelen összezsugorodását, mind pszichés retardáltságát. Ezen tapasztalatokból, valamint abból, hogy egyre szembetűnőbb az intézményes jogvédelem kialakulatlansága, és az iskolai nyelvi oktatás hiánya, amely lassú elhalásra ítéli a szlovákiai magyarok nyelvgyakorlási és nyilvános megnyilatkozási lehetőségeit, végül is azt a következtetést vont le a szerző, hogy „az elmúlt negyven évben több generáció született és nőtt fel, akiknek gondolkodása, magatartása, mentalitása a

megelőző politikai rendszerben alakult ki, formálódott, rögzült, és hat napjainkban”. Ez alighanem cáfolhatatlan állítás, de nem elégséges érv amellet, hogy erre alapozva végbement volna az asszimiláció is.

Egészében véve, Szakál műve még nem teljes körű művelődés- és politikatörténeti összegzés, de a nagyobb szabású forráselemzés olyan korszakos értékeléssé teheti, mely további vizsgálódások egyik alapvető bázisául szolgálhat.

A kötet adatai: Szakál Gyula: *Túlélési stratégiák, hatalmi manipulációk a szlovákiai magyarság körében (1957-2990)*. Budapest – Győr – Pozsony, MTA Politikai Tudományok Intézete – Műhely Kht. – Nemzetiségi Dokumentációs Centrum 1997. 168 old.

Megjelent: *Regio*, 1997. (8. évf.) 3-4:181-188. old.

Norma vagy kivétel? A helytörténeti rang univerzalitásáról

Zelei Miklós: *A halasi norma című* regényes életrajza kapcsán

Egy város, egy megyében, egy fogalommal vált emberrel. S egy portré-kötet, interjú-kötet, dokumentum-füzér Őróla, „a Szeder”-ről, ahogyan Kiskunhalason mondják, avagy Nagy Szeder Istvánról, a halasi polgárról, az egykori kiskunhalasi vezértől, a mérnökről, a negyvenkét magyar börtönt megjárt közéleti szereplőről. Zelei Miklós „népkönyv”-nek nevezi, amit közreadott a GM&Társai Kiadónál, s amelyet megírhatott az NKA Szépirodalmi Szakmai Kollégiuma pályázati támogatásával, „dokumentum regény Nagy Szeder István élete” munkacímével.

Rövidre fogott jelenségrajz ez itt, nem több, az opusz kézbevételét követően. A kötet cím nem a szerző kreálmanya, azt főszereplőjére aggatta egykor kortársa. Senki sem tehet talán arról, ha normává válik... – kivéve, ha oly kitartóan konok, pontos, hajlíthatatlan, mint Nagy Szeder volt. Ezt sugallja a szerző-szerkesztő is, a kötetéről megjelent reflexiók és recenzió (*Forrás*, 2005. február), továbbá a könyv forgalmazásában szerepet vállaló honlapok, újságszövegek, közszereplések is (Spinoza Ház).

A szintúgy kiskunhalasi származású Zelei számára alighanem szükségszerű minta volt „a Mérnök Úr”. Nagy Szeder megkerülhetetlen korszaka, példája, minőségjelzője, ideáltípusa egy morálisan elkötelezett, politikailag is involvált személyiségnek, emberi magatartásnak, amely talán nem minden településnek adatik meg. De ahol mégis, ott regény készül róla idővel... Vagy szobor, vagy utcanévtábla, dokumentumfilm, levéltári fond, és helyi rádióműsor-témává lesz, sőt még a reá emlékezőkkel is városi tévé-riportfilm készül... Kiskunhalason nincs is (és nem is volt) sok olyan személyiség, akivel ez megtörténhetne: ha feltesszük, hogy igaz, akkor Dankó Pista származási helye, Bibó István szülőhelye, avagy a jeles történetíró és akadémikus Szilády Áron városa. És az 56-os csendőrsortúzé, a halasi csipkéé, Lakatos Menyhért meg Erdei Ferenc tanyaképeié, s talán a dél-alföldi építészeti szecesszióé is. (Aki ennél többet asszociál Halashoz, az már ismeri is ezt a várost...!).

Zelei munkája több mint korszakos! Nagy Szeder Istvánt érdemben megfaggatnia éppúgy nem sikerült börtönőreinek és kihallgatóinak, mint a várostörténészeknek, tévéseknek, újságíróknak, helyi politikusoknak. Ebben a kötetben mégis megvan az önéletírás szóbeli hitelessége, árnyaltsága, élethűsége. Megvan a „fordulatos élet” aprólékos dokumentációja, a kortársak és kortanúk megszólaltatásának igénye, az okadatoló precizitás garanciája is, szinte a Nagy Szederre jellemző mérnöki pontosságra törekvés teljességével. Egy korszak (hovatovább egy évszázad) karképe, egy város hitelesnek mondható mikrotörténeti rajzolata, egy magyarországi megye történeti fősodorból kieső, mégis időnként kardinálisnak tetsző változásképlete is; mi több, mindez épp ama garanciális személyiség tolmácsolásában, akinek azért lehetünk képesek súlyosnak tekinteni minden megfogalmazását, mert személyességével támasztja alá, személyisége pedig épp szavai, tanúságtételei szerint bír olyan hitelességgel, amit nem helyettesíthet száraz adat vagy az objektív történetmondás szenvtelensége.

Zelei mindezt egybefogja, a kortársakkal készített interjúk révén narratívába is helyezi, lábjegyzeteivel korrektté kerekíti. A „halasi normát” úgy rajzolja meg, hogy helytörténeti rangú összképet ad, üzenete egyértelműen a morális univerzum igényét közvetíti, s a kötet olvastán lassanként kifejlődő portré tükröt állít a másként és másért hívók-cselekvők elébe. Zelei univerzális normát fogalmaz meg „a halasi norma” révén. A kendőzetlenül nyílt, életveszélyt és hátrányt is kitartóan vállaló, elveiből soha jöttányit sem engedő típus – vagy, ahogyan Zelei maga fogalmazza az előszóban: „szeretetlenűleg ember, romantikus lélek” – megidézése „rendhagyó megoldásokat kíván”: az „adatokból, cserepekből, történetekből, vélekedésekből és észrevételekből összeállt egy rendkívüli élet története”. Egy olyan emberé, aki „abban lelte örömét, ha másokkal, de akár ellenfeleivel is, jót tehetett. Volt bátorsága

ahhoz, hogy saját törvényei szerint éljen, ez volt az ő boldogsága”. S az összeállító-szerző ezt a boldogságot fogja keretbe, teszi plasztikussá és publicisztikusan is befogadhatóvá.

A dícséretes munka épp a szerző vállalása révén kínálkozik gazdagabb értékelésre is. Vagy, hogy pontosabb lehessenek, ha nem is normatív mércével mérve „gazdagabb”, de jelentésárnyalataiban, kontextusaiban tagoltabb, árnyaltabb és a „népkönyv”-jellegén túli hatást is mérlegre tévő felbecsülést követel. Több tekintetben. Elsőként talán épp a cím tárgyában, jelentésháttérében, a „*norma*” értelmezésében.

Egy jeles politikus (Pfeiffer Zoltán, FKGP, 1947) használta jelző a szűkebb közösségben, pártban, cselekvési együttlétben épp arra jó, hogy megkülönböztessen, cinkosan befolyásoljon, fölbecsüljön és bízasson. Norma, azaz: szabvány, minta, előírási forma, követelmény, erkölcsi viselkedés-minimum, ideális szabály iratlan rendjének megtestesítője valóban lehetett akkoriban Nagy Szeder István. De ez a jelző, s az a szándék, hogy Zelei a címszereplő „örökségéről, etikai és politikai üzenetének időszerűségéről” szóljon, továbbá ennek igazolására hozza-vadássza össze a kortárs emlékezők vallomásait, vagy csoportosítsa át az interjúk helyzetben elmondottakat, épp arról szól teljesebb kitekintésben, hogy Nagy Szeder nemszabványos, normarontó, eltérő, nyakas, csakazértis-ellenzék vlti és maradt politikai vagy emberi életútja egészén át. Nem „a halasi norma” volt, hanem minden halasiak közül kiemelkedő, lebírhatatlan, megfélemlítettségében is büszke tartású, mondhatnánk makrancosan konok személyiség. A maga életében és tudományos munkásságában – folytatva bár a végtelen szorgalmú idősebb Nagy Szeder István helytörténeti munkásságát – a „fiatal Szeder” olyan zordon, tántoríthatatlan elszántsággal kutatta a halasi múltat, mint ahogyan a mérnöki precizitást tekintette saját normájának akkor is, ha szélmalmost restaurált, latrinát tervezett vagy börtönmodernizációs feladatot teljesített rabtársaival együtt. Ez nem a mindennapos helyi mérték, hanem a mérnöki iskolázottság jegye, nem a szokvány, hanem a kivételes. Vagy csak egyszerűen: más. Zelei elmulasztja e másság okának, mögöttesének megformálódását. Kapunk tőle egy roppant változatos sorsképletet, egy zavaros életmenet állomásainak útvonalrajzával együtt – de nem teljesedik a képlet: merre és miért arra, hogyan és kikkel, kik képviselőjében és ki mindenki nevében, miért magányosan és nem-szokványosan... Hiányos marad a normatartalom bemutatása, merthogy nincs kontextusba ágyazva.

Zelei „népkönyvnek” titulálja művét, legalább is az alcímbe. Mi a népkönyv ebben az esetben? Népeletrajz? Egy nép változásrajza? Egy népcsoport mentalitástörténete? Egy népről szóló hősné? Egy népnek szóló tanmese? A „halasiak hangja” különkiadásban? Vagy a ki nem mondott népeletrajzok foglalta egyetlen személyiség tükrében? Esetleg csupán népszerű történelemkönyv? Népkönyvtárak könyve? Népszerűen megírt történelem? Népszerűséget építő, kultuszformáló olvasókönyv?

Gyanítom, inkább arról van szó, amire épp Nagy Szeder stiláris fordulatai szintűgy példák, s életének eseményei nem különbül: „mindig azt akartam, mindig azt mondtam, mindig azt tettem... – amit a nép!”. Amit a nép akart, amit a nép mondott volna, amit a nép követelt... A nép fia a népért. Normaformálóan. Normakövetelően.

Zelei érzékenyen követi mentorát, ahogy a nép fia szólott, s ahogyan még más fiak is megszólalhattak itt a kötetben: hasson az úgy, mint a nép hangja. Azé a népé vagy népképviselőé, akinek nincsenek, mert nem is lehetnek ellenfelei, ellenségei, ellenzői – hisz ha lennének, akkor a nép fiát ellenezve épp maguk szüntetnék meg azt az érvényes narratívát, melyet e népfiai megszólalása legitimál. Másként szólva: éltek és élnek még, akár Halason is, akik „valamiért” nem szerették Szedert, nem fogadták el önjelölt népképviselői (ahogy Zelei írja: közvetlen képviselői) demokráciáját, nem tekintették a kisgazdákat az egyetlen mércének, nem tűrték (vagy csak nehezen) a cigányellenes helyi polgárosult szellemet, vagy a

civilizátori (normatív) hangnemet. S ehhez az ellenzéki-ellenséges beszédmódhoz meg is találták a maguk érveit, a népképviseleti érvet ugyanúgy, mint a pártközponti jóváhagyást...

Hiányzik tehát a kötetből a narratívák rendszerbe szedése, a szerzői-szerkesztői interpretáció! Zelei erről úgy véli, majd maguk az elbeszéltek tények (???) fogják elrendezni a jelentésteret, a Szeder által összerakott múlt-impressziók fogják jelentéssel ellátni vagy áthatni a történeti anyagot, az „adategyesítés” beteljesíti önnön feladatát. Neki már annyi szerzői kötelezettsége sincsen, hogy „jellemmezze azokat az embereket, akikről ír”, hisz – mondja a szerző – „jellemmezzenek mindenkit a szavai, a tettei”...! Ez nemes mentség volna, ha nem épp olyasvalakit jellemezne, aki maga is megannyi jellemzési móddal, árnyalattal, ítélettel, sommás minősítéssel vagy precíz árnyalással fogalmaz a környezetéről, jellemekről, életfelfogásokról, életmódokról, emberi és erkölcsi karakterekről, szervezet-emberekről, hőhérokról és tizenhat éves kurvákról...

Zelei népszerű formába szuszakol egy népszerűtlenül népszerű emberi portrét, vállalásos sorsot, morális fennséget. Népszerűen hivatkozik arra, hogy a ténytudások beszélnek – miközben a szociológiai, történeti, néprajzi vagy kommunikatív értelemben vett társadalmi tények nemhogy nem beszélnek egyazon nyelven, de teli-s-teli vannak a kontextusok, komplexusok, értelmezési módok és félreértelmezések, árnyalt manipulációk és populáris szóficamok, pártszövegek és korjellemző értelmezésmódok jellegzetes példáival. Ezek ott lapulnak Szeder vallomásaiban is, ellenfeleinek szótáraiban is, kortársainak emlékezetében és interpretációiban is. Csak épp azt a látszatot kapjuk, mintha a szerző-szerkesztő tudna beszélni nélkülük...! A szerző „csak” egy „boldog ember” életútjának „adategyesítését” végzi el, s teszi ezt megvallott befolyásolási szándék nélkül...

A kérdés azonban – e nemes szándékot a legkevésbé sem minősítve – első körben is az: van-e érdeklődés közlésmód egyáltalán? S ha van (szerintem nincs), miért éppen a publicista-közíró-újságíró-szerkesztő-riporter ne tudná, hogy nemigen lehetséges emberi nagyság a viszonyítások nélkül, hogy kevésbé hitelesen létezik ideális személyiség a környezet árnyalt bemutatása nélkül, s hogy nincs esemény vagy történés a fókuszpontba emelt tüneményhez kapcsolódó viszonylatok vagy körülmények nélkül. A narratív-elbeszélő történetmondás megelőzi, körülveszi és követi Nagy Szeder István átbeszélési kísérleteit, a narrativitás kikerülhetetlen a szerkesztő-szerző számára is, a helyi és perszonális történelem eseményei, helyszínei mindig körül vannak ölelve más-más narratívákkal. Ezekből (egyebek közt Nagy Szedernél is megannyi formában megjelenő) olyan identitásformák, magatartásmódok, élményalakzatok, minta-kollekciók formálódnak rendre, amelyek nem egyes szám harmadik személyben deklarált köztörténetté, hanem személyes vagy kollektív lokális kortörténetté teszik mindazt, ami itt elhangzik. A mikrotörténetírás nem mai találmány, s ha Nagy Szeder Istvánnak sosem kellett számolnia a történettudomány narratológiai szempontjaival, azért az mégsem teljesíthetetlen követelmény a szerkesztő-szerzőt illetően, hogy ne csak az elhangzó válaszokat kapjuk meg a fölvetett kérdések nélkül (e téren egyébiránt következetes, hisz az interjúszituáció jellemzése kimaradt a kötetből, pedig az interjúkészítésnél közismerten fontos komponens, hogyan kérdeznek, hogyan siklanak el tágabb vagy szűkebb értelmezési árnyalatok fölött, s hogyan lehet egyáltalán egy kérdésre válaszolnia annak, akit akár kérdezni sem kell, mert mondja a magát, mint éppen Nagy Szeder is...!), hanem azt is megtudhassuk, miként él a válaszadáskor a házilag (vagy helyi) használatra szánt érvekkel, miképpen épít a személyes tudomásaira, vagy hagyatkozik a kollektív emlékezetre. Nagy Szeder ugyanis épp az a típus volt, akinél szövegszerűen kimutatható a szórszálhasogató precizitás és az elnagyolt értékelés, főtéma és alprobléma váltott használata, interpretációs síkok tetszőleges váltogatása – ami nem jellemhiba, hanem stíluskérdés. Ám ha a kérdezettnél stílus kérdése is, az interpretáció nagy összefüggéseit felmutatni vállaló „igric” számára már nem pusztán felelősség kérdése, hanem azé a dilemmáé is, amit Nagy Szeder úgy fogalmaz meg: „A honismeret ott kezdődik, hogy a

családokkal mi történt. És ha ez megvan, akkor lesz majd helytörténet meg országtörténet. Addig nem”. Viszont ha „a halasi noma” mértékadó voltát úgy mutatja be a szerző, hogy nem érzékelteti sem a többi mértéket, mértékegységet, sem a mértékhasználatot és az ezt körülölelő hatásokat, akkor a mérték sem válik mérhetővé, csak fikcióvá lesz.

Kritikai ellenvéleményemmel szemben kétségtelenül fölhozható, hogy miért követelem, amire a szerző nem vállalkozott, miért kérem számon a tudományos norma szerinti interpretációt, ha Zelei a publicisztikaira épített...?! Nos, ez józan érv lenne – kétségtelenül csalog. De csupán abban a kontextusban, amelyben a kivételes embert normának tekintő írástól a normák benne rejlő szintjét megkívánhatónak mondom! Hisz ha a szerző üzenetét jól olvasom, talán bizony arról szól ez a Nagy Szeder portrékötet, hogy többre is vihette volna, nagyszabásúbb is lehetett volna, ha a körülmények, a kor, a környezet, az ellenfelei, a morális törpék időszaka nem húzza vissza, nem börtönzi be folyton folyvást, ha kiteljesedhet abban a miliőben, amelyben él, s ha beteljesítheti küldetését, amelyet vállalni próbált példás következetességgel. Ugyanígy a kötet is képes lenne – s mert más hasonló mű eddig erre képes nem lehetett, *kellene* is képes legyen! – a teljesebb ábrázolásra, amit nem maguk „a tények” és adatok, hanem a portrévázlat alkotója lett volna igazán képes vállalni!

Zelei intenciója, szándékszerű törekvése, legfőbb üzenete, hogy ez az ember nemcsak egy börtönviselt szakember volt a mérnöki tudományokkal megáldva, hanem Emberi Nagyság, Norma is. Sőt: nem egyszerűen helyi norma, hanem egyetemes. Példás, mindenkor és minden morálisan gondolkodni vagy mérlegelni képes felfogás számára valóan nagyszabású. De épp azzal, hogy egy nagyszabásúság mögül „kispórolja” a társadalomrajzot, Zelei szimplán az olvasó felelősségi körébe utalja a tájékozódásnak azt a szintjét, amelyre magától az nem lehet képes: nem ismerheti a részletes kiskunhalasi társadalomtörténetet, redempcióstúl és kiváltságostúl, katolikus betelepítésesditől kuruc rablásosdiig, helyi elit-históriától tanyai szolganépig, párttörténettől mezőgazdasági profilváltásig, tanyafelszámolástól erőltetett iparosításig, zsidóellenességtől cigánypolitikáig, parasztvármegyétől kiskun származástudatig... A száraz, sőt az élménydús leírásból sem tudjuk meg, hogy amikor 1947-ben politikai támogatóitól, szavazóitól és mandátum-lehetőségétől megfosztották, majd letartóztatták Nagy Szedert, nem tettek-e vele több jót, mintha beviszik a Pártiskolára, Parlamentbe, a népi demokratikus populizmus intézményrendszerébe... Vagy, amikor 1956 novemberétől januárig fedő alatt tartotta a halasi népi-polgári forrongást, adományt gyűjtött a pesti proletároknak, vagy reménykedett és a helyi hatalom szekundálása mellett feszültségmentesítette a várost, mennyien akadtak, akik számára ez csupán a bolsevista rendformálás rejtett módja volt; vagy akik megúszták a három évi börtönt (nem úgy, mint Nagy Szeder), azok számára miként vált legitimé a helyi hatalom bárdolatlan uralomtechnikája, miként vállalhatták ennek nehézségeit is, s tekintették evidensnek vagy precedens értékűnek, hogy az alkalmatlan pillanatban kisvárosi „ellenforradalmat” szító ember nem volt kellőképpen figyelemmel az adottságokra és erőviszonyokra, s ezért ült elsősorban, nem pedig a mondvacsinált pénzügyi tranzakció miatt... S ugyanígy nem tudjuk meg, miként alakult a Szederhez való viszonya a helyi pártirányításnak, miként szolgált „precedensként” a megyében vagy Budapesten, s miként hihette, hogy „az emberek hisznek bennem, ...az én kitüntetéseim egyike ez a hit”; illetve nem válik világossá a kontextus, mennyiben volt esetleg csupán téveszméktől áthatott, ha magányos népvezérként álmodozott, vagy mennyiben vált társadalomformáló szándéka pusztá tévképzetté, ha nem tudott egyensúlyt tartani haladó „univerzális” eszmék és lokális maradiság között, midőn a kommunizmus dícsérete helyett a meg nem értett kisgazda-eszményekről beszélt kitartóan, egész életében...?!

Szigorúbbra szabva a kritikai mondandót: Zelei érzékeny alkotóként formálja meg Nagy Szeder emlékszobrát, s rögtön talapzatra is állítja, megkoszorúzza, körül-ünnepli. De nem engedi látni, milyen ligetbe, pagonyba, város-erdőbe vagy homokpusztába állította

szobrát, s mintha nem is érdekelné, hogyan hat az, mi veszi körül, kinek szól, ha szól egyáltalán...?! A helytörténet értéke persze lehet magáért való, lehet majd csak hosszabb távon értékesülő, mint maga Nagy Szeder életműve is, és lehet univerzálisként tételezett. Zelei ezt a későbbi értékesülési normát sugallja, sőt hisz a norma hatásában is. Bízunk abban, hogy amit Szeder teljesített, az nem pusztán a helyi érdekek mentén érdekes, hanem elvontan szép is, esendően nemes is, egyetemlegesen érvényes is. Ám, hogy ezt elhitesse velünk, morális példázattá növeli Szeder sorsát, népszerűvé teszi a regényes életút-leírások kedvelői számára, népkönyvvé, amely a népet elvont ideaként kezeli, nem társadalmi konkrétumként, s főleg nem olyanként, akinek nemcsak rajongása lehetséges, hanem ellenvéleménye is, nemcsak rendszerváltó vágyképe lehet időszerű, hanem oportunizmus is, s nemcsak egyetlen útválasztásban hihet, hanem még sok másban is. A kollektív emlékezet Nagy Szederre vonatkozó részéből Zelei csak a halasi normaépítés hőiséhez pozitívan viszonyulók hangját erősíti föl, Szeder ellenzékét ezzel szinte lekezeli – pedig Szeder portréja is teljesebb lehetne, „norma” volta is igazolhatóbbnak látszana, ha környezete nem csupán pillanatképekké merevített szürke háttér lenne, hanem a portré szerves része.

Zelei korszakosat hozott – ezzel kezdtem jellemzését. De azzal zárom, hogy sajnálatos, csupán a történeti publicisztikában érvényes ez a kontextus, ott sem teljességgel. (Ott legfőllebb egyedinek minősíthető). Épp az a sajnálatos, hogy a szélesebb kontextus nélküli beszédmód nem pusztán formális elvárás, hanem olyan *norma*, amelyet nem halasiak alkotnak, nem halasiaknak, hanem annak az univerzális igénynek, elvárásnak megfelelő kellene figyelembe venni, ami a helytörténetírást is áthatja az újabb időkben. A halasi univerzumon belül Zelei műve – ha nem is siker-sztori, de – érdemi tett, viszont a helyi sosincs a környezete nélkül, ahogy a halasi főhatalom sincs a tanyák népe nélkül, Szeder példája sem lehetséges a lokális öntudat kiskun mintája nélkül, a helytörténész „ellenbeszédje” sem érvényes a korszakok jellegzetes beszédmódjai nélkül (s ezen belül a hatalmi beszédmód meg a társadalmi tiltakozás is egyként fontos, egymásra utalt szereplők megnyilvánulása!). Univerzálissá, vagy hogy korunk népszerű fogalmi konstruktumát használjam: globálissá is csupán az az érték, norma, példa vagy minta válhat, amelyet lokálisan hitelesítettek.

Zelei munkájának befogadása lehetne csupán a halasiak joga – de nemcsak az övék. Mi, a szélesebb társadalmi kontextus is igényt formálunk „a halasi Norma” ismeretére. Egyebek között éppen azért, mert saját normáink alakításában is alapvető szerepet kapnak a helyi normák, s mert a helyi normák is beágyazódnak a közfelfogás, közgondolkodás, közpolitika és közkerölcs normarendjébe. E kölcsönösség és kölcsönhatás pedig akkor sem függeszthető fel, ha Nagy Szeder István „meghaladta” a normát, s akkor sem, ha Ő maga volt „a norma”. Erre a viszonyításra pedig talán éppen Zelei műve figyelmeztet a figyelemre érdemes munkák normaformáló hatásával.

A kiadvány adatai: Zelei Miklós: *A halasi norma című* (Népkönyv). GM&Társai Kiadó, Budapest, 2004.

Megjelent: *Szín – Közösségi művelődés*. A Magyar Művelődési Intézet, 12/4:90-92. Budapest.

http://www.mmi.hu/szin/szin_12_4.pdf

Megint tér és terep

Ha az ember frissen megjelent könyvet vesz, és ugyanaz a címe-formája, mint a polcán már meglévő másinak, akkor vagy becsapta magát és nem ismeri a saját könyvtárát, vagy egy új kiadásra került sor, vagy... – sorozat kezdődött.

A *Tér és terep*, ismét Kovács Nóra és Szarka László gondozásában egy római kettést kapott az alcímében: „*Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.*”. Kiadós terjedelmű, keményborítós mű, voltaképp az MTA Kisebbségkutató Intézetének évkönyve, így van esélye, hogy minden évben újra találkozunk majd egy-egy opusszal. Tavaly egy igen lelkendező recenzióval értékeltem a válogatást (ugyanezen hasábkon), így hát feszengető kíváncsisággal kaptam bele az idei négyésfélszáz oldalba. A félsz „bejött”: ha lehet ilyen terjedelemben minden évben valami meglepő, üdítő tudományosságú válogatásra lelni, hát ez most finom ívben fölülzárnyalja a tavalyit...!

Mégis, mit tanulhat, örömködhöz az ember huszonegy minoritáskutatási tanulmányban?! Magam sem gondolnám, de írásonként új kontextus kínálkozik, generálszószerű kultúraközi írást találunk itt húsz szerzői aktivitásból egybetársítva. Mi tagadás, a szerzőket /lényegében kivétel nélkül/ ismerem, sőt ők is ismernek, ami fölöttébb kínossá varázsolja a munkák minősítésének vállalását. Értékelni összemérés és viszonyítás nélkül viszont értelmetlen attrakció, így föl kellene építenem és érzékenyen okadatolnom is illene egy értékrendet, melyben egyesek gondolatai „emelkedettebbek” vagy magvasabbak, mint másokéi – ám nem vagyok osztályfőnök, még kevésbé főügyész, így legföllebb csak relatív minőségeket áll módomban felmutatni. Vizslatom inkább az olvasók oldaláról, akiknek az önigazoló intézményi működéskényszer mellett mégiscsak szólnának ezek a műegészek...

Mármost ha kisebbségi vagyok, máshogyan olvasok, mint ha magam is kisebbségkutató vagyok. A kisebbségkutató módszertan ugyanis nemcsak egyféle, „előírásos” formában van, hanem számtalan fazonban jelenik meg, mégpedig épp annak mentén kialakult skálán, hogy mit, hol, hogyan, mikor és miért kutat valaki. De a kötetben például Tabajdi Csaba (vita nélküli aktualitású) jelentése az Európa Tanács parlamenti közgyűlésének a romák jogi helyzetéről szóló adattári forrásaként semmilyen dimenziójában nem vethető össze Blénesi Éva kollektív emlékezetéről (az etnikai síkok mentén gondolkodó) elméleti írásával, ahogyan Vékás János 2002. évi magyarországi és határon túli eseményekről szóló krónikája, vagy Szarka László 2001. évi népszámlálási adatokból kielemezett kisebbségi identitásvállalási trendjei sem lehetnek ugyanazzal a kutatói mércével mérhetők, mint az etnikus tradíciót és szimbolikus önmegjelenítést egy szlovákiai német közösségben megfigyelő kutatás, Ilyés Zoltán lenyűgözően invenciózus írásában.

Ám egy könyvismertető funkcióját veszíti, ha azt ismerteti, mi minden nem mondható el a szóbanforgó műről. Itt a három nagyobb blokk amúgy is szembetűnően elválík, s együttesen megfér az évkönyv-jelleg határain belül: *kutatói tereptanulmányok* és térátélési változástulmányok ritmusképletei az elsőben (pl. Hajnal Virág, Papp Richárd, Kovács Nóra, Nyíri Pál, Fejős Zoltán, Vajda Imre és Prónai Csaba írásai); azután *nemzetiségi* népszámlálási és kisebbségi csoportszerveződési folyamatok, trendek adatbázisaira *reflektáló írások* (Bindorffer Györgyi, Szabó Orsolya, Kozma István, Kállai Ernő, Szarka László, Tóth Ágnes, Vékás János munkái) teszik ki a kötet közel felét; végül az *adattári közlés* értékű záró fejezetben Tabajdi Csaba európai roma joghelyzetet áttekintő és Vékás János kronológiai ismertetései találhatók.

Utóbbiakra mintha másodszor térnék ki... Nem ok nélkül: a kisebbségtudomány a jelzett kategorizálhatatlanság mellett is kétféle formában reprezentálja magát – ide értve a történeti forrásanyag-feldolgozások elnagyolt beilleszthetőségét is –, mégpedig adatközlés és esszéjellegű helyzetfeltárás egyensúlya alkotja a szakirodalom java többségét, olykor-olykor

változó arányokkal, de idővel mindig kikristályosodó mértékben. Saját etnokulturális olvasószemüvegemen szívesebben engedem át a megélt élethelyzetekről hírt adó, rítusokat ismertető, árnyalt interperszonális közelítésekben avatott és érintett tollal lényeges impressziókat földidéző tereptanulmányokat (pl. Papp Richárd, Hajnal Virág, Ilyés Zoltán, Kovács Nóra, Bakó Boglárka, Vajda Imre és Prónai Csaba írását), mint a többdimenziós-színes-szélesvásznú adatsorokat látványosan fölvonultató felméréseket (pl. Kállai Ernő, Kovács András, Vékás János, Kozma István, Tabajdi Csaba dolgozatát), mert ezekből hiányzik nekem az ember, a kisebbségi, a kicsi, a szenvedő, az átélő, az érintett. Hiányzom én, mint kisebbségi olvasó, akiről (akiért? akinek?) részben ez a tudomány szólni is akarna...

De a két „élménytartomány” között, adat és jelentés dimenziói körében még vitathatatlanul létezik e tudományterület nyelvészociológián, kisebbségdemográfián, minoritásföldrajzon, etnostatisztikán és narratív histórián edzett feltárási módja is, amely voltaképp a legkonvencionálisabb interpretációja a kisebbségek léthelyzetének (itt most ebből a köztes, interdiszciplináris tudástartományból több írás is szerepel Tóth Ágnes, Szabó Orsolya, Szarka László, Mandel Kinga, Vizi Balázs, Bindorffer Györgyi tollából).

Van persze ez elnagyolt kategorizálásba csak erőszakkal illeszthető számos megközelítésmód is, melyek nem a kisebbség hangján (émikusan, az érdekelt közösség saját szótárával és hangoltságával) szólnak, ugyanakkor oly izgalmas témákat taglalnak, vagy akképpen érvelnek, hogy ez áthatja az adatsorok vagy „tényszámok” szféráját – ilyen Fejős Zoltán város-ritmus-tanulmánya, Blénesi Éva „ébredő történelem”-felfogása, a Vajda-Prónai páros gömöri roma terepszemle-beszámolója, Bakó Boglárka életrajzi módszerről szóló fejtegetése, vagy Nyíri Pál kínai migrációs írása, mellettük a szerkesztők egyike, Kovács Nóra argentinai magyar esettanulmánya. De már „anyagában” is szárazkás, élménymentességet szinte kimondatlanul is garantáló írás Vizi Balázs európa-tanácsi roma ajánlás-jegyzéke, Mandel Kinga román felsőoktatás-politikai kritikai esszéje, Bindorffer Györgyi baranyai német nyelvi-integrációs tükörképe, vagy Szabó Orsolya szlovák, és Szarka László délszláv etnoregionális körképe – amelyek (több más írás mellett) a hazai és határon túli kisebbségváltozási trendeket taglalják. Kozma István a magyarországi mikrokisebbségekről közöl új tónusú (maguk a kisebbségek felől nézve talán merészen kategorikusnak tetsző) áttekintést, Kovács András pedig az elmúlt másfél évtized bevándorláspolitikai fővonalait rajzolja föl. Utóbbiak nyilván olyan témakörök, amelyekben az involváltság, beavatottság akár „etnocentrikus elfogultság” vádját is képezhetné, ezért hát mint témák alapvetően távolságtartásra hangoltak... A kétfajta tónus különbsége nem a vállalás komolyságában ragadható meg (bár terepen kutatni kissé más szintű vállalás, mint néhány forrásközlést egymásra vetíteni egy akadémiai irodában...!), hanem a földolgozás kifutását, hatását, „horizontját” tekintve, de aligha van meg egyik a másik nélkül, s e tudásterület mindkettő nélkül...

Nem minősítek...! – szabadkoztam az imént, azonban a kötet lassú átlapozásos ismertetése közben mégis belém ivódik az értelmezés-árnyalatok és átélés-orientációk megkülönböztetésének nyomán kínálgató stílári másság, amelyet például Ilyés Zoltán szimbolikus köztességeket felmutató mecenzéfi írása, illetve Hajnal Virág és Papp Richárd vajdasági-szerémségi terepmunkája e közösségtanulmányok finomszerkezetében megjelenít. Mindhárman kulturális antropológusok, ki-ki még a földrajz, a nyelvészet vagy a történettudomány mikrotársadalmi orientációja felől is kiegészíti kisebbségi kíváncsiságát, s adja személyes tónusát a kutatási „adatanyaghoz”. S bár e kötet szerzőinek közel fele kulturális antropológus, ez nem zárja őket egyetlen interpretációs módszertanba, hanem épp az értelmezések árnyalatait dicsérő interdiszciplináris tudásterület szofisztikált megközelítésmódjait tudja kellően illusztrálni, mintegy „visszahitelesítve” az adatot, tény, mondanivalót, jelentést és hatást.

Etnikai tér és identitás-terep ezévi „seregszemléje” ennyiben rímél is a tavalyi kötetre: a köztes jelentések kiterjedt színskálán mutatkoznak meg, lehetővé téve, hogy a nem piros/kék ács-ceruzával olvasó kisebbségi és többségi befogadó épp azt az interkulturális üzenet-együttest értelmezhesse, amely a kisebbségtudományok eszköztárának is oly fontos tartozéka. Az interpretációk interpretációja pedig – reméljük – jövőre ismét ezt a köztes komplexitást gyarapítja majd újabb kötettel, „mintha-ismerős” újdonsággal, a kötet gerincén egy immár harmadik jelentésű színes ponttal...

A kötet adatai: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* Szerkesztette Kovács Nóra és Szarka László. Akadémiai Kiadó, Budapest. 488 oldal.

Megjelent: *Élet és Irodalom*, XLVIII. évf. 48. szám, (2004. nov. 26.)

Kultúrák találkozási pontjain

Két új kötet ismertetésére vállalkozva, s a kiadó szándékát értékelve, miszerint sorozat indul e most megjelent opuszokkal, aligha lehet elkerülni a közös vonások és az eltérések elősorolását. A Nyitott Könyvműhely Kiadó kulturális antropológiai jegyzékébe frissen bekerült művek (lásd bővebben www.nyitottmuhely.hu) arra vállalkoznak, hogy a hazai szaktudomány egyik intézményének (s köztük is a legelsőnek, a Boglár Lajos alapította ELTE Kulturális Antropológia Tanszéknek, utóbb Szakcsoportnak) speciális érdeklődését tükrözően magának az alapító atyának állítsanak írott emlékművet. A két kötet azt az utat világítja meg, melyet az oktatók, kutatók és felsőbb éves hallgatók körében Boglár Lajos *budapesti iskolájának* követői járnak. A kulcskérdés persze közvetlenül a szándékból adódik: a Magyarországon még korántsem (vagy nem kellő intézményesültséggel) honosodott antropológiai szaktudománynak kell-e máris iskolákra bomlania, még mielőtt összeállt volna tudományterületté, s ha talán kellene is, érdemes-e ennek vagy bármely más iskolának azon mód kisajátítania jogosultság-gyanús módszertani alapelveket, kutatási területeket vagy interpretációs módokat...?

Könyvismertető szándékkal persze nem ildomos rögvést a dilemmákat pedzegetni. De mert a két szóbanforgó mű nem valamely szakterületi munkaismertető reklámfüzetke, vagy szakiskolai programterv, hanem külön-külön is ötszáz oldalas terjedelmű forrásmunka, kár lenne ezt a mérlegelési szempontot csakis azért mellőzni, mert impozáns maga a teljesítmény, akár kiadói, akár szaktudományi szempontból. A kérdés eldöntése azonban egyrészt kézenfekvően nem a recenzens feladata, hanem majd a szaktudományé lesz évek-évtizedek múltán, másrészt aki egy tudásterület éppencsak létező három iskolájából legalább valamelyiket magáénak vallja, szinte automatikusan szorítja be magát az önértékelés valamelyik szférájába, sőt a többiek minősítése révén a magáénak túlértékelési helyzetébe is. Ezt kerülendő, szükséges és érdemes itt legalább annyit rögzíteni, hogy a két kötet (iskola ide vagy oda) elképesztően széles horizonton mutatja fel a kutatómódszertanok, szemléletmódok, interpretációs rutinok, értékrendek és szakterületi témaválasztékok sokaságát, így alighanem inkább a szerzők, a szerkesztők vagy a kiadó egyedi vállal(ko)zása, hogy azon mód „iskolai besorolást” is meg kíván(nak) jeleníteni.

Magukra a művekre térve pedig már első tekintetre is szembeszökő a szakmai szempontok „multikulturális” jellege. A *Kultúrák között. Hommage à Boglár Lajos* című opusz élmények, módszertanok, vallásantropológiai szaktanulmányok és esetleírások fejezeteire oszlik, mindegyik egy-egy Boglár-idézzel fölvezetve. Az első két blokk Boglár Lajos jelentőségének értékelésével (Hofer Tamás, Sárkány Mihály, Csepeli György nekrológjaival) és emlékezetével (Hajnal Virág, Halmos István, Horváth Henriett, Papp Richárd, Szántó Diána tanulmányaival) teremt fölhangoló atmoszférát, majd módszertani eligazítást (és metodikai multiplicitást) kínál a szakkérdésekkel ismerkedni vágyóknak (Boross Balázs, Domokos Vera, Horváth Kata, Prónai Csaba, Szász Antónia és mások dolgozatával), hogy rögtön helyet adjon azoknak a hazai és távoli terepeken készült kutatási tereptanulmányoknak, amelyek a Boglár által is kiemelt területként művelt vallásantropológia témaköreiben fogantak (Angyalosy Eszter, Ausztrics Andrea, Bakó Boglárka, Kardulesz Rita, Kiss Enikő, Saber El-Adly, Schiller Katalin írásaiban). Az utolsó, kötetzáró blokk a hazai kulturális antropológiában első körökben végzett „diákok” avagy immár kutatók (Bali János, Bindorffer Györgyi, Farkas Attila Márton, Heltai Gyöngyi, Kovács Nóra, Pálos Dóra, Szeljak György) esettanulmányaival mutatja fel, mely területeken és miként használható a kulturális antropológia: foci, etnicitás, képi gondolkodás, színház, vizualitás, orvoslás stb. szerepel a kiemelt témakörökben.

Nincs mód itt minden szerzőt felsorolni (negyvenhatan vannak!), s ha csupán annyit jelzek, hogy a kötet nem titkoltan egyetemi oktatásra alkalmasnak tekintett kézikönyv is, akkor nem mellékes, hogy olyan szerzők, mint Féner Tamás (a fotóriportról), Huseby-Darvas Éva (a kutatói etika dilemmáiról), Leonard Mars (az interjúról), Hollós Marida és Ulla Larsen (a forrásértelmezésekről és adatkezelésről) vagy Puskás-Vajda Zsuzsa (a lokális kultúrában alkalmazható tapasztalat-átadásról) értekeznek itt saját fő témakörükről, s egy-egy szubkultúra képviselője (pl. Tasi István a krisnásokról, Halmos István az etnomuzikológiáról, Bereczki Ágnes a régészetről, Szabó Orsolya a budapesti szlovák identitásról, Tomory Ibolya az afrikai „bozótiskolákról”, Koncz Ákos az adventista gábor cigányokról, stb.) akként jeleníti meg kutatási terepmunkáját, amiként annak háttérében Boglár Lajos hatását, inspirációit vagy intencióit tudja követni.

A kötet a monografikus opuszok igényével mérve talán nem több, mint Festschrift, vagyis tisztelgő kötet, emlékező gesztus és hódoló reflexió, de a Boglár-hatást nyíltan tükröző elméleti és empirikus vállalat (amilyen például Boross Balázsé, Hajnal Virágé, Papp Richárdé, Vajda Zsuzsáé vagy Grisell Martínez de Leóné, s a hallgatói dolgozatok között Tesfay Sábáé, Paulics Petráé, Kardulesz Ritáé) egyaránt áthatja a megismerő empirikus kíváncsiság és a reflexív, „adatközlőre” hangolt megértő szándék, amelynek alapját Boglár igen konzekvensen törekedett normává tenni. Ekként értékelve azonban a kötet fölzárkózik az utóbbi években megjelent, a „nagy öregek” üdvözlése ürügyén vagy tiszteletükre kibocsátott válogatások közé (amilyen *Az állam antropológiája* Hofer Tamás, a *Feketén – fehéren* Sárkány Mihály, a *Motogoria* ugyancsak Sárkány Mihály, a *Menyeruwa* Boglár Lajos, vagy a *Halkuló sámándobok* Diószegi Vilmos emlékével). S mint minden más, az üdvözlendő tiszteletére megszerkesztett kötet (ez esetben a szerkesztők: A.Gergely András, Papp Richárd és Prónai Csaba), ez is magán viseli a vegyesség kínos báját és praktikus hasznát: nem kell minden írást egy súlyban értékelni, nem kell egymásra következésüknek rendszer-jelleget tulajdonítani, hanem olvashatók (vagy tanulhatók) témakörök feldolgozási példáiként, terepkutatási etűdként, társadalmi állapot-ábraként vagy némely kulturális közhangulatok tükröként is. S ha lehet ennyi szemléletmódot és írást egyetlen jelzővel értékelni (lehet, de nem mindig érdemes!), talán megkockázatható, hogy itt leginkább a „*terepmunka tisztelete*” nyilatkozik meg, mint olyfajta áhitat jegye, s olyan beavatottság-élmény, amely leginkább a világnézetek, izmusok és vallások hatókörében megfigyelhető. Tegyük hozzá rögtön: Boglár Lajos volt épp az, aki a társadalmi és kutatási terepen a legkevésbé az „izmust” hordozta, iskolájában is a legkevésbé ezt tanította, sok esetben még azt is fölvetve, hogy az antropológia mint „lógia” érvényes-e ott, ahol a *partikuláris*, az *émikus* és az *élményközeli* a kulcsszavak, nem pedig a *metodológia*, *objektivitás* és az *általános*... A módszerek együttese, napló és filmfelvétel, interjú és szakirodalmi forráskritika, akcionalista beavatkozás és kísérleti dekonstrukció egyaránt jellemezte Boglárt, s ezért sem különösebben meglepő, hogy egykori tanítványai (sokan közülük idővel már kollégái) nemcsak együtt, hanem sok esetben külön-külön is megjelenítik a kutatás és az írás, a kritika és a szintézis, az analitika és az önreflexió érdemi szintjét.

Iskola-e az ekként mutatkozó Boglár-tanítványok sokasága? Nehéz ezt ráfogni, de könnyű viszont kiérezni a tanulmányok többségéből. Az iskola-jelleg talán legfeltűnőbb a téren, hogy kevés kivétellel szinte egyáltalán nem reflektálnak az írások a más tanszékeken, más iskolákban követett metodológiai vagy tematikus törekvésekre, olykor még a szerzőkre sem. Ugyanakkor pedig még azok is, akik a legközvetlenebb „tanítványi hatásnak” kitéve együtt voltak Boglárral saját terepükön (mint Szántó Diána vagy Halmos István), vagy mindennapi közelségből kapták Boglár hatását (mint Prónai Csaba vagy Papp Richárd), meg tudják teremteni a maguk tisztas távolságát, meg akarják fogalmazni a kutatás sajátlagos, számukra érvényes intencióit, s éppen abban hordozzák Boglár hatását, hogy nem „iskolásként” viselkednek, hanem autonóm, reflexív, a választott kutatási közegben mélyen

megmerítkező szereptudattal és nyitottsággal vállalják a kihívó kérdéseket, magányos válaszokat, félhangosan megfogalmazott tépelődést és kritikai fenntartásokat.

Boglár nem akart „iskolát teremteni” abban az értelemben, hogy „hívei” utánozzák, kövessék, majmolják vagy citálják – de igen a tekintetben, hogy a kutatást és a társadalmi terepválasztással járó elköteleződést szinte senki sem tudja és akarja elkerülni, aki a budapesti antropológiai képzésben megmerítkezett. Legyen az cigánytelep (Horváth Kata) vagy csángó falu (Boross Balázs), tangó milonga (Kovács Nóra) vagy a Hit Gyülekezete (Zörgő Szilvia), futballszurkolói identitás (Bali János) vagy az aluljárói hajléktalanok miliője (Török Ágnes – Udvarhelyi Éva Tessza)... – a pesti műhely diákjai ott élnek a választott társadalmi terepen, oda kötik őket kapcsolataik, relatív viszonyaik, reflexióik. S ez a miliő-hatás talán a leginkább karaktert, modellt, mintát adó a Boglár-iskola egészében, avagy ez az örökség válik a legsúlyosabban meghatározóvá, ha ez iskola létéről, mibenlétéről, hatékeségéről teszünk fel kérdéseket.

Nem egyszerűen asszociált, hanem a metodikai színskálából, a kutatási terepválasztásból és az interpretációs készletből egyaránt kínálkozik az a részterület, amely talán régió-specifikusan, vagy a tudományág határait és határtalanságait is jól jelzően az antropológiai cigánykutatásokra fókuszál. Számos írás e kötetben Boglár kedvenc terepét, a dél-amerikai földrészt idézi (mint Grisell de Leon, Prónai Csaba, Schiller Katalin, Kovács Nóra és mások írásai), de a szemléletmód átvételét, a tudásterület hazai terepeken bevezethető alkalmazási szempontjait már kiválóan tesztelik olyan tanulmányok, amelyek arról vallanak, miként lehetett Boglár dél-amerikai eseteit „átültetni”. Ez esetben nem is csupán tematikáról vagy kutatási módszerről van szó, hanem arról a belülről szemlélt, de külső összefüggéseiben is megjelenített színes világról, amely az antropológiai cigánykutatások számára fogalmazódik meg. S épp e ponton lehet vagy kell immár a másik kötet, a Prónai Csaba szerkesztette *Cigány világok Európában* tartalmára áttérni, amely a Boglár-kötet atmoszféráját (és Boglár személyét magát) idézően – akit a Boglár-Festschrift mellékletéül szánt CD-n fotósorozat, életút-portré és zenei felvétel egyaránt közöttünk élőként tükröz – már címlapjáról sem azt a konvencionális cigány-képet sugallja, amelyet a néprajzi szándékú gyűjtések sokáig meg-megjelenítettek. A „cigány világok” itt már a címlapfotón is olyan atmoszférát sugall, amelyet a családi Mercedeszre könyöklő tarkaszoknyás „gazdag romák” kontrasztja egészít ki. Az efféle terepfotó már azt a szemléletmódot idézi, amely Horváth Kata és Hajnal László Endre írásának kezdő mondatából így feslik föl: „Újabban a cigányoktól tanulok. A cigányok elvisznek minket Európába”. S hogy hány Európa van a cigányok és a cigánykutatók élménytárában, annak kitűnő illusztrációja a kötet maga.

A kötet alaptónusa a reflektivitás és a viszonyítás skáláján helyezhető el leginkább. A közölt tanulmányok mellett a könyv egyharmadát kitevő recenziók, európai cigányirodalmi szemlék töltik meg (csak a tartalomjegyzékben másfél oldalnyi a referált művek címsorainak összessége!). S ha lehet módszertani, metodikai, eljárásmodbéli színskálát fölvonultatni, azt a Boglár Lajostól igen távoli terep, a cigánykutatások ezúttal grandiózusan fölhalmozott skálája igazolja a legpompásabban. Mint az sejtethő, akár maga is cigány, akár a csupán rokonszenvező vagy távolságtartó kutató, épp a cigánykutatások olyanok, ahol a résztvevő megfigyelés mint eljárásmod nemcsak szükséges, de nem is elegendő, a hosszabban tartó „állomásozás” (magyarán: betelepedés) is pusztán időleges megoldás... Fölöttébb izgalmas ugyanakkor a színskála erdélyi, kárpátaljai és hazai terepei mellett átpillantani a néhány fejezettel későbbi spanyolországi, francia, olasz vagy görög vidékek roma-kutatásaira. „A cigányság olyan sokféle, hogy hozzá képest a mi tapasztalatunk, ennél fogva a tudásunk is, provinciálisnak tűnik. Egy újabb különleges vonás bármelyik pillanatban kérdésessé teheti legmegalapozottabb bizonyosságainkat is. A cigányság teljességével szembesülni folyamatos agytornára kötelez, mivel a megfigyelőnek minden egyes szituációnál, amelyet megközelít,

kész kell lennie arra, hogy újraformálja vizsgálati módszereit. Az összetettség és a sokféleség szellemének a megőrzése esély a cigánykutató számára, és megvédi bármifajta dogmatizmustól” – szól a Patrick Williamstól kölcsönzött mottó-értékű összegzés arról, amit a szerzők írásainak egybeszerkesztésével a kezdeményező, Prónai Csaba vállalt.

S ha a Nyitott Könyvműhely Kiadó előző, Boglár Lajos emlékére szerkesztett kötetét épp a szerzők és témakörök sokasága okán nehezen beskatulyázható szemlélet-irányokban próbáltam felmutatni, ez fokozott ügyességet igényelne a Prónai-kötet kapcsán. Az írások és szerzők sokasága rakódik itt több rétegbe, számos esetben nem is pusztán tematikai egységben vagy módszertani szemlélet rokonsága alapján, inkább annak könnyed fölillantása kedvéért, miképpen nem hozható „rokonságba” a francia, a spanyol, az erdélyi vagy a kárpátaljai cigányok világa, s miként képesek a legkülönbözőbb módokon interpretálni mégis ezeket a világokat azok a kutatók, akik számára a „romológia” nem egyfajta „lógia”, sokkal inkább rejtett/vallott elköteleződés annak megértése mellett, amit a közgondolkodás „cigány világnak” vagy cigánylétnek nevezne. Már csak azért is izgalmas ezeket a rokonszenveket vagy elbeszélési kísérleteket sorban olvasni, mert már olykor maguk is olvasatok, a roma/gázsó világok narratívái, testet öltött vagy „dzsuker vakerba” öltöztetett mutatkozásai. Egyazon „terep”, háborítóan szedet-vedett sorsok mosolyra érdemes változékonysága annak a folytonossá vált játszmának, amelytől aligha menekülhetnek maguk a kutatók és értelmezők is.

A cigány világok és a kultúrák közötti átjárási technikák sajátlagos hangoltságot, szinte zeneiséget, terepkutatási tónusválasztást tükröznek e két kötetben. S ha nem lenne a pécsi Kommunikáció-tanszék, vagy a miskolci KVAT néhány kötete épp ily értelmezési főirányt, hangnemet megjelenítő, még azt is érdemes lenne kimondani, hogy a Boglár-tanszék e két kiadványa immáron nemcsak a fiatal kutatók deklaratív másságát, nem pusztán a kiadó vállalkozási merszét hozza közszemlére, hanem azt a specifikus területet is, amelyen a hazai antropológia bizonynyal első, s ideig-óráig talán az egyetlen csoportközi/etnikumközi kutatási terepét definiálhatja, amelynek alkalmazott antropológiai jelentéstartománya nem lezár, hanem nyit a társtudományok felé, választ kínál a problematizáló közélet számára, s újabb szakmódszertani viták alapját is nyújtja. S ha iskola ez, annak nem fölösleges, a „tanítók” maguk is tanulók még, azzal együtt, ahogy számos más diszciplína között keresik eligazodási útjaikat, haszonmércéiket, önreflexióik termékeny összhatását is.

Az ismertetett kötetek adatai: *KULTÚRÁK KÖZÖTT. Hommage à Boglár Lajos*. Szerk. A.Gergely András – Papp Richárd – Prónai Csaba. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest, 2006. 498 oldal, CD-melléklettel; Prónai Csaba szerk. *Cigány világok Európában*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest, 2006. 498 oldal.

Indián mesék

Jaime de Angulo kötete

Mesék korszakai és divatjai, időszakos lelkesültségek Micimackóért vagy Babarért, később királykisasszonyokért vagy indián hősökért – szinte minden gyermek felhangoltabb és fogékonyabb korszakát végigkísérik. De valljuk be őszintén, mire a felnőttkor eléri korai határát, ez élményeknek és vágyvilágnak már gyakran csak töredékei maradnak...! Furfangos legények, ördögös kocsisok, leleményes sündisznók vagy bátor nyulak apró sztorijai úgy enyésznek el az idő ködével, hogy legközelebb akkor csudálkozunk rájuk ismét, amikor cseperedő csemetéink polcára kerülnek a régi vagy új meséskönyvek...

Az álmodozó hajlandóságú felnőtt még olykor szégyelli is egykori vonzalmát a tündérszép királykisasszony mesekönyvi illusztrációja iránt, vagy bőszen tagadni igyekszik, hogy bármikor is elhitte Maugli félelmeinek indokoltságát Sir Khántól, vagy épp el-eljátszik szerelmes hónapjainak átfantáziált délutánjain a Kis herceg tudatos naivságát övező atmoszférával és naiv világképpel. Indiánokért rajongani ma már nem divat, szinte tudatos felnőttkor kell hozzá és az újkori Amerika népismerete, hogy önérzetes felnőtt a maga morális fennköltségében alkalmi érzelmi szolidaritást vállaljon a rezervátumokba kényszerített indiánok maradékainak mozgalmaival, demonstrációival. Az amerikai indiánok éppoly távol vannak, mint az inuit eszkimók, a mongol sámánok, a tibeti boncok vagy az új-guineai pápua emberevők. S dalkincsük, életmódjuk, meseviláguk éppoly ismeretlen immár, mint sokak számára a palóc parasztlányok, az orosz muzsikok vagy az afrikai boszorkányok életvilága.

Talán még ennél az élmény- és emlékvilágnál is sűrűbb ködbe vész a romantikus vagy a realiztikus indián létformákat megörökítő tudástárunk. Néhány bakonyi vagy dunai indiánunk talán kiartóan lelkes maradt, s új kultusza alakul a sámánoknak, táltosoknak és izzasztókemencéknek, de valójában itt szinte be is fejeződik a magyar indián-szimpatia. S épp ezért, szinte a meglepetésnél is elevenebb élményt kínál az a mesekötet, amelynél a kulturális antropológus éppúgy megtorpan, mint a televíziós korszak „indián” kultúrhéroszain felnőtt gyermek, s éppúgy visszahőkölnek városi nomádként élő szülők és rózsaszín leányregényeken edződött nagymamák, mint a tekintélyes Ezra Pound, aki „amerikai Ovidiusként” minősítette egyszer *Jaime de Angulot*. S kétségtelenül Ovidius tragikus hitelessége, Aesopus tanító bája és drámaisága, afrikai mesék tempója és visszafogott poénossága, kínai és indiai mesefolyamok sűrítettsége ötvöződik ezekben a történetekben, amelyek nem az etnológiai „típusanoknak” felelnek meg, hanem a lét indokolhatatlan sűrűségét illusztráló narratíváknak.

Fikció, folklór és fantasztikum karol össze a kötet lapjai fölött. Jaime de Angulo nemcsak nyelvész volt, de a kultúra komplexitásának tudományát, a kulturális antropológiát is kedvtelve gyakorolta. „Természetesen a kaliforniai indiánokról beszélek. Őket ismerem a legjobban. Eredetileg nyelvészként mentem közejük, hogy tanulmányozzam a nyelveiket és a dialektusaikat; és valamiféle amatőr antropológusként vagy talán filozófusként is érdekelt a gondolkodásmódjuk, életfelfogásuk és a vallási csodák szelleméhez való viszonyuk. Könyvekből és értekezésekből összeszededgetett tudományos elméletek szokásos eszköztárával felvértezve mentem oda. De hamar rájöttem, hogy félre kell tennem ezt az egész arzenált, fel kell hagynom a jegyzetfüzetek teleíráásával (kivéve a nyelvészeti megfigyeléseket), és egyszerűen csak együtt kell élnem velük. Ami egyet jelent a makklevesel, a *pinole* kásával (örölt kukoricából, mesquite babból, stb. készült lisztből főzik), a rossz szagokkal, a füsttel, a kosszal meg minden ilyesmivel, és folyton hallani az orvosságos emberek végtelen pletykálkodását, civódását és veszekedését. Nem nehéz az indiánokkal elfogadtatni, hogy te is közülük való vagy. Emberszámba fognak venni, ha elkezdesz rájuk figyelni, és nem teszel fel túl sok (szerintük) bolond kérdést, és főleg, ha azt érzik, hogy őszintén nem tekinted őket alsóbbrendű vadaknak”.

Amit ebből a világból Angulo felmutat, az egyként kedvére lehet az etnográfusnak, aki szokások, nevek, hiteles történetek alapján „gyűjt fel” egy speciális kultúrát, s az irodalmi műfajok kedvelőjének, aki a mesés és mitikus elbeszéléseket pártfogolja. Midőn a kaliforniai indiánoknál eltöltött negyven év alapján átülteti, továbbszövi a *pít*, *mitwok*, *pomo* és *karok* törzseknél hallott meséket, hogy gyermekeinek szórakoztatására szánja őket, már nem törekszik antropológiai hitelességre: „Ezeket a meséket jó pár éve írtam a gyerekeimnek, amikor még kicsik voltak. Néhányat én magam találtam ki. Néhányra emlékeztem – legalábbis egy-két részletre, amelyeket bele-bele szőttem a történetekbe. Néhány részt pedig szinte szóról szóra lefordítottam a feljegyzéseimből. Nem sokat törődtem a tudományos pontossággal. Összekevertem össze nem tartozó törzseket. Néhány nép nálam olyan házban él, amely a valóságban az ország másik részén található (sok különböző szerkezet, sok különböző társadalomszervezet és sok egyéb különbség is van). Úgyhogy ne törődjetez ezzel. Ha mélyebben érdekel benneteket a téma, olvassátok a szakirodalmat. Sajnos a legtöbb cikk szaknyelven íródott és tudományos folyóiratokban jelent meg. Viszont a jó, olvasmányos, érdekes beszámolók vagy történetek, amilyeneket néha a magazinokban lehet találni, általában nemcsak pontatlanok, hanem hamis képet is festenek az indiánokról. A romantikus és festői elemek szokásos egyvelegét adják, amely az átlag fehérember indiánokról alkotott elképzeléseit tükrözi”.

Romantikus és mesés, képzelt és hamis, tudományos és hiteles ... – elsődleges analógiák ezek az ilyesfajta helyszíneken és lokális történetek mentén. Pedig, mint azt az amerikanista Szeljak György kulturális antropológus is vallja: *„Az eredetileg gyermekeknek szánt mű primer értelmezési rétegei alatt izgalmas, mély filozófiai gondolatok rejlenek. Angulo természetes egyszerűséggel gondolja tovább, formálja át és teszi időtlenné az indiánok történeteit. A fikció azonban nem a tudományos alaposság ellenében íródott, hanem kreatív, izgalmas, felvállaltan új valóságot hoz létre”*. Ez új valóság pedig, már amennyire ez az Államokban megjelent kötetekből és könyvsikerből is kihallik, mégiscsak befogadókra talált, s nemcsak az indiánok körében. Aminek talán az is oka lehet, hogy Angulo nyíltan és kendőzetlenül, mintha gyermekeknek mondaná, vállalja az őszinte szót, a narratívák minimálprogramját, az elbeszélői szerepet: „Ha azon kapjátok magatokat, hogy nem tudjátok a választ, és valamilyen gépies magyarázatot kerestek, akkor találjátok ki egyet. Ha valamilyen következtetésre vagy csodás valószínűtlenségre bukkantok, jusson eszetekbe, amit a hajdani indiánok mondtak: „Így szokták elmondani ezt a mesét. Nem én találtam ki!”. A szerző pedig nem tévovázik, megszövi a meseszövedék puha és hullámzó anyagát, belengi hihető atmoszférával, s alátámasztja a (nem szükségképpen tényszerű, de) hitelesen igaz történések rendjével. Mert hiszen Ő találja ki, s ettől már igazzá lesz, őszintévé és hitelessé annyiban, amennyiben abból a milióból vétetett, amelyről szól. Mert, mint írja: „...nagyon sok érdekes dolgot fedezhetsz fel a gondolkodásukról. Ha köztük élsz, a tölgyfák alatt heverészel, a felhőket vagy a hangyák vonulását vagy egy kiszáradt tölgyön gubbasztó sólymot figyeled, akkor elpletykáltok, beszélgettek erről-arról, megállapítjátok, hogy egyesek milyen hazugok, vagy két öregember elkezd majd vitatkozni azon, hogy ki teremtette a világot, és egy fiatal legény megpróbálja összeegyeztetni a motorokról és elektromos szikráról való tudását az orvoslás és vallás indián képzeteivel. Nagyon hamar azon kapod magad, hogy úgy beszélsz, mint ők, sőt a gondolkodásmódjukat is átveszed. Aztán hirtelen eszedbe jut: fehérember vagy, állítólag tudós; és elgondolkozol, hogy vajon most csak hazudsz-e magadnak. Megpróbálsz végiggondolni az egészet. Össze vagy zavarodva. Eltöprengsz azon, hogy vajon visszaröpültél-e a gyermekkorba a mesék, tündérek, csodák és csodálatos dolgok varázsidejébe. És aztán meghallgatsz még egy történetet arról a korról, amikor az állatok még emberek voltak...”.

S vajon mikor is lehetett ez a kor? Miként a világ oly sok népénél, az indián idő is kettős: van a múlt, mely a mitikus ősök idejétől a „mi időnkig”, az élő közösség aktuális

idejéig, az elődök-felmenők koráig terjed, s van a jelen, amelyben mindazok élnek, akik egyáltalán léteznek..., több idő pedig nincs, nem is volt, nem is lesz. S ami a jelen, az még együtt él a természet megkurtított, kizsákmányolt, leromlott „érintetlenségével”, a természettel és az állatokkal közös univerzumban. De ennek a világnak léte ad értelmet, formát, létjogot a ma élőknek. Az *Indián mesék* valóban mesekötet, ha úgy tetszik: a jövőendő nemzedékek világról való tudásának, komplexebb ismeretanyagának részeként továbbadható ismeretanyag. Tanító beszéd, humorforrás, tantörténet, a szellemet gyógyító „Medicine Man” eszköze, a mondások és narratívák tárháza, a tudni érdemes dolgok foglalatja.

Jaime de Angulo eredetileg a saját gyermekeinek írta meséit, ezek azonban bekerültek (1949-ben, egy évvel a szerző halála előtt) a Berkeley rádióba, ahol Ő maga olvasta fel „Régmúlt történetek”-ként, s vált legendás hírűvé általa. Mint a fordítás alapjául szolgáló amerikai kötetének előszó-írója, Howard Norman méltatta: „A szerző az egész életét a spirituális és intellektuális utazásoknak szentelte. (Egy kínai pergamentekercsen szereplő magányos utazót látok magam előtt.) De Angulo gondolkodhatott volna úgy is, hogy az utazásai során szerzett élményei azáltal őrzik meg az erejüket, ha nem meséli el vagy nem írja meg őket; és az el nem mondott történetekkel „a saját titkos, belső énjét” gazdagítja. Mégis, amikor eszembe jutnak de Angulo csodálatos irodalmi teljesítményei – újságcikkek, levelek, versek, fordítások, novellák, regények és az *Indián mesék* nagyszerű átköltései –, akkor nagyon hálás vagyok azért, hogy beszámolt ezekről a távoli világokról, elsősorban az indián közösségek életéről. Ráadásul mindehhez a legnagyobb tapintattal és alázattal nyúlt, és amennyire csak tudott, eltávolodott az indiánokról alkotott romantikus képünktől. Ennek ellenére, ha figyelembe vesszük Jaime de Angulo sokrétű szaktudását és érdeklődési körét – orvosi képzettséggel rendelkező lótenyésztő, a sámánizmus iránt elkötelezett önjelölt etnológus, Carl Jung a pueblo indiánokkal folytatott beszélgetéseinek fordítója, stb. –, akkor mégis egyértelműen egy romantikus alak figurája körvonalazódik előttünk. Az igazság azonban az, hogy a személyes tragédiák durva sebeket ejtettek az életén; számomra nagyon megdöbbentő, hogy a legtöbb írásából mély szomorúság árad. /.../ Élete nagy részének egyetlen biztos társa az a vágy volt, hogy megértse az „Első Emberek”, az észak-amerikai bennszülöttek (főleg a kaliforniaiak) iránti vonzódását, és hogy tanulmányozza kozmológiájuk ellentmondásait és gyakorlatban való alkalmazását. Éveken keresztül közöttük élt, nap mint nap beszélgetett velük, hallgatta az idős indián férfiakat és asszonyokat, és folyamatosan lejegyezte a történeteiket. De Angulo iránt érzett csodálatom, tiszteletem és elismerésem annak szól, hogy nagyon jó érzéke volt az emberekhez. Ráadásul az amerikai etnográfia, nyelvészet, történelem és irodalom egyedülálló felívelésének idején élt – és a saját élete is ezt a kimagasló színvonalat testesítette meg. Tanította illetve szakmai kapcsolatba került Alfred Kroeberrel, Carl Sauerrel, Robert Lowie-val, Edward Sapirral, Paul Radin-nel és Franz Boasszal az 1920-as, 1930-as években, a 20. századi humanisztikus geográfia és antropológia fénykorában, amelynek elsősorban a kaliforniai Berkeley Egyetem volt a központja. De Angulo valószínűleg a legnehezebben megközelíthető és legprovokatívabb irodalmi figurája volt a beat előtti nemzedéknek, barátja volt Henry Miller, Robinson Jeffers, a zenész Harry Patch. Művei a mai napig érvényesek maradtak. Miller azt mondta róla: „Jaime de Angulo az egyetlen olyan ember, akiről sajnálom, hogy soha nem írtam könyvet”.

Jaime de Angulo tizenhét bennszülött amerikai népcsoport – csak Kaliforniában a karok, a klamath, a modok, a miwok, a paiute, a pomo, a shastan és az achumawi indiánok – nyelvének alapjait sajátította el, lefordította dalaikat és mítoszaikat, és tüntetően próbálta megőrizni a kihalással fenyegetett kultúrát. Alig fejezte be a *Shasta Szótár és Nyelvtan* [*Shasta Dictionary and Grammar*] című munkáját, meghalt az utolsó shasta nyelven beszélő ember. Angulo pedig feladatának tekintette, hogy mert olyan emberek között élt, akik képesek voltak szellemekké válni, neki magának is meg kell próbálnia ezt az utat járni. Nem érezte ugyan, hogy ő, mint írástudó, fölényben lenne a szóbeliség kultúráját és a szimbólumhasználat

rejtett jelrendszerét kiválóan ismerő indiánokkal összehasonlítva, de épp a szolgálat elve, a tiszteletadás, és a *pit riverek* szájhagyomány útján terjedő történeteikhez hasonlóan a nyelv erőteljes ragyogása segíti létrejönni az *Indián mesék* példázatos produkcióját. Egyszerre tudományos ihletettségű mű, elbeszélése egy nagyívű, szinte mitologikus történetfűzérnek, és főként a nyelv, a szenvedő-pusztuló fantázia szülte indián szövegek hatásának. Medve Apa testvére, Gizli és kislánya, Lórió, Prérifarkas Apó, Antilop, Róka Fiúcska és a többiek a prérifaluk művészetének és a mitológiai múlt jelenidejének szövedékében élnek tovább, átörökítve mindazt, amit az etnológia szakemberei kötetek és gyűjtemények során át hiába gazdagítottak, mert anélkül tették ezt javarészt, hogy közöttük jártak, éltek, hallgattak és ráhangolódtak volna. Mint szereplők, egyszerre emberek és állatok, akik elindulnak a Darvak falujába, de az útjuk során kaland kalandot követ: eljutnak a Sólymok falujába, a Penge emberekhez, és számos más helyre. Útközben a felnőttek mitikus történeteket mesélnek a gyerekeknek, például arról, hogyan perzselte fel Menyét a világot, a Gubó emberről, vagy Erikanner-ről és Erihutiki-ről. Az utazás tulajdonképpen egy beavatás-történet: mindenki sokat tanul az úton látottakból és gazdagabban, de ugyanakkor a tudással együtt járó sok-sok megválaszolatlan kérdéssel a fejében tér vissza az otthonába. Az *Indián mesék* így egyszerre felnőtt- és gyermekmese is, mitologikus történetfűzér, amelyet a valóság elemei színeznék át, s ebben teljesül ki az *anekdotikus nyelvészet*, amely bizonyos fokig *önéletrajzi nyelvészet* is Angulo esetében. Negyven évi indián tapasztalat, rítusok, ünnepek, hitek és látomások, tréfák és kitalációk gazdag ötvözete ez a könyv. Szerzője, aki 1887-ben született Párizsban, épp a korai amerikai etnográfia, a serkenő tájnyelvészet, az éledő „nemzethistória” sajátlagos felívelése idején élt több évtizedig a csendes-óceáni partvidék indián törzseinél. De Angulót az *Indián mesék* mellett talán az 1921-ben a pit rivereknél tett első látogatása nyomán írt nyelvészeti tárgyú beszámolója alapján ismerték meg inkább, (a címe *Indiánok munkaruhában [Indians in Overalls]*) amely Howard Norman véleménye szerint „a legeredetibb, legelfogulatlanabb és arcátlanul mulatságos bemutatása egy fehér embernek, aki igyekszik megbirkózni a bennszülött amerikaiak mítoszának és nyelvének bonyolultságával”.

Jaime de Angulo 1950-ben halt meg Berkeley-ben. Meséi nyomán az a nosztalgia ébred az olvasóban, amely a soha-meg-nem-élt világok megismerésekor lepi meg az embert. Szereplői valahol a kihalt prérin „lesik meg” a Borges időtlen idejében élő, Karl May által sohasem látott, Franz Boas által évtizedekig tanulmányozott univerzumot, a Természet és az Ember közös világát, s a „kihalt” ideális harmóniát.

Az *Indián meséket* Varró Zsuzsa (a kötetben szereplő verseket Varró Dániel) fordította magyarra, olyasfajta gyerekfelnőtt stílusban, amelyről első pillanatban messzire sütni, hogy mese, ugyanakkor telítődik a visszafogott, zord közlések és evidens szimbólumok sokárnyalatú atmoszférájával... Mintha indián ködök, hétköznapi józanságok és misztikus párák lengenék be, éppúgy, miként az irodalomhistoria megannyi nagy alkotását.

„Mindenki nevetett. – Itt a vége – fejezte be Prérifarkas –, de az a mese igazi vége, ha ezt mondod: *solwat bolwat jolwat buhulwat...súú... kajan hí bek gurkaszikaszi pi kha'a'he'e whiae sobakigagam*. Nyugatról, délről, északról, keletről a kacsák alacsonyan szállnak a tó fölé, és kibontják a hajnalt. Azért van ez, mert régen az egyik mesét mondták a másik után egészen hajnalig.

– Te jó ég! – kiáltotta Lórió. – És MIKOR aludtak?

– Amikor nem mondtak meséket, te Nagyokos – mondta Róka...”

A kötet adatai: Jaime de Angulo: *Indián mesék*. Fordította Varró Zsuzsa. Jaffa Kiadó, Budapest, 216 oldal.

Megjelent: *Műhely*, Győr, 2007/1. szám, 80-82. oldal.

A ciganológusok szerelmei

Nyelvbottlásnak, vagy jobb esetben túlzó fordításnak nézi első olvasásra az ember Piasere kötetcímét, amelyet a *Prónai Csaba* szerkesztette Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok sorozat második köteteként foghat kézbe. Prónai a kötetbe gyűjtött Piasere-írásokhoz írott előszavában rögvest föl is idézi azt a korántsem rejtőzködő vitát, amely a cigánykutatók kutatásai és a cigánykutatók cigányai közötti viszonyt körvonalazta az 1986-os párizsi konferencián. Eszerint karakteresen megkülönböztethetők azok, akik a cigányok és nem-cigányok közötti „dialógust” a cigánykutatók munkásságáról való kritikai beszédmóddal helyettesítik, eltérően azoktól, akik a cigánysággal való találkozás után keletkező szimpátia, avatottság, hűség és elkötelezettség tónusában értekeznek választott témakörükről. Piasere ez utóbbiakhoz, a *roma-kérdés* kimeríthetetlenül örök tematikáját megejtő elfogultsággal kezelő kutatókhoz tartozik húsz esztendeje, s tartozott akkor is, midőn (1985 és 1995 között) kihívóan úgy fogalmazott, hogy cigányok pedig nem léteznek...

Nos, Piasere láthatóan korántsem ellentmondásmentes személyisége mégis arról bizonykodik, hogy cigányok nemcsak vannak, hanem „mind nyelvi, mind pedig a házassági szokások értelmében a legmélyebbre nyúló indoeurópai hagyomány hűséges követői”. Ez „anciennitás” azonban nem teszi fölöslegessé a kérdést, sőt alá is húzza a történetiség jelentőségét, nem csökkentve (s nem mereven elválasztva) azonban a *szociálanropológiai* vizsgálódás értelmében vett „sajátos rokonsági szerkezet” továbbélésének alapvető okát. Piasere nem állítja ugyan a rokonsági rendszer elsőbbségét a gazdasági-termelési viszonyokkal szemben, de – mint mondja – „azokat a helyeket, ahol a termelési kapcsolatok érvényesülnek”, a romák térbeli tagolódása teszi tartalmassá, ugyanakkor a romák térbeli eloszlása teszi nyilvánvalóvá, hogy a rokoni kapcsolatok mennyire fontosak.

A genealógiai és rokonsági terminológiai rendszer közötti kapcsolat áttekintésével Piasere a lakóhelyi csoportok egymáshoz való viszonyát, az életvitelhez szükséges tér kialakításának és szabályozásának módjait, valamint a cigányság gázsókkal szembeni (nemegyszer másolt, minták alapján követett) attitűdjeit emeli ki, hangsúlyozva, hogy a javak és szolgáltatások cseréje, mint egy sajátos „reciklálási” termelési rendszer működik, s hozzárendelődik a térbeli mozgás, valamint az eltérő fokon fejlett környező társadalom (társadalmak) elemei közötti *kapcsolatközvetítés* is. Egyszóval a romák termelési rendszeréről és megélhetési szerkezetéről írt összefoglalásban Piasere bizonyos adaptációs válaszok szekvenciáit, mozgásfolyamatait, illetve egy, a gazdasági antropológia értelmében használt „*niche*” (hézag, űr) betöltésére alkalmas társadalmi csoportfunkció fenntartóit követi vándorlási útvonalaiban, peripatetikus közösségeik alkalmi telephelyein. A szerző (válogatott írásai közül többen is) a javak megszerzésének és megtermelésének egy érdekes *kulturális ökológiai* aspektusára világít rá, mert úgy véli: a társadalmi munkamegosztás és rétegződés nyomán keletkező többlettermelés olyan életteret alakít ki, amelyben a legszerveesebb módon találnak megélhetési lehetőséget, s egyúttal biztosítják a fölösleges javak „visszaosztásának”, reciklálásának megoldását is. A vándor közösségek (melyek nem „nomádok” a szó nagyszótartó értelmében és nem élelemtermelők a szó etnokulturális értelmében) valójában nemcsak a makrogazdaság szerkezeti hézagjait töltik be, hanem „az erőforrásokkal és vetélytársakkal vívott küzdelem” sajátos vállalkozóiként „javakat és szolgáltatásokat kínálnak” a helyi gazdaságok és lokális piacok világában.

Piasere tanulmányainak válogatása kivételesen izgalmas kérdéskörökben kínál eligazodást. Egyfelől abban, hogy a hiányzó, el nem készített és sok szempontból összehasonlítási célra alkalmatlan cigánykutatások közé új színfoltot fest: az olvasó tekintete előtt felködlő ismeretek és igazolatlan előítéletek helyébe olyan belátásokat ajánl, amelyek vélhetően nemcsak a kutatók számára elfogadhatóak, hanem a közvélekedést is befolyásolják,

a megkövült képzeteket helyettesítik ésszerű megfontolásokkal. Másfelől a tanulmányok sorában végigvonul az a szemléletváltás, amely a cigánysággal kapcsolatos kutatások két alapvető irányzatát segít elválasztani: a „centrifugális iskolát”, amely a cigány kultúrára távolról tekint, s lehetővé teszi a valamikori jövőben elvégezhető interkontinentális összehasonlításokat (pl. az indiai, afgán, pakisztáni, koreai vagy amerikai közösségek elkészült leírása alapján), illetve a „centripetális iskolát”, amely a vizsgált közösségek fontosságát, az általuk kidolgozott elméleti és gyakorlati megoldásokat, kreativitásukat és ideológiájukat vizsgálja. (Későbbi írásaiban az előbbi kutatói csoportot az „állandósági irányzat” képviselőinek nevezi, merthogy az alkalmoszerű világ állandóit próbálják megfogni, az utóbbiakat pedig mint az alkalmiságot, „a változó valóságban történő öntevékeny cselekvést” elemzőket kategorizálja).

Érdekes módon Piasere maga sem csupán kategóriákat gyárt, hanem azokba be is illeszti magát, sőt, átértékeli korábbi minősítéseit és áthelyezi magát a másik csoportba... Szeretné ugyanis beláttatni, hogy nincs száz százalékosan mobil (=vándor) közösség, amely minduntalan máshol bukkan föl, máshol alszik, máshol úzi piacozó, mutaványos, szerzőmozgó, felvásárló és eladó tevékenységét – ezért a „peripatetikus közösségekről” kialakítható fogalmi keretbe beékeli azt a kérdést: mennyiben van értelme ilyen fogalmakat alkotni, ha a vizsgált csoportok végül is nem képesek folyamatos állandóságot fenntartani, de a folyamatos alkalmiságot sem lehet rájuk bizonyítani. Mint antropológus, kutatásaiban is az állandóság utáni vágy és az újra meg újra felülvizsgálandó bizonyosság között keresi helyét. Ezért is van azután az, hogy – mint Prónai Csaba összegzi ezt bevezetőjében – „miközben 'tudja', hogy nincsen egységes cigány kultúra, ennek ellenére úgy véli, hogy valami életstílus vagy inkább kulturális stílus, ami töretlenül fennmaradt a cigányság története során”. Ebben az állandósult mechanizmusban „a nem-cigány jegyek elfogadásán és újrahasznosításán alapuló” magatartás rejlik, amely a változatlanság és az egyformaság ellen küzd.

Prónai Csaba nem igazán vállalja az előszóban, hogy kritikai vagy összehasonlító alapon „tegye helyére” Piasere már ezideig is igen gazdag munkásságát. Igaz, a válogatás valójában megteszi ezt részben azzal, hogy – bemutatva Piasere indulását, kategorizációs elméletét és voltaképpen hovatartozását – mégiscsak összeállít egy tanulmánykötetet a szerző megismerésre érdemesített írásaiból, melyek között az olaszországi cigányok csoportjait leíró, rendkívül izgalmas és meglepő tényanyagot felvonultató írástól a xoraxano romák vérbosszulvét és békéltető mechanizmusait, a matrilineáris cigányság mítoszát, a szlovén romák megtelepedését és a romaromák csoportjainak területiális viselkedését bemutató dolgozatokig széles merítéssel kapunk vérbő megfigyelésekkel teli összképet a Balkántól nyugatra élő cigányságról. Az összeállítás szempontjait dicséri, hogy egy önálló fejezetben négy könyvismertetést is közread, melyekben Piasere a kortárs cigánykutatások és cigánykutatók meggyőző bemutatását, a viták és értelmezési kísérletek szemlélését kínálja.

A kötet (talán) egyik legimpozánsabb írása egy előadásként elhangzott szöveg a cigánykutatók magatartásáról. Piasere elutasítja a „hagyományos” cigánykutatók „kém-szerepét”, sajnálkozik az erre válaszul kialakított „*emancipált*” cigány véleményen, amely rasszizmussal vádolja ezeket, mondván: még jobb lenne talán, ha a cigányokat „elmaradottaknak” tekintenék, akik majd egyszer behozzák hátrányukat..., s azután hagynák őket békében éldegélni... Ámde Piasere ugyancsak elveti a cigányok másságát elismerő, s ezzel örökösen a nem-cigányokhoz adaptáló szemléletet. „Előbb ismerni kell azt, amit meg akarunk változtatni...” – szól a kézenfekvő érv, s belőle merít a „megismerni annyit tesz, mint megváltoztatni” elmélet is. Piasere az „*intervencionizmus*” és a „*tudományos elvakultság*” útvesztői között látja pályatársait kódorogni, hála és frusztráció közöttinek minősíti a cigányok és a cigánykutatók kapcsolatát.

A ciganofóbiát és a ciganofiliát elkülönítő osztályozásában ezért a ciganológusok mentális viszonyát jellemzi: egyfelől a „kutatás tárgyának” távolságtartó és „objektívált”

szemléletét, elidegenítését éri tetten, másfelől a hús-vér cigányok között eltöltött egész életutat írja körül a megközelítések alaptípusai révén. Így pl. a kutatómódszertani alapelvek közül kiemeli 1). a „*harapj és fuss*” módszert, amely a legrövidebb idő alatt begyűjthető ismeretek nyomán a hazamenekülést és az eltávolodó tudományos alkotómunkát eredményezi; 2). a „*sátor és nyelv*” taktikára épülő, barátkozásra és rövid összeköltözésre, beilleszkedésre koncentráló metódust, amely ugyancsak kétes eredményekre vezet; valamint 3). a „*cigány az ajtó előtt*” taktikát, amely a kutatóhely-környéki állomáshely felállítását, napi munkaidőben végzett megfigyelést és esti lejegyzést igényel, „tudás-újító” és adat-talicskázó munkát, amely azonban mind a kutató, mind a kutatott számára aligha több, mint a „tudomány nevében” *megcsalt társas kapcsolat*.

Piasere alapproblémája tehát a *kinek, kiért, ki által és miért* kérdésekre adható válaszok relevanciája. A kutatások nyomán elkészülő elemzések, a „hagyományos” és/vagy az „emancipált” cigányokról szóló feltárások „hasznos kapcsolatokról” hajlamosak beszélni, akcionalista módon keresik a beavatkozás terepeit, vitatják a megismerés lehetséges mélységeit, egyszóval végtelenül belátónak szeretnének mutatkozni – a „gázsó” értekezésekről azonban egyetlen cigány sem akar hallani. A „munka tárgyaként” definiálható cigányok ugyanis az antropológusnak, szociológusnak, nyelvésznek, pszichológusnak, pedagógusnak vagy szociális munkásnak éppen azt adják (vagy azt sem), amit az hallani-látni szeretne, nem hisznek a gázsó könyveknek, és nem hisznek azoknak sem, akik a tudomány nevében nyilatkoznak az élet nevében kimondható viszonyokról. Ezek ugyanis megcsalnak egy olyan kapcsolatot, amely emberileg ennél többre volt esélyes... Ha a tudomány célja a valóság birtokba vétele, s ez esetben a cigány valóságé is, akkor egyensúlyhiány jön létre: a „gázsó ciganológia” kialakulását nem ellentételezi egy cigány „gázsológia” megformálódása...

Mi lenne akkor a megoldás? Piasere nem köntörfalaz: lemondani ugyan nem kell a megismerés szándékáról, de ha megoldható lenne, hogy a gázsók ne csak „az Akadémia barlangjában bolyongó árnyék-teóriák szemlélésének” adózzanak, akkor „a cigányok iránt érzett profán szerelmüknek” átadva magukat, s a lemondás magabiztosságát is kétellyel fogadva előfordulhatna, hogy többre juthatnak kutatásaikkal, mint elődeik...

Piasere kötete éppen arról szól első és legfontosabb bizonyoságként, hogy a „profán szerelem” ím beteljesülhet a tudomány, az antropológia nyelvén és fogalmainak körében is...

A kiadvány adatai: Leonardo Piasere: *A ciganológusok szerelmei. (Válogatott tanulmányok)*. Szerkesztette Prónai Csaba. ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 1997.

Megjelent: *Létmódok és kimódolt létek /politikai antropológiai tanulmányok/*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek, No. 77. Budapest, 2000:124-128.

Identitás-tér és etnikai terep

Most jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában a *Tér és terep* című tanulmánykötet-sorozat újabb opusza, immáron három sötétkék ponttal a gerincén. (S mert a belbecs remélhetően fontosabbá lehet, mint a küllem, csupán tipográfiai fantáziám kacérkodik a majdani 17. kötet sűrűn telipontozott gerincével... Lehet, ez pusztán formai nyűnyörgés, hisz a keményborítós kötet már messzire üzeni, hogy ismét kiadós válogatást kapunk...). A tanulmány-válogatás most is olyan, hogy tavalyi (recenzori) lelkesültségemet idén sem tudom visszafogni a könyv tanulmányainak láttán-olvastán.

A sorozatot – mert most már visszavonhatatlanul az, ide értve, hogy intézményi funkciója szerint évkönyv is –, az MTA Kisebbségkutató Intézetében szerkesztik, s alcíme is következetesen *Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Már az első válogatás óta Szarka László és Kovács Nóra gondozza a szövegeket, idén pedig, a harmadik válogatásban már csatlakozott hozzájuk Osvát Anna is.

Kiadósság és tudományos formáltság (általában) nincsenek okvetlenül szoros rokonságban... Nemegyszer azonban igen. Szinte kínos elégedettség szólhat viszont (ismét) belőlem, ha immáron harmadszor is kritikusa lévén a sorozat épp aktuális kötetének, még mindig úgy látom, hogy ebben az évkönyvben kitartóan impozáns egységet formálnak az egyberakott írások. S lévén mind az intézmény, mind pedig kutatóinak ismerője, talán még azt is merészném összegzésként állítani, hogy egyre jobb és jobb kiadványok sikerednek egybe, egyre megmunkáltabb írások... – bárha a választott témakörök vagy tapasztalati tudásterületek mintha állandósulni látszanának. Kitartóan figyelmes pályatársaként lassan már elhatározhatnám, hogy az egyes kötetekben mindig csak bizonyos kutatók írásait követem figyelemmel, vagy mindig másikat választok... – merthát a mostaniban éppúgy, mint a korábbi kötetekben, annyi lenne az ismertetésre, interpretációra érdemes tanulmány, hogy egyértelmű sértésnek, kizárásnak érezhetné a szerzők egy része, miért nem foglalkozom alaposabban az általa írottakkal, miért mindig mások vannak soron...! Pedig a huszonhárom szerző húsz tanulmánya egyértelműen nem kerülhet azonos mélységű értelmezésre, megolvasásra vagy értékelésre... – én el nem unnám, de az olvasó biztosan.

Lóugrásokkal lehetne csupán haladni a kötetben, vagy huszárrohammal, akkor talán a végére érek egy rövid felsorolásnak, amelyből senki sem maradt ki. Ámde a szerkesztés rendjét követve, az első blokkal kezdve már elakadok. Nem bizonytalanság vagy időhiány, hanem a *Kulturális határok – adaptációs folyamatok* alcím kínálta sokféleség okán. Ha csak Ilyés Zoltán határfogalom-fölvezető áttekintését nézem, amelyben a nyelvi és felfogásbeli határok átfedik a történeti-földrajzi-etnikai övezeteket, a statikusnak tetsző fontvonalak fölött a határátlépések valóságos és tényleges jelenségei villannak föl, a kulturális találkozások és mimikri-magatartások belesimulnak a szituációk, narratívák, kulturális mezsgye-átjárások dinamikájába, s érintkezési (vagy kontaktus-) zónává alakulnak Ilyés értelmezésében (továbbá a kutatott társadalmi terepek „saját hangján” is) – akkor még mindig nem árultam el, hogy szeretnivaló az kínos pontosság, eszélyesség és árnyalt cizelláltság, amellyel a szerző írásait megformálja és mondandóját szerkezetbe ötvözi. Izgalmasan látja és hitelesen mutatja meg, hogy a társadalomtudományi határ-paradigmák, (amelyekben bármely térség szereplői saját reprezentációjukként jelennek meg), a valamely területre vonatkozó lokális és szimbolikus képzetek révén nemcsak attitűdöket alakítanak ki, nemcsak térformáló funkciójuk erősödik meg, de igénylik is az időbeliséggel kísért jelentéstartalmak változásainak tudomásul vételét. Ilyés a határ mint gát, az elválasztó vonal, a kint és bent közötti limitált jelenség állapotrajzával és felfogástörténetével vezeti be a kötet első felének elemzéseit, sorra véve földrajzot és gazdaságot, politikát és etnográfát, szociológiát és narratív tünetényeket, oral history-t és antropológiai felfogásmódokat, határrégiók életforma-mintáit, értelmezési- és

szerepjátékait, periféria-közérzet és találkozási zóna esélyeit, végül a határfeloldások, dekompozíciók veszélyeit is, elősorolva a kiszolgáltatottságot, a biztonsághiányt, majd a kooperációkkal együtt járó köztességek jelentőségét, végülis a problematika széles határsávját járja körül. Annyiféle és oly sok dimenzióját a térnek, időnek, funkcióknak és struktúráknak, szervezett és spontán alakzatoknak, lazán interetnikus és mereven előnykereső narratíva-változatoknak, hogy ezek átlátása nyomán az olvasó – ha eddig még nem kezdett elbizonytalanodni – immáron másként tekint a további fejezetcímekre.

De van-e (imígyen, határ-paradigmatikusan tekintve) fixnek vélhető eleme egyáltalán a határoknak? Vagy ha nincs is már, volt-e egykoron? Szinte a felvezető gondolatmenet ívére szabja közléseit Hofer Tamás is, midőn a történeti és etnográfiai határfogalmak relatív voltát illusztrálja megannyi példával. Azzal kezdve, hogy etimológiai kontextusban egykoron a *határ* szó a hatás és hatalom kiterjesztheségi limitjét jelezte, azon át, hogy a szabadnak tetsző réten, folyóvízen, parlagterületen is ott voltak a helyiek által pontosan ismert határjelek, övezetek, birtoklási térségek, röghöz kötöttségek, tilosnak minősített terek, jelkép-alkalmazási jogosultságok, a pandúrok jelvényétől a német és francia kártya használatának térségeiig, az etnikai önbesorolás mentális határaitól a haza virtuális horizontjáig vagy vágyképéig... S ezen még jócskán túl is, hisz ahány „kicövekelt” tulajdoni határ, földrajzi vagy akár mentális határtérség, történeti „evidencia” csak van, épp annyi a határátjárások száma, módja és leleményes válfaja...

A nemzettudatok változó határjelképei és a határok alatti-fölötti átjárások, áramlások tapasztalatai a kötet e pontján már szinte teljessé válnak (a huszadik oldalon a négyszázból!). A térségi kapcsolatok rendje, árnyalatai, a rokonsági-baráti-közösségi összekapcsolódások és elválakozások oly sokrétűek, hogy valósággal relativizálják nem csupán a határfogalma(ka)t, hanem az erről merengő kutatók szakirodalmi hivatkozásait is. Nem tudni, valójában mi akadályozza meg a társadalombúvárokat abban, hogy mindannyian ugyanazt a szakirodalmi bázist használják, de a sokféleség édes haszna éppen abban mutatkozik még egyértelműbben, hogy ahány szerző, annyi más szerzőségi jegyzéket és inspirációt képes meríteni a kortárs vagy történeti érvényű forrásművekből. Kérdés persze, hogy bármely *szerkesztői gondosság* képes lehet-e az írások lehetséges találkozási pontjain legalább egy lábjegyzetet reszkiroznia arra, ha analóg vagy vitatkozó álláspont olvasható ugyanabban a kiadványban, melyet az egy műhelyben munkálkodó szerzőgárda akár disputaként is közös munka részének tekinthetne... – de erre itt nem került sor. Vagy ez okfejtéseknek egymásra hangolása, kontrasztálása talán inkább az olvasó feladata lenne...? Nem tudom igazán, ám ismerve a tudományos intézeti kiadványok készülési szokásait, úgy vélem, inkább időhiány, a megkésve leadott kéziratok összehangolásának elmaradása okozza, hogy az egyes írások egymásra nem (vagy igen ritkán) reflektálnak, csak csupa „külső” forrásra. Pedig „önkörükön” belül is tartalmas vitát formálhatna a fölhasznált források értéke, haszna, olvasata, idézhetőségének rangja, vagy épp gazdagító hatású lehetne, ha egymás írásait is ismernék a szerzők...

A történeti kontextusú és néprajzi-antropológiai érvényű határfogalom-változások mindazonáltal nem csupán a kutatók egyes körei, tematikus konferenciák vagy közkeletű források használata révén lesznek parttalanok, hanem egyes diszciplínákon belül is igen érdekes verziók mutathatók ki. Kocsis Károly itt a politikai földrajz frontvonalainak és határoló fogalomköreinek szemlájében a lakatlan természeti környezettől (hegylánc, mocsár, erdő, láp, gyepű) az államegység garanciájaképpen integrált területi kihatásokig (frontier, limes, boundary) nemcsak a klimatikus viszonyok, történelmi tünemények nagyító alá vételét végzi el, de a határolásnak épp a határok mozgása-változása okán szükségképpen részévé vált zónák jellemzőit keresve az elválasztóvonalak (határolás, korlátozás) mellett az összekapcsolásra, egybekötésre is alkalmas természeti és társadalmi kritériumokat sorolja elő (pl. telekommunikáció, nyelvi kontaktusok, kereskedelmi zónák, etnikai-vallási kölcsönhatások, regionális kooperációk). Ugyanakkor figyelmeztet is arra, hogy a történeti-

politikai revans-szándékok (etnikai alapú irredentizmusok, kisebbségpolitikai manipulációk, vallásváltási kényszerek, migrációs törekvések, etnikai tisztogatások) tetszőleges helyszíneken erősíthetik meg a kizáró és bekebelező típusú határokat, vagy tehetik akár csak merevvé és törékennyé a nyelvi közlekedés vagy az asszimilációs trendek térségeit.

A határ mint geográfiai vagy kulturális, állami vagy etnikai képződmény mindezek mellett egyfajta nyílás, ajtó vagy ablak is, melyen át tényleges vagy virtuális híd vezet a bent felől a kint felé, egy ellentmondásosan kettős szuverenitás érvényesítése ellenében, vagy az interakciók tudomásulvétele formájában. Bindorffer Györgyi a dichotóm határfogalom (innenső és túlnani) végpontjai között lehetséges kategorizálások statikus és dinamikus jellemvonásait taglalja, a határkijelöléseket a társadalomlélektan által jól ismert „mi”-csoport és „ők”-csoport identifikáló jelenségeivel hozza összefüggésbe. Jelzi persze, hogy határokat nemcsak a hatalom húz meg (persze legfőképpen ő!), hanem két oldalról építik (vagy bontják) is. A határ az identitás és önvédelem alakításának eszköze éppúgy, mint olyan konstrukció, amelyet alkalmilag és tetszőlegesen kiválogatott elemekből is összeállíthat egy csoport tagsága, melynek elemi önmeghatározásához tartozik a „másoktól való különbözés” és pozitív önértékelés kisebbségi vagy többségi érv-készlete. Minthogy pedig az etnikai és kisebbségi határok korántsem mindig esnek egybe a kulturális, gazdasági, politikai vagy földrajzi határokkal, ezért már magába a közösnek tekintett térbe is kettős identitások vagy osztott közösség-érzetek kapaszkodhatnak. Ezek között a folytonos interakciók, kölcsönhatások dolgoznak, hisz akit kizárnak az egyik (példaként, mondjuk vallási) identitás-csoportból, az még nyelvi, kulturális, etnikai, térbeli vagy gazdasági helyzetét tekintve tartozhat más csoport(ok)hoz. Sokszor kettős hatás, többretegű identitás erősödik meg a külső és belső szituációk nyomáskülönbségei mentén, de az érdekek, érvényesülési racionalitások vagy gazdasági-politikai faktor-hatások is jelen vannak mindebben, sőt át-meg-átmetszik a látszólag rögzített határokat (pl. nemzeti identitásokat, haza-képzeteket, diaszpóra-öntudatokat, képzelt-közösségi kapcsolatokat). A folyamatok mai irányait tekintve zordulás, merevedés is található közösségeken belül és rajtuk kívül is, ám hosszabb időtávon a határok „spiritualizálódása”, képletessé válása, kultúraváltási gyakorlatok és készségek általánosabbá válása figyelhető meg.

Ha ezidáig a kulturális határok és azokon belüli adaptációs folyamatok túl sok rétegét idéztem is elő a kötetből, Feischmidt Margit tanulmányából aztán már végképp az elválasztó-összekötő határfogalmak és bennük-alattuk-fölöttük átívelő kultúraközi kölcsönhatások nehezen osztályozható sokasága tolakszik elő. Geopolitikai megkülönböztetéstől a határsávi és határátlépési gyakorlatokig, közösségi kiterjedéstől a szimbolikus jelentésvilágok határtalan határaiig sorolja a változatokat. Azonosságba foglalt osztottság, egyenlőtlen hozzáférés és birtoklás, integráció és szegregáció mintázatai, különbségeket reprodukáló és egybetartozásokat legitimáló határfunkciók mellett ugyanis a területileg megjelenített (border) és a közelségben rejlő (frontier) áthatás-mozgás-kontaktusfelület-együttműködés hibrid folyamatait különíti el. Az összekötő híd-metafora és a zárva vagy nyitva tartott ajtó jelképisége egyformán konstruált kettészakítottságot tükröz, ugyanakkor vonzást is tartalmaz, miként a hárvidekek társadalmi számára kettős hovátartozás: „hazába”, hátországba, meg „idegenbe”, a másság felé is egyszerre kötődni részben kettős identitás, kooperációs esély, részben meg konfliktus alapja és hordozója-kifejezője is.

Mindez elméleti áttekintésként szolgál, Feischmidt Margit számára, hogy azután a választott nézőpontból az antropológusok által határként értelmezett elválasztó mechanizmusokat, a határok által megosztottak védekező magatartását, továbbá az etnikai csoportkapcsolatok határ(ki)kerülő gyakorlatait vegye szemügyre, mezsgyék, nemzeti identitások, kulturális érdekjátzmák, szimbolikus diskurzusok és kulturális hátországok territoriális érvényesülésében, közelebből pedig az erdélyi románok és magyarok határárpítési és határfeldolgozási stratégiában. Határátlépési helyzeteket, román stigmatizálási

diskurzusokat, külső irányból jött (nemzeti) határdefiníciók elfogadását és emocionálisan közvetített Trianon-vágyképeket egyaránt sorra vesz, az etnikai szolidaritás helyzeteit, a migrációkkal kapcsolatos vélekedéseket és megítélési vagy értéktulajdonítási diszkussziókat taglalja, a romániai magyarok „magyar-képeinek” illusztrálásával pedig olyan hibrid életvilágok azonosítási folyamataira közelít rá, amelyekre kevészer és kevesebb érvénnyel tekintenek a szociológiai, kisebbségkutatási tanulmányok többségében.

A határ-narratívákról szóló beszéd persze nemcsak a kisebbségkutatók jellemző vonása (sőt!), a határátlépések hétköznapi helyzeteiben nemcsak a mesélőknek, hanem a kutatóknak, sőt az olvasóknak is megvan a maga értő, értelmező szerepe. Bakó Boglárka esettanulmánya egy erdélyi faluban végzett terepkutatás (látszólag) „mellékterméke”, melyben egy zárt falusi közösségben végzett hosszabb kutatómunka határátlépési helyzeteit illusztrálja olyan asszonysorsokkal, amelyek „normatörők” voltak, átléptek a saját evangélikus közösség periferiájáról az újabb, híveket hódító karizmatikus vallási közösségbe, ezzel kiléptek a számukra közösségi büntetésként vagy stigmaként meghatározott marginalizáltságból, megváltoztattak nemi szerepekhez fűződő hagyományt, a „női társadalom” elvárásaival is szembekerülve, sőt új vallási közösségükben etnikai és nemi szerepkötöttségektől mentesen találtak helyet. „Mássá” váltak, „új női típus” jellegzetes vonásait formálták meg, s ha eredeti vallási csoporttagságuk immár meg is szűnt, pusztán a példával, a másként élés esélyével és a perifériára szorítottság elleni aktivitással olyan etikai modellt formáltak, amelynek eltérő jegyei a hagyományos közösséggel szembeniek, azon kívüliek, lényegében családfüggetlenek (egy olyan korban, amikor a nagycsalád ideálja és konvenciója már más szempontból sem fenntartható).

Nemi szerephatárok átlépése, outsider állapot véglegessé válása, stigmatizáltság és másság vállalása... – olyan közösségi normaszegések folyamata ez, amelynek megjelenése (vagy tételezése) nemcsak a hiteket, vallásokat, hanem az életviteli kultúrákat és értékrendeket is éppúgy áthatja. Nemigen lehet ez másként korunk európai zsidóságával sem, amelynek csoportjai ismét aggodalommal tapasztalják az új antiszemitizmus megjelenését és látható elszaporodását Európa térképén. Kovács András ezt a viszonyt, a holokauszt utáni állapotot már megtagadó európai közviselkedést veszi reflektorfénybe: midőn a megmenekült zsidóság immár nem az arisztokráciában, hanem az államokkal vállalt íratlan szerződésben merte látni jövőjének kevéske esélyét, ebbe a jogvédelem, a gyűlöletbeszéd tiltása, az államalkotó demokratizmus elemi egyenlőség-esélye is beleértődött; sőt: az európaiság kinyilvánításának és az államközi kapcsolatok gazdagodásának idillikus állapotaként a morális kötelezettségvállalás ugyancsak garanciaként szolgált... – elvileg. Mert gyakorlatilag viszont a (jöllehet szerepére, újrafőlismert esélyeire, vállalható identitására, sőt intézményes védelmi formák sokaságára hagyatkozni próbáló) zsidó reneszánsz alighogy alakulni kezdett, azonmód szembetalálta magát az új antiszemitizmus vehemens és elharapódzó új hullámával. Az államokkal kötött morális szerződés nem vált társadalmi szerződéssé, s ma már egyre kevésbé lehet tradicionális kultúrára hivatkozva az európai kultúra megszabott útjától eltérő irányban identitást keresni, egyre esélytelenebb azt állítani, hogy ami amerikai, az nem föltétlenül zsidó is, ami izraeli, az nem okvetlenül háborús, ami más, az még nem okvetlenül rossz vagy ellenséges is. A világháborút követő állapot, az európai zsidóság és az európai államok közötti szerződéses viszony ma már elhalványult, a rövid időszakot jellemző harmónia mostanság számos újabb szélsőséges csoport rövid távú politikai kalkulációjának van kitéve, veszélyeztetve a kontinens zsidóságának mint önértéknek fennmaradását. Morális határ, lelkiismereti kompenzáció és a partneri kapcsolat szimbiózisa került veszélybe, miközben e határok és egyensúlyok mindig is belsőleg osztottak, kívülről is tagoltak, környezet által sem kitaróan támogatottak voltak. „Zsidó és nem zsidó közszereplők és politikusok tudatos döntésére – és ezzel komoly konfliktusok vállalására – van szükség ahhoz, hogy Európa és zsidói között helyreálljon a harmónia. Ha az európai identitás körüli

konfliktusokból nem azok kerülnek ki győztesen, akik számára a zsidóság jelenléte a kontinensen önérték, előfordulhat, hogy a félelem, az értetlenség és a rövid távú politikai kalkulációk spirálja olyan konfliktusokhoz vezet, amelyek jövátételtenül szétrombolják azt a szimbiózist, amely a Shoa utáni évtizedekben fokozatosan kialakulni látszott az európai népek és az Európában élő zsidóság között” – írja Kovács.

Hogy a szimbiózis a határokon innen vagy túl van-e, hogy Európai és népei még egykor volt határaik között élnek-e, s ami körülöttük vagy bennük változott, az föloldotta-e az értetlenség és félelem légkörét... – ma még (vagy már) aligha tudhatni. De hogy a határok funkcionalitása életre hív másfajta etno-territoriális konfliktusokat és kultúra-közi értetlenségeket, az bizonyos. A kötetnek ezen a pontján már világosan kitetszik, hogy a hazai és európai kisebbségelméleti vagy lokalitás-kutatási témakörök miként illeszkednek mozaikkövekként az identitás-terek és etnikai-kisebbségi terek szimbolikus geográfiájába. Az eset-elemzések, térségi tereptanulmányok sorát épp a zsidóság számára is okkal igényelt tolerancia-szemlélet, meg az asszimiláció- vagy megmaradás-kérdések aktualitása nyomán Petteri Laihonon írása viszi tovább: a romániai bánági (bánáti) többnyelvűség elemzésével olyan nyelvi ideológiákra mutat rá, melyek a kutatók által kevésbé preferált térségben érvényesülnek. Mennyiségi szövegváltozatok gyűjtése helyett minőségi elemzést végez olyan kutatói szerepvállalással, amely nem a bennfentesé, nem a jobbantudóé vagy az őslakosé, hanem az idegené, a külső szemlélőé, akit ugyanakkor a „terep hangja” érdekel elsősorban, nem pedig a kutatási koncepció igazolhatósága. Lévéen finn kutató, akit a többnyelvű közösség tényleges beszélnyelvi gyakorlata foglalkoztat, nem pedig a nemzeti ellenkezések helytörténete, szerét ejti annak, hogy ne csupán egyetlen (magyar) kisebbségi közösséggel foglalkozzon, mely ugyan a legnagyobb, de mellette román, német, szlovák, horvát, bolgár, szerb és sváb szórványcsoportok is élnek, s mindez lehetetlenné teszi a Bánágban a nyelvsziget kialakulását, inkább a többnyelvűség érhető tetten. A nyelvpolitikába persze az ideológia, az iskola, a politikai képviselő esélyei, az egyházak hatása, a tolerancia még létező módjai, valamint a regionális identitás alakulása is belejátszik. Ezt a multikulturalitás helyi módjai, a befogadó magatartás hagyományai, a nyelvcsere sajátos változatai is befolyásolják, s a mindennapi élet közösségi szintjén kezelhetővé teszik.

„Apró jelekben is tetten érhetők vagyunk... (...) Azért ez a mi kávénk, mert olyan, mint mi, vendégszerető, meleg, olyan igazi balkáni, nem rohan, van ideje a másakra, és délibb, melegebb, barátságosabb, mint máshol Európában” – foglalják össze ezt a hétköznapi élményt Hajnal Virág és Papp Richárd tanulmányuk bevezető soraiban, utalva arra, hogy nem csupán saját „olvasatuk”, értelmezésük fókuszában áll a mikrojelenségek elemzése, hanem ebben is inkább azokra figyelnek oda, akik kutatás közben maguk hívják föl a figyelmet egy jelenség szociokulturális voltára, holisztikus tartalmára, mely nélkül maga a lét is nehézkesen értelmezhető. A kávézás mint hétköznapi esemény írásukban nemcsak történés, együttlét-állapot, hanem rituális gyakorlat, melyen át a megfigyelt közösség kultúrájának komplex összefüggésrendszerére pillanthatnak rá. A kávézás rítusa a délvidéki magyar közösségekben (Dobradóban, Zentán és Bácsfeketehegyen) azért is nyer különös fontosságot, mert a generációk közötti egykori viszonyok változása, a zadruha szervezetének szétesése és a modern életvitel betolakodása közepette alig maradt már csupán néhány elem, mely az életmódot strukturálja, a napot tagolja, az emberi kapcsolatokat bensőségeséssé lenni hagyja. Az egymásra figyelő nyitottság, a nemi szerepek szabályozottsága, a kulturális értékrend fennmaradása nemcsak etnikus jelleget ölt, hanem a másságot, a helyi „ellenkultúrát”, a saját világkép és térérzékelés horizontját megszabó közösségiséget is építi. A kulturális határok, a térbeli mozgások, a létértelmezés kisebbségi viszonyrendszere azt a mentális épséget (vagy legalább ennek vágyát) szolgálja, amely nélkül e tájon megmaradni szinte lehetetlen. A kulturális- és identitás-határok ilyenén építése, fenntartása mentalitás-kategóriákat formál,

megkülönbözteti Észak és Dél, Kelet és Nyugat, „balkáni” és „európai” kulturális égtájak mentalitásföldrajzi jelentőségét is.

Politikai egyenjogúság, nemzeti oszthatatlanság vagy államterületi sérthetlenség jogi-igazgatási kategóriarendszere persze nincs okvetlenül szoros kapcsolatban a demográfiai, térhasználati, kartográfiai vagy etnoföldrajzi jelenségekkel. Keményfi Róbert itt közölt tanulmánya az 1848-as, 1868-as jogszabályalkotásig, valamint a huszadik század eleji etnolingvisztikai előzményekig megy vissza, hogy a kisebbségkezelés gyakorlatában „bevett” vagy bevezetett térképezési szemléletváltozást illusztrálja. Nyelvhatárok, nyelvszigeti és nyelvváltási folyamatok szimbolikus ábrázolásában vállalt politikusi szerepeket, a nemzetiségi térképészet plasztikus szerkesztési elveit és (látszólag) „politikailag semleges” tudományos precizitásait hozza példaként arra, miként lehetett bármikor kiforgatni vagy politikai célra fölhasználni a kisebbségek térképi ábrázolását, vagy az „egyes etnikumok terület-birtokló erejéről” szóló benyomásokat és szimbolikus politikai manipulációkat.

Merthogy az etnopolitika különböző alternatívákban nyilatkozik meg, s korántsem független az etnikai csoportváltozásoktól, ezt régóta tudjuk. Tóth Ágnes és Vékás János 2001-es népszámlálási adatelemzése a külföldön születettek kisebbségi-nemzeti kötődései szerinti azonosságkeresését taglalja. A határok és identitásválasztás jelenségeit azok különböző szinteken reflektált képződményeiben nagyító alá véve ez a tanulmány nemcsak a közösségek fennmaradásának szolidaritási, mobilitási, mintaválasztási mutatóit fürkészi a demográfiai anyagban, hanem a népszámlálás-módszertani bázison a nevesített, életviteli közösségek kettős identitás-meghatározódását is kimutatja (valójában nem kettévált vagy megosztott, hanem többes kötődés formáit vizsgálva). Az országonként, kisebbségenként, többséghez fűződő viszonyban és demográfiai mutatókban ismertetett helyzetkép példa arra, hogy a népszámlálási statisztika nem a valós, mégcsak nem is a vallott adatokat mutatja, hanem az identitásjellemzők domináns, kompakt, többirányú etnospecifikus sokféleségét, melyet nem okvetlenül az anyaország vagy a politikai trendek segítenek gazdagodni, hanem a „tartós és dinamikus fejlődési pályára került” kisebbségek, a bevándorláspolitikai és a konfliktusmegoldó szándékok összehangoltsága legalább annyira.

A törvényi kezelés és a kisebbségi létállapotok fura lebegtetése alkotmányos alapokon is tiltásokat intézményesített a szocializmus-kori nemzetiségi kérdéskezelésben, melynek reformált részletszabályozását az 1993. évi kisebbségi törvény volt hivatva megoldani. Azóta többféle kormányzati (és ellenzéki) kisebbségpolitika került a köztudatba, a kisebbségfogalmat nemcsak határ(olás)ok és jogi garanciák, hanem etnikum-szintű önszerveződési törekvések is átformálták. Erről Szabó Orsolya értekezik, dilemmává téve, hogy valódi reform, vagy csupán módosítások látszatai vették-e körül e folyamatot, s ha a 13 legitim kisebbségből nyolc elutasítja a választói névjegyzéket, akkor a rohamos asszimiláció következményét vajon el kell-e fogadni, vagy érdemes még a jogi szabályozás további reformját szorgalmazni. Ezek is határok tudniillik, a választójog problematikája és az uniós csatlakozás normái még inkább azokká teszik, akár tekintet nélkül is a kulturális autonómia, a kisebbségjogi és emberi jogi normák meglétére vagy érvényesíthetőségére.

Ugyanerről az alapról Eiler Ferenc már egy következő ciklusban, az 1998–2004-es önkormányzati választások reformidőszakában bekövetkezett módosulásokat követve értekezik. A szabályozások buktatót, pénzügyi és szervezeti kötelmeit, helyi vagy országos kisebbségi autonómiák formáit, visszaéléseket és korrekciós folyamatokat ismertet, a kormánypártok és a képviselők csatározásait is említi, kiemelten szólva a cigány kisebbségi törekvésekről, lévén ezek mégiscsak a legnagyobb kisebbséget érintik...

Változási igények, kisebbségi működés-zavarok kutatása alapján folytatja az előző témakört Kállai Ernő írása, aki harminc települési önkormányzat funkcionalitását épp a helyi képviselők és vezetők pozitív programja tükrében elemzi. Konfliktusok és harmóniák, határok és határátjárások minden helyi szinten személyközi viszonyokat tükröznek, így messze nem

igaz a cigányellenesség konfliktusokból származó vádja, de annál inkább érvényesül a szakértelem hiánya a roma kisebbségi kultúrában funkcióba jutottak körét tekintve. S hogy képes-e bármely helyi csoport, kulturális hagyományoktól függetlenül, vagy azok ellenére problémamegoldó feladatra vállalkozni, nem kis részben a kulturális identitás-megőrzés határhelyzeteitől függ, bár a jogi védelem és antidiszkriminatív garanciarendszer, vagy a finanszírozás és a cselekvésképesesség korlátai éppoly „külső” határokként szolgálnak, mint a belső félelem a megosztottságtól, a hamis képviselőktől, a szavazóképes lakosság morális merészségétől.

A kérdésfelvetések és -megoldások korántsem mindig azoktól származnak, akik magát az élethelyzetet nap mint nap átélik, formálják. Vagy nemcsak tőlük... Függ többek között a közmoráltól, a politikai érdekcsoportok gyürkőzésétől és az intézményi szabályozásoktól is, de nem hanyagolható el a közgondolkodás sem, amelyre pedig (jó esetben) a kutatások is visszahatnak, esetleg szemléletformáló vagy korszakos belátásokat is lehetővé téve. Épp ezért izgalmas és fontos, miként vélekedik és gondolkodik a társadalomkutatás magukról a kisebbségi helyzetekről, s ezen belül is a romák körül konstruálódó ismeretek egész terrénjáról. A *Tér és terep III.* kötete igen széles palettán vonultatja föl a megfigyelések, megértések, regisztrálások, értelmezések és rendszerezések technikáit, s ezekhez képest elkülönítő, választékosabb és puhább eszköznek minősülő a kulturális antropológia nézőpontja. Prónai Csaba írása (három példa alapján) azt taglalja, miként hatottak a cigányokról kialakult hamis vélekedések ellen a kulturális antropológiai konstrukciók, amelyek döntő fordulathoz, paradigmaváltozáshoz járultak hozzá a cigánykutatásokban. A „piszkos” cigány, az „élősködő” cigány és a „nevelhetetlen” purdék etnokulturális „típusa” oly sokféle nemcigány felfogásban él, hogy valódi tudományos közbotrány-számba menő felfedezéseket produkálnak mindazon szerzők, akik hajlandók voltak közelebb kerülni a cigány létmódhoz, s megpróbálták belátni vagy meglátni mindazt, amit sokan csak félreértésekkel pótolnak. Megláthatták így azt is, miként látnak és néznek e láthatatlan világok lakói azokra, akik magukat oly láthatónak és jelentősnek tartják...! „A cigányok ugyanis attól a naptól fogva interkulturálisak, amióta cigányok. Hozzájuk képest az antropológusok újszülöttek” – idézi Prónai a jeles Leonardo Piasere felfogásmódját, rögzítve mások munkái alapján is azt, hogy a cigány és nemcigány világok közötti nyitottságok/zártságok azért képesek határrá erősödni, mert épp a „cigányok földrajza” vált teljességgel ismeretlen földdé a nemcigányok számára, s a „külvilág” szemében a táborközösség inkább gettó és elmaradottság-szimbólum, mintsem egy szerves és egészséges kulturális közösség miliője.

Sajátuk tartani, vagy idegenként kezelni – ez nemcsak a stabilizálódott kulturális másságok szemlélethatárát megszabó nézőpont kérdése. A Vasfüggöny mögötti és utáni országhatárok átjárhatósága kihívta a döntéshozás kényszerét a „menni vagy maradni” kérdésében is, vagyis a mobilitás, a vándorlás, a menekülés, az áttelepülés és otthonválasztás minden kényszerét és perspektíváját előidézte. A sokféle mozgásosság közepette pedig átrajzolta a határok, a perifériák, a „végek” dilemmáit is. Váradi Monika Mária (Doris Wastl-Walter és Friedrich Veider segítségével kezdett európai) határdiskurzus-kutatása ezeket a kihívásokat és részválaszokat regisztrálta, noha eltérő mértékben a kettős határokkal övezett európai térségekben: szlovén-olasz, keletnémet, német-cseh és német-lengyel otthon-narratívákban és életút-interjúkban olyan színskáláját mutatta fel a morálisan vállalt helybenmaradásnak, melyek a migrációs narratívák ellen szólnak ugyan, de belső indokai a perifériáról valamely központba kerülés vágyképeivel találkoznak. A kötődések nyelvi-stilisztikai, s legalább ennyire morális-sikerképességi lenyomatai végső soron arról (is) szólnak, hogy ne kelljen a határvidéken, átmeneti övezetben, parciális állapotban érezniük magukat, hanem lehetőséget nyerjenek a marginalitásból menekülés révén a pozitív identitás és integritás folyamatos átélésére.

Menekültként élni, vagy bevándoroltként remélni, esetleg határon túliként vágyakozni, vagy éppen merészen nekivágni a reménytelen munkapiacnak és kiszolgáltatottságnak – az 1990-es évtized kormeghatározó életélménye lett százezrek és milliók csoport-történelmében. Kovács András a magyar bevándorláspolitikai intézményi szervezetének működését, elveit, a passzív-megengedő és az aktív-befogadó migrációfelfogás változási trendjeit ismerteti, beleértve a határon túli közösségek stratégiáit, kisebbségdefiníciós szemléletváltozások útjait, védelmi magatartások indokait is. „Nincs koncepció olyan programok kidolgozására, amelyek a befogadó közösségek és a menekültek közötti feszültség enyhítését célozzák. A kormányzati kommunikáció rendre összemosza a menekültügyet az illegális bevándorlással és az embercsempészettel, nem szól a menedékkérők befogadásának humanitárius elemeiről, tovább erősítve ezzel a lakosság menekültekkel szembeni előítéleteit” – összegzi üzenetét a szerző. Pedig a nemzetközi migráció európai trendjei bennünket is megfontolásra és felkészülésre kellene ösztökéljenek, nem pedig olyan határolásokra, amelyek csakis a bevándorlók előtt leeresztett sorompók cölöpjei lehetnek, nem pedig a jogi, politikai és kulturális közösségbe tartozás talpkövei.

A kötet kulturális adaptációs (első), etnopolitikai (második) blokkja után az adattár harmadik, immár az Évkönyvben megszokott egysége található. Ebben éppen a migrációk és kisebbségvédelmi megoldások ismertetései vezetik be az Európai Konvent vonatkozó elgondolásait, jogforrásait, alkotmányos intézményeit is bemutató forrásháttérrel. Vizi Balázs a kulturális sokszínűség európai modelljét mint a kisebbségi nyelvek támogatási, védelmi és diszkrimináció-ellenes csomagtervének részét ismerteti, fordításban közreadva a Konvent konkrét javaslatait. Az „Egység a sokszínűségben” indítvány olyan intézmények, bizottságok felállítását célozza meg, melyek talán éppen a fentiekben tárgyalt, félreértett és szűkkeblűen interpretált kisebbségfelfogások trendje elleni hatékony fellépést szorgalmaznak. S hogy a folyamatban jellegadó események, intézmények, felfogásmódok és megoldásképletek még milyen messze vannak tőlünk, az adattár részeként itt közzétett magyarországi kisebbségi kronológia (Mlecsenkov László munkája) is illusztrálja. A kötetzáró sajtóhír-válogatás (Vékás János összegzése) magyarországi és határon túli eseménytörténetet kínál a 2003-as évből.

Van a kötetnek (alighanem a benne foglalt tanulmányok szerkesztettségéből fakadó, vagy talán az olvasói érdeklődés és lankadás hullámválásaiból eredő) sajátlagos dinamikája. A tanulmányok hol nyitnak valami új és egybefoglalható felé, hol zárnak valamely közösség miliójébe; átélhetjük az egyes vagy többes számú szubjektivitást („velem hogyan történt”, „mi mit akartunk”), s egy következő írásban az egyes szám harmadik személyű objektivitást; térben nyitott, de terek színeit és állagát tekintve olykor meglehetősen zárt dimenziók között mozgunk; elvont és elméleti „szétszalazások” mellett-előtt sűrű terepkutatások terébe kerülünk, saját identitásunk próbájává válik mások téridentitása és határolási gyakorlata... Tér és terep sajátos dinamikáját még a kutatási és elméleti szinteken kívül a magyar és határon túli, belső és külső, hazai és európai, lokális és univerzális tudások ismeretanyaga színezi. Nem utolsó szerkesztői-szerzői mutatvány ez, s ha előzményei már megvoltak az előző két kötetben is, e harmadik most kellőképpen jólhangoltra sikeredett.

Merthogy sikeredett. Ez talán szűkös „jelentéshatárú”, de egyértelműen summázható eredmény. Tereké és terepeké egyaránt, ahol a kutatók mozogtak, fölfedeztek, megneveztek, viszonyítottak. S vajon mi egyéb érdeme lehetne még egy kollektív tanulmánykötetnek...!?

A kiadvány adatai: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III.* Szerkesztette Kovács Nóra, Osvát Anna és Szarka László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 401 oldal.

Megjelent: *Kultúra és Közösség*, 2005. 3-4:103-109.

Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára

Szerkesztette: Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István

Mit is kezdene az ember egy könyvtári polcon, vagy a könyvesboltban reámosolygó kötettel, melynek idegen címe legalább arra késztet, megnézzem, miről szól, ki írta, miért rejtőzik az idegenes szó vagy név jelentése mögé...?! Az amúgy látványos, leszálló est előtti kékek és alkonypir körvonalazta borítóról két afrikai sziluett sejlik föl. De micsoda az a *Harambee*...?

A kötet belső címlapjáról már az is kiderül, hogy a 60 éves Füssi Nagy Géza születésnapjára üdvözlésére formált műről van szó, szerkesztette Sebestyén Éva, Szombathy Zoltán és Tarrósy István. A négy név így együtt már sok, a kötet vastag (459. oldalán érnek véget az angol rezümék), s ha üdvözlés, hát bizonyosan valaki olyané, aki erre méltó volt...

Látszólag ily egyszerű a könyv impresszó-szintű kezelése, ami a valóságban persze nincs így, vagy nemcsak így van. A hátoldali szövegből rögvest arra is magyarázatot kapunk: a címszó a gyarmatosítást követő időszak idején Kenyából jött szakszó, avagy mozgalmi indulatkifejező egyszerre, melynek jelentése annyit tesz: „közösén előre!”, vagy „dolgozzunk együtt...!” A könyv pedig, láthatóan tükrözi egy jeles szakember korszakos jelenlétének hatását, a közel negyven szerző tisztelgését, s valami olyas együttműködést, amelynek Afrikára vetítése határozza meg a mű alaptónusát.

Tehát Afrika, és Füssi Nagy Géza... Többen, sőt sokan vannak egyetemi hallgatók, akadémiai kutatók, újságírók, nyelvészek, televíziós szakemberek, akik a két tünemény közös nevezőjét azonnal egymásra vetített azonosítással találják meg. A magyar bölcsészeti területen, s a nyolcvanas évektől egyre nyilvánvalóbban, Füssi Nagy Géza jelentette az Afrika-fogalom és Afrika-interpretációk valóságát. Legalábbis egy sor olyan területen, ahol Afrika egyáltalán szóba került. Merthát, valljuk be, alig-alig gondolunk Afrikával, s majdnem elegendőnek tetszik a közműveltség szintjén annak bevett tudása, hogy Afrika az, ahol meleg van, ahol a feketék és az elefántok meg krokodilok laknak, a Nílus folyik meg a felkelő népek háborúznak, s van malária meg éhezés meg AIDS is több, mint amennyi kell. De hogy még ezen kívül vannak mesék és regények is (nagy hányadukat éppen Füssi Nagy Géza fordította), van „néger szobrászat”, vannak vulkánok és sivatagok, törzsi művészet és gyémántkereskedelem, karavánutak és vegyesen kétezres meg százmillió lakosságszámú államok is – ez már csak a figyelmesebb érdeklődők számára nyilvánvaló.

A Harambee kötetben pedig mindezek sokszoros árnyalásban jelen vannak. Teleki-expedíció és jura kori paleolit-maradványok, rituális temetés és törzsi vagy nemzetállami diplomácia, olaj-exportálási mutatók és éhezési világsúcsok, földrészek közti egyensúlyozó szerepkör és élelmiszer-diplomácia, poszt-gyarmati helyi politika és egyetemes emberi jogvédelem – ezekről már azok is kevesen tudnak részleteket, akik amúgy nem kezelnék „elmaradott” vagy „primitív” népeknek Afrika lakóit. A Harambee kötet ennek (s az ennél még sokkal cifrább) végtelen sokszínűségnek súlyos reprezentációja, magvas termése, mint a hazai afrikanisztika kutatási területein legrangosabb szakértők, kutatók és egyetemi oktatók Társaságának is spirituális testet-öltése. Harminckilenc szerző, s még a címeket felsorolni is sok tanulmánnyal, témával, kutatási tárgykörrel...

Másként kifejezve: ki (ne) tudná, hogy a magyar afrikanisták ennyien vannak, ilyes társaságba tömörülnek, ekkora kötetre merészkednek, ilyen hatással van rájuk egyik kollégájuk, s ezt a közös előretörést is *együttesen* vállalják... Vagy hogy egyáltalán van magyar afrikanisztika, van Teleki Sámuel vagy Kittenberger Kálmán, Szécsényi Zsigmond vagy Magyar László nyomdokain haladó hazai tudományág...! Sőt, azt még kevésbé illik tudni, mennyi mindenki és mily sok területtel foglalkozott, illetőleg foglalkozik ma is az a seregnyi magyar szakember, akikről az értelmiségi közfelfogás is aligha tud többet, mint a nilusi krokodilokról vagy egyiptomi vízilovakról.

A szándékolt naivitás persze nem rejthető el a recenzens szándéka mögött, de ha bevallani mégsem illik, akkor is ki kell mondani, hogy a kötetben megjelent írások korántsem minden tekintetben tükrözik a szerzők leplezhetetlen tiszteletét Füssi Nagy Géza iránt. Olyan személyiségről, s személyében a magyar afrikanisztika egyik legismertebb egyéniségéről, korszakot meghatározó alakjáról van szó, aki mellett (s aki révén is) felnőtt egy kutató-generáció, akik nem bizonyosan azon az egyetlen úton indulhattak csak el, amelyen egykori oktatójuk járt. Vagyis, ha azt nézzük, hogy a szuahéli nyelvészet, az afrikai szövegek, szépirodalmi művek, mesék, históriák fordítása és az afrikai szellemiséget megérteni segítő hatás mindenkiben egyként érvényesül-e, akkor értelmezhetjük a helyzetet egyneműként; ámde mások és mást is vállaltak kutatási területként, máshol és máshogyan is kutattak, mint Füssi Nagy Géza – de ez korántsem von le oktatói, szakmai presztízséből. Talán ha van biztosan érvényesülő hatás egykori hallgatói, de még kollégái körében is, az éppen a merevségektől mentes ráérzés, az elkötelezett és belefeledkező érdeklődés, az elszánt kutatás és bókászás, ami jellemzi ezt a kört. Természetesen a kötet szerzői között akad még Füssinél is idősebb szakember, akinek nemcsak önálló és más attitűdje volt és van az egész Afrika-kérdést illetően, de ráadásul olyan más területen dolgozik, amelyen ez a hatás nem nyilvánvalóan érzékelhető. Aki például a népi hangszereket vagy az Európai Unió afrikai fejlesztéspolitikáját, paleontológiai leleteket vagy poszt-gyarmati élelmiszer-biztonsági stratégiákat elemez, az aligha talál közvetlen kapcsolódást a születésnapján tanulmányokkal megtisztelt egyetemi professzor főként bölcsészeti ihletettségű életművéhez (ezekről közelítően teljes lista található a kötetben). Így tehát a legfőbb, amit a kötet világosan megjelenít: az a sokféleség, amely a méretét, egyetemes jelentőségét és változó korszakait illetően e földrészt jellemzi, s amely a kutatók eddig egy kötetben soha nem látott számát hozta össze ebben a műben. Nem kérdés ezután, mennyi munkája lehetett a szerkesztőknek, akiknek a hagyományos szaharai életmód hőmérséklet-földrajzához éppúgy értenie kellene, mint az ugandai polgárháborúhoz vagy lávamezők és óriásvulkánok Kelet-afrikai földtörténetéhez, az angolai falvak határkijelölési gyakorlatának forrásaihoz vagy a világgazdasági marginalizálódás és a mezőgazdasági termelés-fejlesztés újabb kori stratégiáihoz.

A kötet „együtt-csinálása” ugyanakkor mégis kivételes teljesítményt tükröz. A harminckilenc szerző vélhető többsége azt az írását szánta ebbe a kötetbe, amelyet vagy Füssi Nagy Géza művéhez és személyéhez közelinek érzett, vagy pedig épp ez állt rendelkezésére. Épp ezért korántsem monografikus a könyv, vannak talán területek és biztosan vannak kutatók is, amelyek/akik kimaradtak (akár önként, akár véletlenül) az üdvözlő kötet szerzői köréből, noha nem kevésbé kedvelik Füssit Nagy Géza személyét vagy munkásságát, de egészen más világokban járnak, s most nem volt „indulásuk” új művet alkotni erre az alkalomra. Ez azonban nem von le sem munkáik értékéből, sem e kötet kivételességéből. Volt, aki egyetemi oktató kollégájaként az ELTE Afrikanisztikai Oktatási Programjában maradt társa, mások a Magyar Tudományos Afrika Expedícióban vettek részt Vele közösen, megint mások televíziósként, fotósként, filmesként működtek közre a Füssi készítette műsorokban, esetleg múzeumigazgatóként, akadémiai intézetvezetőként, a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjaként, a Magyar Afrika Társaság, a Tanzánia Barátai Alapítvány vagy a Kőrösi Csoma Társaság tagjaiként tették tiszteletüket egy írással. És nem feledendő a hallgatók széles köre sem: nyelvészek, irodalmárok, külpolitikai elemzők, múzeumi kutatók lettek belőlük, elkötelezett Afrika-érdeklődéssel...

De, hogy a talányosnál konkrétabb legyen: valójában itt a magyar afrikanisták nagy találkozása zajlott le Füssi személyéhez kapcsolva. Az sem lehet véletlen, hogy a kötet 60. születésnapján átadása alkalmával kétnapos konferencia is zajlott az ELTE Egyetemi Könyvtárának dísztermében, igen népes előadói gárdával, akik nem csupán az alkotói szempontok és témakörök tekintetében voltak részesei a sokféleség édes hasznának, hanem

szuverén közleményeikkel egy majdani újabb afrikanista kötet kialakítását is elősegítették. Az előadók köre részben egyezett a kötet szerzőivel, de megannyi más területről (külkapcsolatok, egyiptológia, civil szervezetek, külképviseltek) voltak jelen kiváló kutatók, egyetemi oktatók és szaktudósok is. A Festschrift és a magyar afrikanisták konferenciája azonban nem pusztán a közös cím (*Harambee*) okán jön itt össze: maga a kutatási terület hozza össze őket. S ahol egyiptológus, közgazdász, néprajzkutató, politológus, nyelvész, művészettörténész, régész, biológus, televíziós szerkesztő, könyvkiadó, mesekutató és számos diplomata úgy találkozik, hogy egymásnak szánt közlendőjük van, az nem mindennapi történés. Ha meg ez a közlendő nem pusztán egy földrész iránti lekötözött érdeklődés, hanem egyszersmind aggodalom, kétely, remény, megoldáskeresés, belátás, értelmezés és rejtőzködő szakmai vita is, akkor a jelentések terében mindez még komplexebb kép kialakítását segíti elő. A kötet és a konferencia előadói-szerzői egyaránt abban a helyzetben vannak, hogy a szakma szűkös feltételei dacára szinte reményteljes reménytelenséggel taglalhatják a kontinens sajátosságait, historikus és jövőbeli sorsát. Köztük számosan (elsősorban is a közgazdászok), azt a tételt emelték ki, amely nemcsak Afrika szempontjából kulcskérdés, hanem a földrészek közötti diszharmóniának tárgyai: a betegségek és éhezések Afrikája, a kiszolgáltatottság Afrikája, a főlzabadt és önálló államok sorából formálódó földrész, a „harmadik világ” java része szempontjából alapvető probléma, amely a harmadik évezredben már megkerülhetetlenül központi kihívása lesz a globalizálódó világnak.

A szerzők hosszú listáját és tanulmányaik tematikáját képtelenség lenne felsorolni (a kötetben szerzői betűrendben szerepelnek, nem pedig tudásterületek szerint), ugyanakkor nem lehet nem körvonalazni sem. Talán nem érvénytelen az a megfogalmazás, mely szerint mindenekelőtt az *összehangolt tematikus érdeklődés* jellemzi a Szerzőket, akik a részkérdések alapvető elemzése révén több tucatnyi területre kalauzolnak el bennünket, mintha körbejáránk a kontinenst, hogy futó képet alkothassunk róla. A *történeti* problematikákba ágyazódó poszt-gyarmati korszak (Balázs Judit írásában, vagy Berczeli Gábornál, Csizmadia Sándornál, Kovács Máténál, Máthé Lászlónál, Szabó Lorántnál, Szombathy Zoltánnál) éppúgy témája a könyvnek, mint a *modernitás és a tradíció* (A. Gergely András, Lerner János, Sárkány Mihály, Sebestyén Éva, T. Horváth Attila, Tarrósy István, Zimborán Gábor írásában), a *gazdagság és a végtelen nyomor* (Hetényi Ambrus, Juhász Péter Gergő – Kanizsay Endre – Varga János, Somogyi Gyula, Tiba Zoltán), a remény és a mégis meglévő *kitörési erő* (Fodor Erika, Kiss Judit, Varga Róbert), meg a *nemzetközi képviseleti* (vagy olykor diplomáciai) huzakodások etnopolitikai következményei (Berczeli, Búr Gábor, Hetényi, Kiss, Máthé, Szombathy, Tarrósy, T. Horváth, Tiba, Varga), vagy a *kereskedelmi* transzferek és a változó *államformák* ügyei (Balázs, Fodor, Galántha Márta – James H. Wade, Vojnits András, Zimborán), a népháborúk és a mentális *gyarmatosítottság* (Csizmadia, Hetényi, Sándor Ferenc, Tarrósy), vagy a *katonapolitikai* erőviszonyok és a termelési-szolgáltatási szféra viszonyrendszere (Balázs, Hetényi, Juhász és mtsai, Kiss, Máthé). Charták, nyilatkozatok, egyezmények, békék és szerződösszégések története, Afrika függése az olajexportáló országoktól, történeti kapcsolatai más földrészekkel, egzotikus turizmussal és szaharai éghajlattal, világ gazdasággal és migráció-politikákkal, no meg az „*irodalmi Afrika*” (Biernaczky Szilárd, Kicsindi Edina, Lerner, Varga), a *tradíciók* és interpretációk (Brauer-Benke József, Dornbach Mária, Kubassek János, Sárkány, Sebestyén), mozgalmak és felszabadító háborúk, korrupciók és tavak, vulkánok és *felfedezők terrénumaival*... (Borsos Balázs, Gábris Gyula, Galács András, Juhász Árpád, Pócs Tamás, Sáfrány József, T. Horváth, Vojnits, Zimborán) – a „színes földrész” minden ügye és nyila, boldogulása és senyvedése jelen van a könyv oldalain.

S ami nem a világ e nagy kiterjedésű sűrűsödési pontjának szűk történetéhez tartozik, de annak teljességét részint kínálja, részint rejti, az megjelenik a kutatók érdeklődés-történetében. A Teleki-expedíció, Torday Emil utazásai, ahogyan a szerzők nyomon követik

ezeket, egybecsengenek a kortárs érdeklődéssel, az irodalmi leírásokkal, egyes országok belpolitikai és külügyi harcaival, megosztottságukkal, a belső tagolódás még színesebb árnyalataival.

A huszadik századi afrikanisztikai kutatások mindezen követhetetlen tömege, továbbá a mai Afrika-érdeklődés megerősödése is arra irányítja a figyelmet, amit eddig sem lett volna szabad megtenni: nem szabadott volna feledni, a világnak mekkora hányada az, amit egyszerűen csak Afrikának mondanak.

A feledés azonban csupán látszólagos. A világnak akkora hányada, s oly súlyosan nehézkes hányada az, amit Afrikának becélünk, hogy az immár nem érdemel figyelmeztetést, nem igényel méltatlan elnézést, sem pedig egyetemes aggodalmat. Egyszerűen csak létezik, egzisztál, s ez már magában véve is igen problematikus tünet. De hogy nem a változatlanság az úr ezen a téren sem, mutatják a fölfedezések, az emlékezések, a világpolitika színpadán Afrika önértékesítési gyakorlata is. A magyar kutatók köre, s köztük, élükön vagy csöndre ítélt kutatóműhelyek mélyén még számosan épp olyanok, akik nélkül maga a földrész szinte ismeretlen is lenne számunkra, itt és most olyan vaskos és pompás színességben mutatkozott meg, hogy immár nem is csupán „terra cognita” lett, hanem szinte személyiségjegyet kapott. Talán nem illő a recenzenstől, ha lelkendezik, de Afrikáról ilyen széles tematikus merítésű szövegválogatás talán sosem is látott napvilágot magyar nyelven...!

A megjelenítés pedig – tűnjön ez „hazabeszélésnek” akár, de látva látszik, hogy a kötetet kézbe fogók őszinte elismeréssel nyugtázzák az afrikanisták ilyen jelenlétét és eredményességét... – mindehhez méltó eleganciával társul, mely teljes egészében a Publikon kiadót dicséri. S ez azért sem visszafogható vallomás itt, mert a Publikon nem csupán egy illusztris kötet kiadására vállalkozik, hanem mindjárt a hazai afrikanisztika pártolására, kötetsorozatra is, melynek ez első opusza.

Keresve sem maradna immár egyéb lehetőség, mint kitartó szerencsét kívánni a kiadó és a kutatók további eredményeihez...! Akár ha Afrika, akár ha az afrikanisták is, de az utókor ezt mindenképpen meg fogja hálálni.

A kiadvány adatai: Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István szerk. *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. Publikon Társadalomtudományi Könyvek 1. – Publikon IDResearch/Pécs – ELTE/Budapest.

A megjelenés helye: *Afrika tanulmányok*. Publikon Kiadó, Pécs, 2007/1:131-135. oldal.

Afro-polisz

Régi Tamás: *Nomádok között Kelet-Afrikában*

Társadalomtudományi érdeklődésű és a másságokra fogékony lelkek között vajon kit ne érdekelne Afrika rejtélye, mítosza és valósága? Ki ne emlékezne vadászkaland-olvasmányokra, televíziós magazinműsorok élménydús perceire, tányérajkú népek fotóira, maszai harcosok táncára, kősvatagi kietlenségre vagy Teleki-expedícióra, djembék ritmusára vagy pálcavékony faragott figurákra az afro-boltokban?

Régi Tamás, aki nem elégedett meg a hazai tájakon hozzáférhető afrikai szakirodalommal, hanem nekiindult az észak-kenyai Chalbi-sivatagnak és a dél-etióp Omo-medencének, hogy magánérdekű expedícióját az antropológiai kíváncsiság hajtóerejével vigye véghez, most kötetben foglalta össze három hónapos kalandozásait, melyet az Anthropolis egyesület jelentetett meg. Nem lévén afrikanista, s ebből fakadóan nem is izmoskodva a „jobbán tudás” vagy a másfajta tapasztalat bölcsességével, a könyvet most a szerző intenciónak megfelelően igyekszem megolvasni és bemutatni. Régi Tamás ugyanis bevallott szándékkal írta művét egyszerre két céllal és két olvasói magatartásnak tálalva: tudományos expedíciót lepipáló módon, egyedül kalandozott a hol vészterhes, hol álmosítóan forró, betegséget lehelő, pillanatszerű változásoktól gazdag tájakon, s ezt a kalandregényt kínálja elsődleges olvasatra, kényelmes fotelban telelő kíváncsi olvasóknak; hol pedig zord szakirodalmi paraméterekhez tartva magát, a kutató primér kötelezettségével és az etnológus gyűjtő szakmai korrektségével tálalja az afrikai népek szociokulturális tájképét. A kötet hátoldali szövegében egyértelműen leírja célját: „Antropológiai szempontból leginkább az érdekelt, hogy milyen viszonyban vannak a 21. század elején a sivatagban élő nomád népek a sivatag határán létrejött városokkal és a kormányokkal. Tisztában voltam azzal, hogy a választ csak úgy kaphatom meg, ha minél több helyre eljutok. Sivatagok mélyére, isten háta mögötti porfészekbe, ahol nem ritkák a fegyveres nomád rablóportyák és a nőrablások sem. De megfigyeléseimet megróbáltam függetleníteni a mindennapi kényszerű kalandoktól. Az olvasóra bízom, hogy ez mennyiben sikerült”.

Amilyen kegyes a följánlás a mű megítélését illetően, annyira felelős is az ítékezés a kétféle olvasói attitűd szempontjából. Minthogy magam is antropológiai érdeklődésű/érdekeltségű volnék, és sosem jártam sivatagi népek között, a két olvasat összemontírozását, egymásra vetített összképét igyekszem megkonstruálni. Elsőként is a vállalkozás körvonalazott értékelésével, majd egyes részleteit, s végül a kötet tudományos hozamát illetően.

De már az első körvonalaknál engedjessék meg az összevetés a lehetőség és a megvalósulás tartalmait illetően. Régi Tamás, aki nemrégiben a Magyar Afrikanisták fotókiállítását szervezte meg az első magyar terepkutatók kincseitől napjaink fotósainak és kutatóinak dokumentációiig fölmutatva e földrész magyarok által korántsem elkerült tájain készült fotográfiáit, ezt a kötetet is olyan képekkel dúsította, amelyek feketén-fehéren beinvitálnak a megismert-megtapasztalt népek belső tereibe, színesen fölillantják a tájak természetét és kíméletlenül zord harmónáit, ugyanakkor tudományos érvényű lenyomatot adnak a szerző jelenlétéről, olykor belekomponálva magát a kutatót is. Ez a vizuális horizont – éppúgy, mint a mű kalandos és a tudományos rétege – kellő háttérrel és mélységet, tartalmat és üzenetet adnak ahhoz, hogy értékes opuszról szóljunk. A lehetőség, hogy a kalandok sorát követve, talpunk koptatása nélkül elkísérjük a szerzőt egyetemi padsoraitól a Teleki-vulkánig, kiváló összhangba komponált a kötetben. A megvalósulás árnyalatait tekintve azonban talán nem lenne érdektelen megfogalmazni az olvasói kritikát, mely szerint az eldöntetlen szándék, hogy mesélni akar vagy tanítani, bizonytalanná teszi a szakmai érdeklődőt... – ha szakkönyvnek olvasom, felszínesen kalandozó, ha pedig semmi más nem érdekel, mint hogy

miképpen találkozott Tamás a maszai hatalmakkal, vagy hogy miként írható le egy rokonsági rendszer egy szétszórt lakosságú nomád tájon, akkor át kell lapoznom a személyes zöngeségeket. De hogy egy felszínesebb, ugyanakkor mégis zavaró momentumra utaljak: mintegy öt oldalanként előfordulnak olyan fogalmazási egyenetlenségek, amelyek az értő olvasószerkesztői tekintet hányára utalnak, s még fotók is akadnak, melyek érvényüket veszítik a tördelés művészsége vagy az „öndokumentálás” szándéka okán (a kikuju biciklisből csak éppen az alany nem látszika tördelési és hajtogatási malőr okán, a Szerzőről készült felvételek egyike-másika pedig oly életlen, hogy csakis ottlét-bizonyítékként szolgálhat, miközben a fotók többsége jól komponált és szakmailag is korrekt...).

Márpedig a kötet elszánt szándéka e furmányos ismeretterjesztés. Régi Tamás kemény fából faragott, makacsul kitartó személyiség, akinek ha vallomásra kell vetemednie, akkor szinte önkínzó módon vállalja csupán, itt meg éppen e személyesség elkerülhetetlenségével kíván célt érni, s az olvasót a szakmai kérdések felé-közé invitálni. Ilyen például a bevezető, „Ahogy kezdődött” fejezet is, amelyben a szerző úgy viselkedik, mint egykor volt felfedező, akik mindjárt a családfával, iskolai élményekkel kezdik a Kilimandzsáró meghódításáról szóló útirajzot, váljon annál hitelesebbé tényleges ottjártuk azáltal, hogy bemutatkoznak... Megvan a haszna ennek is, hisz innen tudjuk meg, mivégre indult Régi Tamás éppen Afrika tájaira, miként vértéződött fel a „választott antropológus” szereptudatával, miket olvasott el útra indulás előtt, s egyáltalán, milyen viszonyt lát megnevezhetőnek az elméleti antropológia és a terepkutató, állomásozó, résztvevő megfigyelő szereptudat között. Itt kap mintegy „beavatást” az olvasó az antropológusok kutatástörténetébe, noha ez kissé elnagyolt vázlat, s néhány vitatható állítást is magába foglal. Itt kapunk képet arról is, miként dönt a szerző – hogy kedvenc formuláját idézzem, a „fiatal antropológus” – a terepkutatás mellett, szemben a posztmodern interpretatív eszmeirányzatokkal és empirikus tapasztalat nélküli tudományossággal. Talán fontos felvezetés ez annyiban, hogy „képbe hozza” az olvasót, indokolja valamelyest számára, hogyan és miért vág neki valaki szakadékoknak és vulkánoknak, kősvatagnak és a megszokott kommunikációval megközelíthetetlen népek hétköznapi világának.

Márpedig a kötet első lapjairól is megtudjuk, a V.S.Naipaul regényéből vett mottóból: „A világ olyan, amilyen; a gyengéknek, a semmi embernek nincs benne helye”. Régi Tamás pedig az a vállalkozó, akinek még részletesen taglalt sebeződései, lázai, rosszullétei ellenére sem üthetik a fejéhez, hogy gyenge lenne. Talán ez az „önfejűség” kell elsősorban Afrika túléléséhez, s mint a kötetből kiderül, olykor még ez is kevés ahhoz, hogy a távról oly idillikusan és zártan, „természetesen” és romantikusan érintetlenül élő népek elszenvedni legyenek kénytelenek a globalizáció, a városi és a pénzügyi-katonai érdekek drabális betöréseit, s olykor még a szomszéd nép vagy saját törzsbeli erőszakos uralgását is. Fontos momentumok ezek, s nemcsak a Régi Tamás által bejárt területeken érvényesek, hanem Afrika jelen állapotát tükröző egyéb írásokból is első szinten kiolvashatóak.

A recenszensnek nem áll módjában a rendelkezésére álló keretek között a kötet további fejezeteit is részletesen ismertetni, mérlegelni, értékelni. Miként a szerző is „olvasóira bízta”, mennyire sikerült a kortárs kérdéseket az évezredes helyi kultúrák között föllelni és mintegy „kihangosítani”, magam sem tehetek másként a kötet egészével. Két momentumot azonban szinte nélkülözhetetlen lenne szó nélkül hagyni, ezeket a könyv olvasóinak „tanulágképpen” kiemelném.

A kötet egésze jól fölismerhetően hordozza a szerző kettős közlési szándékát, s ezzel nem is lenne talán komoly baj. Erre a célra a kötet alkalmas, és tekintettel a hazai antropológiai kutatások között oly kis számú afrikai tematikára, ezzel nemcsak hiánypótló szerepű, de nóvum is. Becsukva a kötetet, s latolgatva, mit adott végül is, kétségtelen erényként ismerhető el, hogy sajátos, stílusosan ugyan még körvonalazatlan, de a kortárs afrikanisztikai kutatások beszámolóíhoz viszonyítva mértéktartóan követi azok leíró,

ismeretterjesztő, élménykínáló és értékelő alaptónusát. A szerző több ponton is megvallja, hogy az afrikanisztikai szakirodalom általa ismert forrásai közül melyeket tekinti a maga számára érvényes opusznak, melyek nyomán szánta el magát épp ilyen kutatásra és élményközlésre. E keretek között pedig következetesen meg is marad, jóllehet az élménybeszámoló tónusa inkább dominál a kötet egészében, mint a felfedező-gondolkodó etnológiai forrásközlése. (Ezt egyébiránt tükrözi a jegyzetek anyaga is, melyek igen szűkszavúak az esetek többségében, bárha a szerző a kötet felhangolójában azt ígéri, hogy a jegyzetanyag a szakmai érdeklődéssel közeledőt is bevezeti oly rejtélyek világába, amelyek nem érdekelnék az „átlagolvasót”). Rövidebben talán úgy fogalmazhatnám: a kötetet a tudományos kaland szubjektivitása és az önismereti élmény objektivitása közötti tudásmezőben lehet elhelyezni, a szerző kedvére kalandozik időnként az egyik, máskor a másik irányba, s ránk bízva ennek értékelését. E téren, s ezzel a produkcióval tehát cselesen kikerüli a tudományos „felfedezés” dicsőségét, de fölülmúlja a futó kaland-ismertetés felszínességét is. Bizonyosak lehetünk talán abban, hogy egyetemi tankönyv nem lesz a műből, de egyszersmind abban is, hogy a most beiskolázott kulturális antropológusok és afrikanisták olyan forrásműként vehetik kezükbe Régi Tamás munkáját, amelyet ilyen céllal és ilyen szisztematikus barangolást ismertetve még nemigen írtak Kelet-Afrika eme tájairól. (Korántsem feledve Sárkány Mihály, Borsos Balázs, Sebestyén Éva, Ecsedy Csaba és mások megannyi területen egzaktabb, de kétségtelenül szűkebb körű áttekintését, monografikus szándékát és ezért könnyedebben konstruált tematikus horizontjait...!).

A másik, ennél talán még érdekesebb erénye a kötetnek, ami a kalandos ismeretre vágyó olvasót talán kevésbé érinti, a mélyebb szakirodalmi érdeklődést tanúsítót viszont annál inkább, hogy a könyv az antropológiai tudásterületen empirikus kutatásra épülő mű-egészben hol helyezhető el. A kulturális antropológia hazai irányzatai (kissé merev, de sokak által érvényesnek tekintett felosztás alapján) nemcsak elméleti és terepkutatási ágazatok szerint oszlanak meg, nemcsak történeti és jelenkori, hazai és tengeren túli, vagy hagyományos témaválasztású és interpretatív tónusokban térnek el, hanem ezen belül a megtalált terep, a kutatási ismeretanyag és a kutató személyének összehangolt bemutatása, „irálya” stílári földolgozása terén sokkal inkább. A történeti, a filozófiai, vagy pszichológiai, orvosi, vallás-, politikai és gazdasági antropológiák tematikus felhangjainál sok esetben árnyaltabb különbségek szólnak meg a *reprezentáció*, a tudásminőségek bemutatása, megnyitása terén. Régi Tamás, aki ugyan a bevezető fejezetekben már bevallja, mely iskolákat járta és milyen érdeklődési irányban találta meg a számára érvényes antropológiai célképzetet, ezt a megjelenítési módot olyan személyiség nyomában választotta ki magának, akinek voltaképpen sosem volt hallgatója, sem kollégája, sem vallottan követője. Ez a közlésmód leginkább Boglár Lajosé, aki ugyan nem volt afrikanista, de dél-amerikai terepmunkáinak java többsége épp olyan módon hangszerelt, amilyen stílári tartományban Régi Tamás műve megszólal. Magam sem tudom, Boglár Lajos vállalná-e ezt a stílári közelséget, és szerzőnk bármily tudatosan vagy ösztönösen követte-e Boglár interpretációs stílusát, de ez talán nem is a recenzens által eldöntendő kérdés. Talányos volta azonban az analógia-alkotáson túl méltó magyarázat keresésére is ösztökél, s ezt alighanem a következőkben lehetne röviden összefoglalni: Régi Tamás célja kevésbé lehetett Boglár Lajos művének inspirációjára hagyatkozni (a kötet bibliográfiájában nem is szerepel Boglár neve), de annál inkább követi Tamás a hazai afrikanista kutatási hagyomány legjobbait, akiknek utazó és ismeretközlő afrikai kötetei „valahol” ezt az élményközeli és benyomás-alapú etnográfíát alapozták meg. Nem mintha a magyar „afrikanisták” mind-mind egyazon hangnemben írnának, vagy egyetlen stílusrétegben hangszerelnének, de mentális alapjaikban mégis több ponton harmonizálnak. Ebből viszont az következik, hogy Régi Tamás a választott úton, a megismert szakirodalommal és a megtanult afrikanisztikai stúdiumokkal abba a tudásmezőbe keredzkedett be, ahol nála nemzedékekkel idősebb kutatók, és az övénel jóval súlyosabb

szakmai életút előnyeivel büszkélkedők már jelen voltak mint elődei és kortársai, követendő példák és szakmai mércék. Ez pedig aligha mondható kisszerű dicsőségnek egy elsőkötetes „fiatal antropológus” esetében. Kevesebbet pedig talán nem is lehet kívánni ehhez a teljesítményhez, mint azt, hogy első könyvének csak a második és majdan a többi legyen jobb...! Az afrikai világ, s ebben a poliszokat körülvevő eltiport környezet pedig legyen a változásokat elviselni még erősebb és türelmesebb, hogy a következő könyvek is még fölmutathassák a megőrzött kultúra elemeit, tartalmait, évezredek óta változni állhatatos értékeit...!

A kötet adatai: *Régi Tamás: Nomádok között Kelet-Afrikában.* Anthropolis, 2006, Budapest, 243 oldal.

A megjelenés helye: *Afrika tanulmányok.* Publikon Kiadó, Pécs, 2007/1:125-129. oldal.

Földrajzi néprajz, mint etno-tértudomány

Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*

Vannak olykor könyvek, tudások és közlések, amelyek nem évülnek el, még akkor sem, ha vannak ugyanakkor rossz szokásai a tudás-ágazatoknak (avagy, kortárs fogalommal és meghökkentő sugalmazással: a „kreatív iparágaknak” és „tartalomszolgáltatásoknak”), továbbá még a hétköznapi könyvpiacnak is. Ilyen rossz szokás például az „elévülés” tünete, a megkopás élménye, a kínálati készletből eltűnés jelensége éppúgy, mint a feledés, a figyelmetlenség, az érdektelenség nyűgje. E kis számú, de megmaradásra és kitartó figyelemre érdemes, szisztematikusan megválogatott alapvető könyvkupacba csempészném Keményfi Róbert munkáját, amely egy szerényen poros és érdektelen „cívsvárosi” egyetem „kötelező irodalom”-szagú sorozatába illeszkedik, s úgy surrant el mellette vagy fölötté a közömbösen maradi szakmai érdektelenség, ahogyan az már manapság senkit sem lep meg vagy háborít föl.

Földrajzi szemlélet a néprajztudományban címmel talán nem is igen lehet harmincöt könyvtári olvasónál vagy jegyzetvásárlónál többre számítani, sajnos még akkor sem, ha az alcím, amely csupán a kíváncsiságát leplezni nem képes olvasó számára szerénykedik a belső címlapon, esetleg további öt-tíz olvasót még vonzana is: *Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei* (Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004).

Ilyesfajta „felütéssel” azután vagy óriásit kell tudni mondania a kötet kritikusának, rendszerépítőt, megújítót, vagy épp ellenkezőleg, bőszen ledorongolót... Az olvasó érdeklődést gerjesztő elégedetlenségére számítva azonban itt most egyiket sem teszem. Minthogy szakkönyvről, s már e címből-alcímből is kitetszően interdiszciplináris munkáról van szó, a lelkes „hozsannázás” talán azon mód hiteltelennek is tetszhet, mielőtt még érdemben megszólalt volna a bíráló. A ledorongolást pedig manapság hallgatással szokás szakmai téren „elegánsan” helyettesíteni. S hogy nem könnyű a kötet ismertetését magamra vállalni, mi sem jelzi jobban, mint hogy két éve latolgatom, mit is lehetne írni erről a könyvről, s maga a szerző is olykor rákérdez, írom-e egyáltalán...

Pedig Keményfi opusza nemcsak futó ismertetést kíván, hanem mi tagadás, meg is érdemelné a lelkes üdvöztetést! Nem is csupán azért, mert a szerző a kötet közel háromszázötven oldalán kitartó következetességgel gondoskodik a két, magában véve is rangos, önkörén belül is „multivokális” tudásterület összehangolásáról, hanem mert teszi mindezt a két szemléletmód jóízű, finom és árnyalt harmóniájával, egybecsiszolásuk aprólékos gondját céhes mestermunkaként vállalva. Mintegy „mellékesen” végzi el ezenközben a legnehezebb feladatokat: korábbi munkáinak, az európai görög katolikus vallási területről írott tanulmányainak és adatgyűjtéseinek átfogó felhasználását, „problémakatalógusként” a különféle metodikai keretek bemutatását, szerteágazó tudományközi munkák érvkészletének adaptálását, illetve az etnikai és felekezeti térszerkezet fogalomtárának áttekintését a célból, hogy összegző eljárasmódot javasoljon (oktatási célra is) a tértudományok *szakmatörténeti* és a kortárs vallásnéprajzi nézőpontok egyes ágainak *mentalitáshistóriai* összebékítésére.

Merthogy a mű a debreceni Néprajz-tanszék szakrális néphagyomány-kutatásaira épülve a vallás térbeliségének és politikai-földrajzi-kulturális jelentéstartalmainak föltárására, résztémákon át a múltbeli és jelenkori terepkutatások, térképek, levéltári anyagok, statisztikák és mikrokörnyezeti elemek átfogó bemutatására szolgál. Olvassa akár helytörténész vagy demográfus, kisebbségsszociológus vagy vallásantropológus, ezt a szinte archeológiai rétegződést biztosan meglegelheti benne. Az etnikai és térszerkezeti vizsgálatok összehangolása, a néprajzi és a földrajzi kutatások eltérő szemléleti (merthát főképpen téri és idői, de

leginkább kulturális hullámzást tükröző, szinte morfológiai) aspektusai bizonyos fajta „finomszerkezeti” leírásban találhatók meg itt. Például a *kisebbségi-kulturális jelenségek nemzeti-felekezeti térképekre vetítése* olyan szemléleti nívumot kínál, amelyet a vallásosság térbeliségének eddig kissé elhanyagolt kutatási témává avatása követ, megtoldva települési szintű térszerkezeti felmérésekkel, empirikus és hivatalos adatok korrigált eltéréseinek megvilágításával, a felmérési módok és a községi összeírások pontossági és megbízhatósági mérlegelésével, továbbá más megismerési szintekkel..., hogy mindez végül egy fölöttébb impozást áttekintés olvasmányosan közreadott tartalmává simuljon össze.

Amennyire terepismeretem és szakirodalmi tájékozottságom engedi, kellő határozottsággal mondhatom: nem szoktak ilyen komplexitást felmutatni a részterületek kutatói, s még kevésbé szoktak mikrolokális szintű árnyalatokig elmerészkedni a nagy áttekintések tudorai. A „nagy” és „kis elbeszélések” közötti szféra jelentéstartalmait Keményfi mégis valahogy úgy volt képes egységbe szervezni, kézbe foghatónak és a maga föltártsága mentén plasztikusan megragadhatónak feltüntetni a két diszciplína terrénját, hogy kötete nyomán szinte nem is értjük, miért és hol volt, hol lehetett akkora különbség a szaknyelvi interpretációk között, amely nehezítette volna vagy lehetetlenné tette az „átlátást” a rokon területre. Pedig a debreceni néprajzi iskola, Bálint Sándor érzékenysége, Györffy István térségi teljességet átfogó vállalása, majd Bartha Elek vallásnéprajzi kutatási iránya, s megannyi kolléga térben és időben szinkron és diakron összefüggéseket is felmutató hatása szinte nem is teszi első pillanatra oly innovatívnak tetszőnek ezt a tudásterületi kölcsönhatás-együttest. Amint azonban az egyes fejezetek belső tartalmait, hangsúlyait, fölmutatottan kihangzó üzeneteit kezdjük mérlegelni, mindjárt sokkal árnyaltabban látszik, mi minden hiányzott a korábbi szemléletmódból, s mennyire „előkészített” volt már mindkét diszciplína határain belül ez a kölcsönösnek tűnő összhang, mely valamiért létre mégsem jöhetett eddig az időig, s amelynek e keretben most Keményfi adott méltó rangot.

A Szerző szándéka korántsem kíván megrázó, ébresztő vagy szembesítő lenni. Mint aki evidenciákhoz, földrajzi tényekhez és térképészeti kódokhoz szokott, úgy közli észrevételeit, úgy taglalja érveit és akként is építi fel gondolati vonalvezetését. Tényszerűségeken beszél jobbra, holott számos helyen kitetszik: a „tények” mögött mindig sejdíti a jelentések kontextusát, érzékelteti a dimenziókat, relációkat, szinte képletbe foglalható arányképződményeket. Mivelhogy a földrajz is (a maga szcientizálódási folyamatában igen későn, a huszadik század elejére intézményesülni képes diszciplína módjára) efféle téri eszköztárral él, ha meg kell határoznia egy társadalmi jelenség kiterjedtségét; s a néprajztudomány is, midőn a spirituális ködlésből korrekt mód kimetszett képletként fell felmutatnia a hit mentén egyházi kapcsolatokat, vallási tagoltságot, felekezeti erőviszonyokat és szakrális áthatásokat, valamiképp a „tényszerűnek tetsző” lényegeket kell felmutassa – a kettő összevonásával azután már sokkalta komplexebb eseti érvényességet kell igazolnia. Keményfi ördögös alapossággal adaptálja és vezeti be a kontaktzóna fogalmát, melyet azután szinte fejezetenként kapcsol össze a jelentések és értelmezések terrénumaival. S alapelveként is azt követi, hogy szegmentumokra szedi a főfogalmakat (etnikai tér, vallási tér, szakralitás, etnicitás, államnemzet, kultúrnemzet, térképezés, térmodellek, mentális tér, térköziség-proxemika, módszertani térkonstrukciók – így a statisztikai-geográfiai módszerek, ökológiai életterek, regionális dimenziók, átmeneti terek – különbségeit), majd az elméleti és empirikus megközelítések vázlata nyomán a kortárs értelmezések és lehetséges interpretációk komplexumát, s ezekbe építi be mindennapi példáit, a működő vallási és etnikai identitások kiterjedését, kölcsönhatásait taglalva. A kötet egyötöde még így is a melléklet, ami doktori értekezéseknél nem ritkaság, de a földrajzosra jellemző okadatoltság még ezzel együtt is megleti az etnológiai-etnográfiai leírásokhoz szokott szemet, de mindez nem zavaró, mert folytonosan jelen van a terek közötti relációk kitapintható rácsszerkezete és hullámzása.

Nehezen képzelheti el az olvasó, miképpen lehet mondjuk az etnicitás, a hívő életvitel, a hely, vagy a szórvány kategóriáját érzékletes egzaktussággal megtölteni, de Keményfinak ez példásan sikerül. Ott, ahol mások a vallások törésvonalait markíroznák vastag filctollal, Keményfi éppenséggel finom áthallásokra módot adó túllfánylat húz csupán (például az etnikai és nemzeti térkép-készítés ill. színhasználat szimbolikájának összefüggéseire koncentrálva, vagy a mentális terek és proxemikus kódok konstruált térképekre vetítésének megoldásait ecsetelve), s amit a legjava történész, szociológus vagy kulturális antropológus is megirigyelhetne: a határokat éppen a köztességben, a nyitott ablakok révén, vagy magukban a folyamatokban meglelt állandósággal példázva teszi érzékletessé. Ez a szemléleti multipolaritás éppen a mindennapi élet térhasználati gyakorlata értelmében válik kardinálisan fontossá, s épp e fontosság óvatosságra intő jellege épül bele szervesen a Szerző optikai térmodelljébe. De mert empirikus módszere immár régóta a történetileg evidens belső gyakorlatra fókuszáló megértés volt (például levéltári, könyvtári, kartográfiai alapanyagok összehasonlító elemzésével és értelmezésével), ezt a vállaltan belülről nézőpontot keresztezi a pragmatikus megjelenítések magyarázatával (így például a tér-rekonstrukciós vagy rehabilitációs eljárások esélyeinek latolgatásával).

Keményfi e művével első körben a följajzosok és a néprajzosok egyre szélesedő körének megérintését kíséri meg, a köztük lévő távolságot kívánja csökkenteni a jól megépített valóság-konstrukciók, hidak révén. Az általa kivitelezett választékosság révén módszertani magabiztossággal és igazoló alapanyaggal a két rokon tudomány közötti mesterséges (és képzelt!) falakat kíséri meg lebontani vagy áttetszővé, transzparenssé varázsolni, amelyek nem a társadalmi valóság működésmódjaiban, hanem a róluk kialakított, révükön megfogalmazott határépítésben elválnak immár a társadalmi tényvilágtól, de ugyanakkor visszahatnak, s idővel olykor domináns hatásként a térszerkezetek látszólagos mozdulatlanóságát is befolyásolják. Evidenssé teszi, hogy felosztani, megosztani, keretek közé préselni és szeparálni olyan hatalompolitikai elv, amelyet rendre valamiféle doktrína, ideológiai elfogultság vagy manipulációs gyakorlat szándéka formál, nem pedig a társadalmi szereplők maguk...

A mű célja – az alkotó szándékával egészséges harmóniában – nem az a diszciplínák közötti határépítés és védelmi övezet-konstruálás, amelynek mintáját épp a hatalompolitikai beszédmód adja, hanem az ablakok, átereszek, ajtók, áthatások terének tágítása, a befogadó közeg folyamatos puhítása, rugalmas válaszra készítése. Ezzel Keményfi oszlopos jelentőségű opuszt alkotott, melynek további fél vagy másfél tucat társadalomtudományi területen munkálkodó embertudományos ágazat számára van kötelező irodalom-jellegen túli fontossága.

Vannak olykor könyvek, tudások és közlések, amelyek nem évülnek el, még akkor sem, ha egyébként más tudás-ágazatok már megkoptak, az érdeklődés aprócska pontokra fókuszálódott immár, s inkább a feledés, a figyelmetlenség, az érdektelenség nyűgje veszi körül az efféle munkákat, semmint a lelkes fogadtatás. Írásom, mely készülhetett volna a kötet megjelenésének másnapján is akár, épp ennek a kommunikáció-túltengéses korszaknak következtében vajúdott évekig, s immár elsősorban talán azért szántam el magam, mert látva látszik, hogy ismét itt egy mű a szemünk előtt, melyre ahelyett, hogy nagyrabecsüléssel néznénk, helyette révetegen bámulunk, majd lassan ráborulunk egy nyugodt álom ártatlan mámorában.

Pedig a könyv egyszerűen szólva: fontos. Jó, hogy van immár. Nem elaludni, ébredni kell tőle... Artikulációs mozgásterünket ugyanis épp Keményfi teremti újra az etnikai és vallásföldrajz határvonalain át-meg-átjárva, szemhatárán a tér-antropológiai és interetnikus kölcsönhatások mentális tudomány-térképe segítségével...

A kötet adatai: Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 351 oldal

Megjelent: *Szociológiai Szemle*, 2007/3–4: 297-300.

Azért a kép az úr...

Hatvanéves lett Gulyás János

Távoli alakot látsz, s közletről szól egy hang, belterjesen, mintha melletted állna... Vagy egy nő beszél, s férfit követ a kép. Esetleg egy miliót, atmoszférát, képi harmóniát perget a vászonra a vetítő, s közben mintha egy történetbe kapcsolódnánk be...

Disszonancia? Vágáshiba? Tekercs-csere a moziban...?

Korántsem. Csak János beszél, a maga hangján. Gulyás János, a képeivel, a lassú svenkekkel, a rávezető ritmussal. Textusok egy kontextusban. És mindig, amikor csak lehet, összefüggések, lendületek, ívek, ritmika. Képfolyam. Mintha folyó kanyarulata, csillanó felszíne lenne, s láttán nem kell azon valóban elgondolkodnod, hogy valahol ered, valamire tart, s valamibe torkollik. Természetes, hogy így van, hogy ez van. Nem igényel értelmezést, nem kell a magyarázat mankója hozzá. Így van jól, mert a dolgok így működnek...

Ugyanez egy mobil-szobornál, s hasonlóképp egy „hatker” roma életútnál. Valahol számomra a képírás művészete ebből, ezekből, ezek folyamából és kiterjedéseiből áll.

Mert hát János képművész. Még akkor is, ha mint minden zongorista a pálya csúcsán, nekimerészkedik karmesterkedni, s az vagy jól áll neki, vagy pózos lesz tőle.

János képfolyama nekem nagy tanulság volt. Nem születtem képmesternek, tanulni vágytam csupán, amit erről tudni lehet. Magyaráztatni keveset hallottam, s ha mégis, akkor meg is lepett rendszerint, milyen árnyalt plasztikussággal, ugyanakkor mégis rendszerszerűen építkező, de folyamatosan ezernyi külső körülménytől függő mindaz, amit megfogalmaz, amit kamera-tollal följegyez. A képírás iskolája ugyanakkor sosem tankönyv-szárazságú. Ahogy nem mondta, de csinálta, ahogy a muszter vagy a vágott film tükrözte, abban cizelláltabban volt benne mindaz, amit erről tudni érdemes, mintha kamera-iskolába komponálta volna.

Nem lettem képművész (végülis), de megtanultam megbecsülni a megkomponált valóságot. A természetes „keretei” közt kibontakozó, sűrű, jelentéseket hordozó *képjelentést*. Ahogyan egy merített papíron egy XVI. századi szöveg, vagy miként egy oltárképen a szárnyak, melyek „húzzák” is, szorítva keretezik is a történetet, meg amiként egy zenei kompozícióban a ritmus kerete, a ritmusok összessége stílussá áll össze, ugyanúgy jeleníti meg választott jelentésterét a képek sora, mozgások dinamikája, s maga a filmelbeszélés egésze.

Hálás is vagyok ezért, meg sajnálom is „kimaradásomat” ezekről az „órákról”... – mint valamely „sutyerák” nebuló, aki midőn felnőtte érik, már be meri vallani, hogy végzetesen kihagyott valamit, aminek birtokában máshol tartana, mást és másoknak mondana el...

A képfolyam láttán, a képsorok hullámlásában fel-feltűnő jelentésterekben ugyanakkor érzem, látom, értékelni próbálom a képírás elemi, s nagy merészen még úgy is mondanám: emelkedettebb jelentéstartalmait. Sok százezer képre emlékszem, a vágott filmek egészének belső ritmikájára vagy aszimmetrikus montázsaira is, lassú jelentésfolyammá komponálódásukra és időnkénti aritmikus szétesésükre is. Vágószoba, filmkígyók Galapagos-szigete, reménytelen küzdés a laokóni feladattal, hogy ebből valami jelentéses egész lesz... Hány meg hány film-„szöveg” alakult így formába az öt év alatt, míg láb alatt voltam a Gulyás-műhelyben...! Hány és hány verzió, képtelen képsor-kísérlet, képes varázslat...

Miért is, hogy a képekre inkább emlékezünk, mint a pontos szövegre? Szövegekkel és szövegekből „élek” az elmúlt két évtized óta is, s már végtelen szöveg-tengerek hajósaként is inkább vagyok képes a szememben őrzött „GULYÁSJÁNOSKÉPEK” egy-egy fotójára, kimerevedett kompozíciójára emlékezni, mint a tényleges film-szöveg-foszlányokra.

A képben, fénnel és formával elbeszélte történetek-jelentések ugyanakkor feszélyezően egy irányba masíroznak... Miként sokaknak nehezebb esik nem mulatni azon, ha

egy vágóasztalon visszafelé hajtott film vizuális alakzatait látják, szinte zavaróan hat az is, hogy a fekvő képekben látás képességére edzzük magunkat. Álló fotó, teljesalakos kompozícióban mozgó alak „fizimiskája” éppoly nem-filmi tünet, mint a blank-sötétre komponált filmbetétek kísérleti játéka. Vagyis, fotóban elbeszélve, mozgófotóban gondolkodva, s magának a mozgásnak, kiemelésnek, megszemélyesítésnek vagy megszólalásnak funkciót tulajdonító vagy leképező hatásnak egész hömpölygése szinte öntörvényű létre ebred egy kamera kompendiumán belül..., majd a vágóasztalon, vásznon is. Ha ennek a vizuális narratívának emlék-műhelyét sikerül fölidéznem, akkor a látott-vágot-vetített-értelmezett filmek képvilági sokaságából nemcsak az rémlik föl, hogy ezt mind-mind meg kellett komponálnia „valakinek”, hanem az a keserűség is, amely a dokumentumfilmezők alapvető bánata, (s utólag már kár lenne tagadni is: a Gulyás-testvérek állandó műhelyvitatémája is volt), nevezetesen a kép vagy hang prioritásának küzdelme. Amit János képre komponált, aminek íve volt, tartott valahonnan valahová, áthaladt ezen-azon, hogy céljára közelítsen, vagy totálból egy arc barázdáira, egy szem tükrére vezesse „rá” a nézőt, azt a szövegre vágáskor mind szétszabták – ha csak időlegesen is. De a montázs-kísérlet közben mindegyre fogyott a vágáspontok egzaktusa, s úszott el kép vagy hang a ráfutás okán, gyarapodott a töltelékanyag, mállott szét a filmidő... Ahogy a felvétel pillanatában maga a szituatív gondolat képi keretet kapott, s ahogy ez később rákapcsolódott magára a filmi dialógra, textusra, mondanivalóra, majd a vágókések szabták mindegyre rövidebbre, azzal veszni látszott maga a megépítettség, az íveltség, a kontextus. Aláhúzott textussal maga az éltető közeg lett ösztövérebb... – s méltatlan közegbe került néha az üzenet tartalma... Egy része olykor visszajött a végső összeállításkor, de a munkapéldányok sokaságában bizonytalankodott tengernyi olyan snitt is, amely utóbb veszendőbe ment, mert már nem került elő utólag, lévén teljessége már hiányos volt a korábbi átszabászat technikai következményétől, vagy az élő filmidő kényszerűen szabott volta miatt...

A mindig csak egyre sűrűbb, ezért folytonosan szűkülő filmidő, amint a hang életessége vált kapcsolódó felületté, mellőzötté tette a képi ritmust, a vágások tempóját, az egész filmfolyam harmóniáját... A képbeszédmód lepisszegve, sarokba állítva szolgálja a „mozit” magát. János folytonos heroizmus, szinte „vakon” tisztánlátó szándéka talán így érett meg külön életút-folytatásra. S még azt sem merném állítani, hogy nem igazságosan...

Mindenesetre új korszakként... Ám közelebb a hatvanhoz, mint a mozi-életút saját amatőrfilmes kezdeteihez...

Készült Gulyás János 60. születésnapjára komponált egypéldányos kiadványba, majd megjelent a *Kultúra és Közösség* 2007/1:105-106. oldalain.

Antropológiai kalandozások

Sárkány Mihály tanulmányköteteiről

Elszomorítóan egyenlőtlenek a tudományágak.

Amikor napjaink természettudományi alapkérdései közt egyre több van, amelyre a pusztán szcientikus határok közt nem adható emberléptékű válasz, szinte kézenfekvően előkaphatóak a társadalom- és embertudományi viták, merengések és megfontolások, melyek viszont (hálából vagy keletkezéstörténetük okán) nemegyszer a természettudományok rendszeréhez, logikájához, kalkulatív értékeihez fordulnak a maguk érvei közt. A társadalmak gazdaságának, a technika és a környezet ökonómiájának kategóriái közt ezért megannyi érvényes érvet, kész tételt, klasszikus teóriát talál az, aki „visszanyúl” írásaikért. De a gondolkodási hagyománykövetés nem mindig talál toleráns fogadtatásra... Éppen a nemzetgazdaság és a piac összefüggéseiben kialakított gondolkodási hagyomány, az értéktörvények és a cserefolyamatok klasszikus közgazdasági irodalma volt az egyik, világnézeteket megosztó vita-alap. Ezért azután aki a mindössze félszáz esztendő gazdasági antropológia tanulmányozására adja a fejét, az nemcsak a törzsi társadalmak gazdaságáról szóló termelési, csere- és fogyasztási kapcsolatok, értékek és tevékenységformák megértésére vállalkozik (adott esetben egy gyarmatokkal nemigen rendelkező országban, amilyen Magyarország is), hanem beleütközik a kutató elődök felfogásmódjainak korlátaiba, sajátos értelmezéseibe, világképének korlátosságába, vagy épp világnézetének irányzatosságába, „érvényességi” határaiba.

Így járhatott Sárkány Mihály is, aki 1967-68-ban egyetemi szakdolgozatba fogott *A közösségek közti csere* témakörében, s szükségképp ott találta magát, ahol a marxi gondolati hagyomány Somló Bódog, Polányi Károly, E.E. LeClair és M. Herskovits nézeteiben ütközött meg B. Malinowski trobriandi cserehálózat-elemzésének és M. Mauss ajándék-fogalmának kutatási tapasztalatával.

Sárkány (akkor huszonéves egyetemi hallgatóként) aligha vállalkozhatott a politikai gazdaságtan hagyományainak komplex felülvizsgálatára, s a korszak politikai-oktatási-kulturális rendszerében a gazdaságantropológia gazdaság-tudományi kategóriákat módosító, az alkalmazás korlátaira rámutató kritikai felhangjait nehezen is pengethette volna meg. Mindazonáltal a negyedszázados korú munka ma sem érvénytelen, terminológiai tisztasága, összehasonlító szándéka és monográfia-igényű összegző fejezete korántsem veszített elfogadhatóságából. Sőt, minthogy a tárgykör kutatói lényegében ma is hiányoznak a társadalomtudományok művelői közül, a szerző megmaradt első és egyetlen, vállalva a diszciplína alapjainak hazai lerakását és biztosabbá tételét.

Az MTA Néprajzi Kutatócsoport „*Magyar Etnológia*” sorozatának 2. köteteként (1998-ban) közreadott műben Sárkány a szociálintropológiában elfogadottnak számító megoldással él: kis számú példán ugyan, de az összehasonlító módszer előnyeire támaszkodva követi az ajándékcseré intézményének leírását azoknál a népeknél, amelyeknél „a társadalmi élet egyéb területeivel való összefüggését, meghatározottságát a kultúra egészében, és hatását a társadalom életére” éppen a közösségek közötti csereviszonyok fejezik ki a leginkább. Négy társadalom példáján fejti ki a cserekapcsolati viszonyok kulturális és gazdasági beágyazottságait: Északkelet-Arnhelmföld lakóit, az okiotokat, a Trobriand-szigetieket és a lovedukat hasonlítja össze, előbb bemutatva a társadalmak és környezetük, gazdálkodásuk és struktúrájuk, vallásrendszerük és nem-gazdasági intézményeik összefüggéseit, majd a csere egészét és a csereügyletek anyagi, személyi, tulajdoni és tudati feltételeit foglalja össze. Vitathatónak tartja mindeme részletes leírás egészét, de tudomásul veszi-veteti, hogy bármely más rendszerben kínálna értékelési szempontjait, amúgy is vitatható felületet hagyna a tárgyalt társadalmak komplexitásának leírását elváró szakmai kritériumok felől.

Lévén szó immár nem a minap megjelenő kötetről, helyütt abba is hagyom Sárkány történeti (és tudománytörténeti) értékű szakdolgozatának (avatatlan) értékelését. Annál is inkább, mivel új kötete szinte folytatása, de immár a komplexitás értelmében teljesebb értékű taglalása a gazdaságantropológia által felvetett kérdéseknek. Két kérdés azonban még mindig hátravan: az egyik az életmű-jellegű kiadványok, a régvolt gondolatok érvényességének újratárgyalása, mely elemi igénye lehet mind a tudós társadalomnak, mind pedig az önmaga fejlődését bemutatni kívánó szerzői-kutatói vagy diszciplináris stratégiának. Sárkány e téren kétségkívül jól vizsgázott – ha szabad a kívülállónak, a diszciplína e szakterületén avatatlan recenzensnek „osztályzatot adnia” –, hiszen a közösségi csereviszonyok mai irodalma sem szárnyalta túl Sárkány 68-as szintjét, illetve összegző-összehasonlító módszerét sem kellett alapvetően újraformulázni, ma is elfogadható minőséget komponált 25 évvel ezelőtt. A másik kérdés, amely a kötet kapcsán fölvethető, éppen a tudományágak fejlődéstörténete és ennek lehetséges beágyazottsága, legitimitása, interdiszciplináris rangja. Ugyanis roppant izgalmas tudományelméleti probléma lenne egyszer elmerengeni azon: miért van úgy, hogy a természettudományok érvényességét, értékét, s egész modernitásunkhoz való viszonyát olyan belső, innovációs érzékenységgel mérik, amely nemhogy a mai napi legfrissebb eredményeket és érvényes tudást szomjazó igényeinket, de egyenesen már holnapi tudásunk alapjait látja megtestesülni egy-egy ismeretágban – ugyanakkor a társadalomkutatások terén ez korántsem így érvényesül. E tájon a holnapi tudás olykor vaskos gyökerekkel a múltba kapaszkodik, s megújulni sem tud másként, mint effajta tradíció követőjeként. Ez az „innováció-képtelenség” azonban nem hátránya, hanem erénye is lehet.

Mindez még feltűnőbb, ha növeljük a kontrasztot a tudományágak fejlődése, belső gazdagodása és társadalmi vagy intézményes rangjuk alakulása körül. Idén lesz 10 esztendeje, hogy az ELTE Bölcsészkarán kulturális antropológusok képzése indult rangos hazai és külföldi tudósgárdával, egy épphogy csak megtűrt státusú diszciplína hazai intézményesítésének kezdeményezőivel, s ma már félszázad is meghaladja a szakmájukban elhelyezkedni nem tudó diplomás antropológusok száma. Tavaly történt meg a tanszékalapító Boglár Lajos nagydoktori disszertációjának védeke, aki végül is a *szociológusok* közé került besorolásra – mert a hazai Universitas és az Akadémia nem ismeri (el, fel) az antropológiai diszciplínát, mint a komplex kultúrákutató vagy „kulturológia” önálló tudásterületét, amely nem történelmi (de történeti is), nem néprajzi (de népszokásleíró is), nem szociológiai (de társadalomszerkezeti összefüggésekben gondolkodik), nem társadalomlélektani (de témaköreinek megértésében számos szociálpszichológusra épít), végül nem kisebbségtudományi (bár fő témaköreinek jókora hányada minoritások megismerését célozza meg). A hazai elfogadáshoz képest ma már számos irányzata, iskolája, ágazata vagy tematikus elméleti köre van a hajdani „jelzőnélküli” antropológiának, úgyis mint szociál-, politikai-, város-, vallás-, gazdasági, történeti, filozófiai, pszichológiai vagy vizuális antropológia.

Az akadémiák persze sosem voltak híresek új felfogások iránti érzékenységükről – s nemcsak nálunk, de a fényes Nyugaton sem. Így a kulturális antropológia egyetemes története sem szűkölködik meg-nem-értések és félremagyarázások eseményeiben. Épp ezért üdvözlendő kellő hangsúllyal az a most megjelent kötet, mely szerényen tanúsítja, hogy antropológiai kutatás és elméleti érzékenységek míves kidolgozása mintegy huszonöt éve folyik már minálunk. Sárkány Mihály könyve, a *„Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában”* (L'Harmattan, 2000.) mintegy akaratlanul is azt bizonyítja, hogy e fiatal tudományág nem ok nélkül alakult ki, hisz tudásanyaga nem pótolható más diszciplínákból, komplexitása nem helyettesíthető más területek rész-ismereteiből. Az akaratlan bizonyság pedig itt részben a szerző szándéka, részben a tanulmány-összeállítás üzenete is.

Sárkány kötetében az íráskor java része már megjelent. Másodközlésről, mintegy az életmű összefoglalásáról van szó tehát, lévén a mostani kiadáshoz alig igazított dolgozatokból áll össze a kötet, egy kivételével, mely a legújabb szakmai problematikák felé vezet a korábbi

írások gondolati vezérfonalát. Az újrakiadás nem szorulna okvetlenül indoklásra napjaink könyvkiadási gyakorlatában, a szerző előszavából azonban megtudjuk, hogy az 1970–1991 között kelt írások még a kulturális antropológia egyetemi-tudományos intézményesülése előtt születtek, korszerűsítésükre is volna mód, de szándékolt volt a korabeli szemléletmódot tükröző, a tudományág belső fejlődését is reprezentáló eredeti tanulmány-tartalmak megőrzése. A kötet elemzései közt olyan, ma már nehezen vagy sehogysem elérhető alapkönyvek méltatásai vagy egyre közismertebb szerzők életmű-értékelései is szerepelnek, mint amilyen Leslie A. White, Julian H. Steward vagy Claude Lévi-Strauss. A szemléletmódjukat bemutató, főműveikhez előszóként szolgáló, vagy pályájukat egészében értékelő írások ugyanakkor a kultúrafelfogások, az etnikum-értelmezések, az ökológiai vagy modernizációs folyamatok átfogó bemutatásaként is megállják helyüket itt. Sárkány írásai első megjelenésükkor keretet, tudományos nézőpontot vagy szakmai reprezentációt, szerepvállalást szolgáltak inkább. Így, egy kötetbe válogatva pedig az első és legkomplexebb körképet adják magyar nyelven az angolszász szociálintropológiáról, ami a hazai kulturális és szociálintropológiai szakirodalmi ellátottságot tekintve korántsem csekély teljesítmény.

Joggal firtatja az olvasó: mi különbség van a kultúratudomány filozófiai alapozottságú német és európai történeti gondolkodásmódokat tükröző más etnográfiai-etnológiai szemlélődésirányok, valamint a (Sárkány által minden előforduláskor hangsúlyosan elválasztott) *kulturális és szociálintropológia* között...?

„Francia nyelvterületen a Durkheim köré csoportosuló szociológusok munkássága következtében és hatására kibontakozott egy olyan kutatási irány, amely a kulturális jelenségeket nem a múltból kívánta levezetni, hanem a társadalom felépítéséből és működéséből kívánta megmagyarázni, ehhez azonban mások leírásait használta fel.

Az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában az embert átfogóan tanulmányozó antropológián belül különül el a kulturális illetve a szociálintropológia, amelynek eredőit ugyanúgy a 18. századi előzményekig vezetik vissza művelőik, mint az általános etnológiát európai kortársaik, akikkel akkor még szoros kapcsolatot tartottak. /.../ miközben a valóság feltárásával az antropológus kiszolgálta a gyarmati rendszert, egyben 'vonakodó imperialista is volt', aki megkísérelte védeni a törzsi társadalmakat és az azokban élők emberi méltóságát személyes fellépésével, de még inkább tudományos eredményeivel, amelyekkel bizonyította az emberiség egységét... /.../ A kulturális és szociálintropológia elméletek által irányított, probléma-centrikus tudománnyá vált, amely a megoldásokat a kultúra és a társadalom holisztikus felfogására építve keresi, és a hasonló irányultságú társadalomtudományok (közgazdaságtan, szociológia, szociálpszichológia) felé közelít, míg az európai néprajzi tudományok, függetlenül attól, hogy saját vagy más kultúra lett vizsgálatuk tárgya, jobbra a történeti-filológiai vizsgálódás mellett tartottak ki az atomisztikus kultúrafelfogás jegyében” – írja Sárkány.

Természetesen ennél sokkal árnyaltabb és részletezőbb áttekintést kapunk a kötetben, amely végül is egyszerre lett egyetemi tankönyv és forrásmű, életmű-vázlat és szerzői alkotás, ahogyan számos nyugati antropológus elméleti igényű, teóriákkal polemizáló és önálló kutatásokra is épülő könyvének szerkezetében azt megszoktuk. Sárkány nemcsak „megolvassa” a klasszikusok néhány munkáját, hanem összegez is, nemcsak tereptapasztalatokat ismertet, hanem szakmai vitákra is reflektál, s nem csupán választ ad, de kérdez is – az antropológia igen karakteres szerepvállalása nyomán, egyszer-mászor összehasonlító szándékkal, olykor száraz dialektikával, máskor visszafogott iróniával. Kötete egészét tekintve semmiképp sem pusztán „tanulmánygyűjtemény”, hanem széles merítésű minta a kultúrákat, társadalmi rendszereket, érdeklődésmódokat és megannyi interpretációs nyelvezetet egyszerre felmutató antropológiai gondolkodás-tartományból.

Anélkül, hogy Sárkány kötetének egészéről vagy akár csak egyes tanulmányainak gondolatgazdag közegéből érdemben ragadhatnánk ki a fő gondolatmenetet, érdemes itt rövid

megidézését vállalni annak a gondolkörnek, amely a komplex társadalmak szociálintropológiai vizsgálatáról szól. Sárkány itt egyértelműen kimutatja, hogy a szociálintropológia a későn intézményesülő, a huszadik század hajnalán talpra álló tudományágak közé sorolható, s ezért a társadalomtudományi téma- vagy munkamegosztásban immár kialakultnak nevezhető diszciplináris tagoltsághoz alkalmazkodva nevezhette meg tárgyát és érdeklődési területét abban, amit más tudományterületeken nem (vagy csupán kevésbé) tanulmányoztak, közelebbről a „bizonyos fejlettségi szintű társadalmak átfogó tanulmányozásában”, s ezen belül az egyes létszférák önmagában vett teljességét, valamint a társadalmi lét egészéhez kialakított viszonyát tüntette ki figyelmével (46. old.). E feladatkörben már első kísérlete a kényszerű definícióból fakadt: a közgondolkodásban „primitív társadalmaknak” titulált népeket a szociálintropológiai irodalom „komplex társadalmaknak” nevezi, elfogadva a primitívekről szóló, E.E. Evans-Prichardtól eredő meghatározást, mely szerint ezek „kis méretűek számukat, területüket és a társadalmi kapcsolatok terjedelmét tekintve, és /.../ fejlettebb társadalmakkal összehasonlítva egyszerű technikával és gazdasággal és a társadalmi funkció kis specializációjával” rendelkeznek, szemben a komplex társadalmakkal, amelyeket a társadalmi kapcsolatok összetettsége, sokrétűsége jellemez, méreteikben nagyobbak vagy szélesebb társadalmi környezetbe ágyazódnak be, amelyek a maguk komplexitását kifejezésre juttatják akár a tradicionális államokban, akár a modern kapitalista vagy szocialista formációkban is. Az eme népeket leíró angolszász etnográfia a primitív népek életének egyszerű bemutatását vállalta, az etnológia pedig a népek rokonságát, eredetének és keverésének feltárását tartotta feladatának. A ilyesfajta népábrázoláshoz adott esetben elegendőnek bizonyult szakirodalmi, történeti, nyelvészeti vagy valláshistóriai forrásművek felhasználása, szembeszökő jellemvonások leírása is – szemben a szociálintropológia kutatóinak vállalásával, akik a kitartó, hosszú ideig végzett terepmunkákra szakosodtak, a „primitív” társadalmak létezményeinek lényegi sajátosságaira koncentráltak, s ezek szociológiai jelenségeit, tényeit kívánták összegezni. Az utóbbiak munkáját a szisztematikusabb feltárás, a helyszínen szerzett ismeretek, a megfigyelésekkel ütköztetett leírások bemutatása, a struktúrákat (és/vagy) funkciókat megjelenítő jelenségek feltárása, végső soron pedig mindezen jelenségek elméleti keretbe ágyazott, integrált elemzése jellemezte. Minden létező közösséget rendszerként felfogva, szervezetként értelmezve, intézményként elemezve, egységet és csoportot, egyént és települési szerveződést, szerepet és jelentést egyazon totalitás elemeiként kezelve a szociálintropológia művelői vitába szálltak az eseményeket pusztán érdekességgként kezelő, a helyzeteket a kutató saját kultúrájához viszonyítva értékelő, a kapott válaszokat egy más értelmezési rendszerbe „dekódoló”, vagy éppenséggel az evolúció teóriája mentén mindeme népeket elmaradottaknak nevező, időbeli hátrányukat primitívséggként felfogó kutatói (és más értelmiségi) attitűdökkel. E téren tehát a rokonsági rendszer, a térbeliség, a társadalmi struktúra egyes alkotóelemei, vagy a „fejlődési” célok mind-mind egy értékelési rendszerrel kerültek szembe, amelyben a (fejlődési, kapcsolati, szerkezeti) törvények a brit társadalomtudományi gondolkodás számára evidens gondolati hagyománynak voltak (vagy nem voltak) megfeleltethetők. Emiatt magán a szociálintropológián belül is eltérések mutatkoztak a strukturalista-funkcionalista megközelítések és a priméren közösségtanulmányi alapú témaválasztások között – ez utóbbiak gyengülésével „a vizsgálatok elvesztették közösség-központúságukat”, egyre kevesebb társadalom feltárásáról lehetett azt hinni, hogy sikerült a társadalmak életének teljességét bemutatnia, s ezenfelül egy-egy alapos kutatásnak rendkívüli költségigénye a gyarmatbirodalmak leépülésével egyre komolyabb megterhelést jelentett a kutatóközpontok számára, így szívesen lemondtak arról, hogy a közösségek átfogó tanulmányozását tekintsék feladatuknak, inkább egyes társadalmi szférák, belső viszonylatok, intézményi működésmódok relatív teljességére koncentráltak, mind több és több társadalmi lét-szférára vonatkozó tudást összegezve, adott esetben összehasonlítva térbeli és funkcionális

sajátosságokat is, de leszámolva a totális megismerés illúziójával. Ezt egyébiránt az a tapasztalat is sürgette, hogy a rövid vagy hosszabb idő után megismételt kutatások igen jelentős változások regisztrálását eredményezték, tehát nemcsak a szaktudomány helyzete, kérdésfeltevései, témakörei, vagy egész támogatottsága változott, hanem ugyanazon idő alatt maguk a társadalmak is... – az antropológiai gondolkodásnak pedig elemi vállalása, hogy a változást természetesnek, s nem siratnivalónak tekinti, de minden korábban elemzett táj és nép, problémakör és kérdés újratárgyalására aligha nyílhat módja saját változó (bármennyire is javuló, mégis pusztán megtúrt) helyzete alapján.

Sárkány kötete (ebben a tanulmányban sem, s a többiben is kevésbé) panaszkodik a diszciplína sorsáról. A sorozat, mely a párizsi központú L'Harmattan kiadó magyarországi kezdeményezéseként indult, a „*Kultúrák keresztútján*” címet viseli, s lévén Sárkány kötete az első e sorozatban, amely ezzel rögtön azt is bizonyította, hogy a kulturális antropológia közfigyelemre érdemes tudományág, megannyi izgalmas tudás tára, sosem látott és ismert népek megértésének eszköze, összehasonlító értelmezések terepe, amely sem a világ más táján, sem nálunk nem szorul kegyes befogadtatásra – mert egyszerűen csak van, s fontos, jó és hiánypótló az, hogy van... Akiknek pedig létét köszönhetjük, azok nem funkcionáriusok, tudománymetrikusok vagy szcientometológusok, hanem társadalomkutatók, közelebbről az antropológusok. S tudományterületük aránytalanul háttérbe szorított, el nem fogadott helyzete egyre kevésbé lesz elszomorító, minél több ilyen munka lát napvilágot...

A kötet adatai: Sárkány Mihály: „*Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*”. L'Harmattan, Budapest, 2000; valamint *A közösségek közti csere*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, *Magyar Etnológia* sorozat, Budapest, 1998.

Megjelent In A.Gergely András – Kemény Márton szerk. *Motogoria. Tanulmányok Sárkány Mihály 60. születésnapjára*. MTA Kisebbségkutató Intézet – ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport – Könyv Kiadó, Budapest, 2005:317-321.

Féner „Börtönében”

„Társadalmi érzékenységu fotográfus” – fogalmaz a kívülálló, s a szakmai közösség nemkülönben. Az életmű nagyobb hányadában, a kiállítások első (és e szempontból jellegadó) húsz évében Féner fotóin emberek sorakoznak: művészek, közéleti kiválóságok, létformatartó cigányok, hagyománytartó zsidók, perzselő sorsú olvasztárok, fényvakságtól megérintett pilóták, hortobágyi látványszereplők... A nyolcvanas évek végétől azonban folytonosan hidegülő formákat látunk, városi tájakat, város-érzést Pepsi-pirosba öntve és tárgyiasult struktúrákba merevedve, az idő fogságában vergődő tónusokat és létkörülményeket.

Féner Tamás „arc/kép/más”-készítő. Arcmások és képképzetek szobrásza. Vizuális antropológus. Pályaképe oly módon képekbe süppedő, hogy valósággal képtelenség Róla a képmások nélkül beszélni. Metaforikusan és fölöttébb aktuálisan szólva: képek börtönének életfogytanra ítélt rabja, aki legutóbbi vállalásával épp a börtönök látványvilágát, szinte (önmaga?) vizuális rablétét mutatja föl.

Miért teszi ezt, s hogyan érhető tetten mint elkövető...? Írásom nem többről, de nem is szerényebbről szól. Szólni próbál, bárha a szavak szedettvedettsége talán többet vesz el a képek sűrű sugárzásából, mintha hagynánk őket maguktól megszólalni... A „Büntetés” című kiállítása (Budapest Galéria Kiállítóháza, 2006. február 23. – 2006. március 19.) az ikonográfiai „sűrű leírás” eszközével dolgozik, amit „lefordítani”, „fölolvasni” csupán meg-megcsukló retorikával lehet...

Féner Tamás hivatásos beszélő. Sőt, olyan Mesélő, (mint Vargas Llosa regényének főszereplője), kinek vállalt funkciója, életformáló programja, hogy elmondja: miként élnek saját kulturális világukban azok a bennszülöttek, akik önnön szubkultúrájukat nem föltétlenül akarnák kibeszélni, de léthelyzeteik eleve irodalmian beszédesnek tetszenek, így róluk szólva inkább a tudományos visszafogottság kellene érvényesüljön. Féner fotóin egy pásztor „szószátyársága” (*Hortobágy*, 1988), egy öntőmunkás „fecsegése” (...*Ez volt a gyár...*, 1986), egy gépmagányra ítélt pilóta (*Tükörrepülés*, 1981) kommunikációs horizontja (amint a látóhatár végtelen végességének keretén belül megfogalmazza) a „szakmaiság” objektívált tartalmain túl mindvégig magáról az emberről, az *emberlét sajátlagosságáról* szólnak. Elsődleges olvasatban egy pusztuló épület-párkányzat (*Városi táj*, 1995), egy tűzfal (*Budapest*, 1996), csöregengeteg vagy vonatsín-hálózat (*Az idő*, 1983–85) is oly módon embertelen, hogy már-már zaklatóan beszéli el az ember hiányát – holott ilyesmi előállítására csakis az ember lehet képes... Ennek képi mondatokká, szinte vádaskodássá parfümálása ugyanakkor épp azt a humanista gesztust tartalmazza, amely nélkül a kor, a lét elvitathatatlan szomorúságainak történeté formálása, antropomorfizálása szinte lehetetlen is.

Féner fölöttébb elkötelezett, vagy tán kérkedően kihívó is az embernélküli/embertelen világok *megszólaltatásával*. „Ember nélküli város” – mondja Budapest-fotóiról azzal a cinkos mosollyal, amely mögött minduntalan ott a remény, hogy annál inkább megérted az ember hiányát, minél súlyosabb és mélyebb az emberalkotta táj pusztító lenyomata. „Cinikázik” Féner, iróniája sarokbaszorító, épp a változtatást szorgalmazó, s csakis arról mesél, mennyire méltatlan az emberlét az emberformálta kilátástalanságok oldaláról nézve. Korkép ez, amely zordabb korkép inkább, mintsem szelid figyelmeztetés lenne. Létkiteljesítő elbeszélés, épp a léthiányról és a lehetetlenség-állapotokról.

S lehet-e a vizuális közlésmódok humanitáriusabb változatát hívebben szolgálni, mint az antropológia révén? Féner, aki maga is egyetemi oktatója a vizuális antropológiának, nem a „primitívekről” készít rövid kalandtúrán lekapott sorozatot, nem a „messzi tájak népeinek” pillanatfelvételeit kínálja, hanem saját énünk tükrét tárja elébünk; mégcsak nem is saját

társadalmunk „primitívjeiről” szól, hanem szétmaszatolt értékterű világunk eredendő primitívságát rögzíti, s önnön együgyűségünkéről kapunk Tőle lenyomatot.

Talán önkényes minősítés, de vélekedésem szerint Féner börtönfotói rólunk szólnak. A magánzárka kuporgásra is szűk terétől a rácsokkal védett lámpáig, a börtönfolyosó pragmatikus tagoltságától a villamosszélig minden beállítása valamiképp annak struktúráját mutatja tömören, amit a szervezett kiszolgáltatottság antropológiája mutathatna föl, ha interjúk nyelvén szólna. *„Hangsúlyozom: a képeken elhatározottan nincs ember. A távollévő nyoma – Derrida-i fogalommal trace – hitelesíti számomra jelenlétét”* – mondja a Szerző magáról a helyzetről.

A távollévő ezúttal nem távol van azonban, hanem nagyonis jelen van.

Féner a tárgyak arcát, a dolgok rendjét, a környezet mentális lenyomatait állítja sorozatba, a körülményeket interjúvolja meg, amely mint megoldás épp arra szolgál, hogy vallomásra bírja az elítélt világot. Elítélt itt most nem a bűnelkövető, hanem az a miliő, amely a kisebb és nagyobb bűnöket a börtönállapotok bilincselésével látja el, legyenek azok az őrzött falakon belül vagy akár kívül. Magukról az elítéltekről nem láthatunk egyetlen képkockát sem, a fotókat nem lakja egyetlen egyén sem, ugyanakkor minden róluk szól, s ha nem is csak kontrasztképpen, de épp a vonalak és tónusok rendjével, az embertelenség arctalan pompájának vizualizált elbeszélésével adja azt a jelentéstöbbletet, amelyet a börtönrendszert kiállítási tárggyá avatása csupán ellenpontként és megerősítésként szolgál. Magunk vagyunk az elítéltek (azáltal, hogy azonosulhatunk helyzetükkel), s a megítélők is (azzal, ahogyan velük bánunk). A méltatlan életek méltó büntetése elégedettség-tudattal tölthetne el bennünket, a méltóságmentes otrombaság, az emberhez nem illő létfeltételek szervezett dilemmaként megoldása viszont épp a büntetésvégrehajtók ellen hangolja a nézőt.

Féner börtönfotói a Michel Foucault traktálta állapotokat tükrözik, mind struktúrájukban, mind a jelentéstulajdonítás eszköztárában. A panoptikusság, az „átlátható” szervezettség, a felügyelt bűnösség olyan analógiákat kínál, amelyeket sem a börtönvilág, sem a rendszabályozó társadalom, sem „a Jogalkotó” neméppen így gondolt el. Az ember testi mivoltával való „elbánás”, a mozgás és a környezettel való kommunikáció lehatároltsága épp annyira szólnak a börtönvilág intézményesített rabjairól, mint a börtönt kényszerlakhelyül kijelölő társadalom félszeiről. Féner ebben a teresült és testiesült magányban válik „kalauzunkká”, ha nem is olyan idegenvezetővé, aki a Loire-völgyi kastélyok lakatlan pompáját mutogatja vagy egzotikus népek szokásvilágába vezet be; hanem inkább olyan irányítóvá, aki a tárgykultúra és emberi környezet aprólékos, szinte kíméletlen rajzával, vizuális „sűrű leírásával” látja átadhatónak az emberi kultúra egy szeletét.

Az esztétikai antropológia már kifejezési eszközei révén is a kockázatok dzsungelje. Tárgyak arca és struktúrája vall arról, milyen lehet a létmód egy sokágyas cellában, egy büntetőfülkében, egy kínzókamra-funkciójú gumiszobában, egy ablaktalan vakvilágban. A *bűn*, és kevésbé morális társa, a *kényszer* zugolyában olyan intenzitások és atmoszférák hatnak, amelyek képre-fogalmazása nemcsak az elidegenítő hatással kell számoljon, hanem maga válik az elidegenedéssé. Féner „embermentes” sorozatainak ez a félreérthetetlen üzenete morális pátoz helyett szólal meg: a fotós itt mégcsak nem is pusztán tanú, de inkább rendező vagy dramaturg, akinek résztvevő megfigyelői státusa épp olyan, mint az antropológusé „a primitívek között”, akiről pont neki kell majd megfogalmaznia, mennyire nem is primitívek. Az objektív kívülállásnak ez a bennfentes interpretációja azzal a lehetetlenséggel áll folyamatos konfliktusban, hogy mondanivalója mindig épp az ellenkezője annak, amit az egész „spektákulum” jelez a maga primér valóságában. A fotográfus ezúttal az antropológusok morális közel-állását is bevallja: *„A magyarországi börtönöket járom végig. Hűvös, távolságtartó, már-már esztétizáló képekben mutatom be az építészeti sajátosságokat, és ugyanakkor a fogva tartás napi gyakorlatához tartozó tárgyi világot. Érzelmesség nélkül*

szeretném érzékelteni elemi felháborodásomat azon, hogy elismerve a társadalom önvédelmének jogosságát, a kirótt büntetéshez adott esetben fogalmilag nem tartozó módon milyen körülmények között lehet embereket fogva tartani”.

A témakör áttekintése végtelen számú fotót igényelhetne. Kevesen kerülhetnek abba a helyzetbe, hogy módjuk nyílik végigjárni a hazai börtönök választékos sokaságát, s bennük hideg képeket készíteni forró állapotokról. A riporter publicisztikai szempontból kötelező szűkszavúsága – s az, hogy nem közölhet szerény válogatásnál több képet egyazon jelenségről –, eleve megszabhatja, milyen ikonikus állandóval, mely stiláris elemmel él az elbeszélés során, amely egyben strukturálja is a mondanivalót. Féner ezt tudatos vállalással teljesíti, s ennek narratívákba emelésével tesz eleget, sőt kiegészíti a vállalást a direkt üzenetközléssel is: *„Tisztában vagyok azzal, hogy a társadalom teherbíró képessége véges. Mégis: egy olyan totális rendszerben, mint az ítéletvégrehajtás, a totálisan kiszolgáltatott emberrel szemben nincs helye olyan gazdasági racionalitásnak, mely nem a törvény által kiszabott minimum megadásából indul ki. Minden felelőtlen intézkedés a büntetés-végrehajtás legfontosabb célját, az elítélt visszavezetését a társadalomba veszélyezteteti felelőtlenül, érzéketlenül”.* A baracskai, balassagyarmati, budapesti, kaposvári, kecskeméti, márianosztrai, szegedi, váci és veszprémi börtönökben-fegyházakban készült 34 fotó ezt a felelőtlen érzéketlenséget nemcsak dokumentálja, hanem vádbeszéddé is formálja. Nem kell különösebben tódítani ahhoz, hogy „ráfogható” legyen: Féner vádirata nem a visszavezetésről, nem az emberiesültség garanciáiról szól, hanem épp az emberpártiság hiányáról. Vizuális narratívába ez már úgy kerül, hogy a fény és árnyék drámáját, a „színmentes” állapot gazdag színeképeit, az állapotalan állapotok kontúrjait nevezi meg kíméletlen ikonokban.

Talán érdekes, mindenesetre fölöttébb merész kísérlet lenne Féner vizuális dramaturgiáját és vádlott-paradoxonát olyan „színházi állam” működésének analógiájaként kezelni, amelyben a „töltött fegyverekkel” fenyegetőzés nem okvetlenül csupán a zsványok eszköze, de épp annyira a „gondviselő államé” is. A börtön és a büntetés folytonos paradoxona, hogy a „fenntartható biztonság” egyik (intézményi) oldalát sosem lehet az ezt minduntalanul kiegészítő „fennmaradó bizonytalanság” (emberi, társas-társadalmi miliő) momentuma nélkül tárgyalni. Ugyanakkor a vizuális antropológia kánonja nemcsak esztétikai, hanem ontológiai, episztemológiai és antropológiai (avagy egyszerűbben: lételméleti és létértelmezési) komplexitásból is áll, amelynek a megismeréstudományok szempontjából nélkülözhetetlen kelléke az *émikus nézőpont* (ez tartalmi, s nemcsak formai jegye annak, amit a „megfigyeltek”, a bennszülöttek, a társadalmi egyedek közötti részvétel kínálhat csupán, a kívülálló, étikus nézőpont sosem!). A hatalom, mint a társadalmi drámák színházának rendezői szférája, egykönnyen megengedheti magának, hogy kívül álljon magán a szituáción, s értelmezéseit csupán a maga normái (jogszabályai, törvényei, intézményei) szerint adja meg. Az antropológus viszont – akár kutató, akár fotós – nem kerülheti el, hogy benyomásainak tagolt leírását, interpretációjának szuverén formáját állítsa szembe a hatalmi elbeszélésmóddal. Ez a jelentésség, a narratíváknak épp a kutató egyén felőli jogosultsága és kötelezettsége persze elemi módon „a bennszülöttek nyelvén szól”, velük vállal közösséget, akár az elfogultság vádját is vállalva. Féner narratívája, amely a képi közlésmód kontrasztos árnyaiba kódolva mégiscsak „kiszól” a nézőhöz, mégis kritikára ébreszti a nézőt és állásfoglalásra szorítja a viszonyok belső rendjét nem ismerőket is, olyan módon jelzi „saját börtöneink” létét, ahogyan azt a legmarkánsabb drámák teszik. A „mirőlunk van szó!” figyelmeztetése, akár irodalmi példákkal, akár szociológiaikkal, akár börtönlélektaniakkal, mindenképpen abba a struktúrába való beavatkozást indukál, amelyben látszólag elzárt világ a börtön, s amelynél nem kell minduntalan végiggondolnunk a büntetettek bűneinek eredetét, megítélésük mikéntjét, büntetéseik érvényességét, s lejártá utáni társtalanul társas következményeit. Féner pedig erre int, erről vall, ennek megértésére ösztökél.

A napi súlyosságú és végtelen tömegű vizuális közléspiacon fölöttébb komoly vállalás egyetlen tematikus egység kimunkálása. Féner persze nem „egytémás” fotóriporter, de ha sorozatait (és tematikus kiállításait vagy albumait) nézzük, kissé nehezen formálódik az aggály, hogy a képtúltengés korszakában valami „parciális”, „periférikus” téma iránt mutat elköteleződést. A kép mítosza Nála mindig a narratívákkal együtt érvényes, a képi struktúrákat mindegyre a funkcióval társítja, a megközelítésmódok kontinuuosan a komplexitás igényével gazdagok. Nincs ebben egyedül talán, de azon kevesek egyike, akik az *emberről* csakis az *emberért* szólnak, akik a társas lét nyűgjeit azzal a komplexitással övezik, amely nélkül csak „pillanatfelvételek” gyárthatók, ezek azonban másodpercek alatt el is évülnek vagy képkatalógusba simulnak. Féner „embertelen emberei” a poézis, a társadalmi drámák és színjátékok hordozói-megjelenítői, s akkor is azok, ha köröttük az előítéletek vagy gyanakvások részben indokoltak is tűnhetnek. Egy vasutas füstös léte, egy telepi cigánycsalád „mobilitási struktúrákba” simuló életmódja, egy jesiva-növendék normakövető identitás-választása „rendszerbe” állítható a kívülálló, az idegen, a vetélytárs vagy az ellenség nézőpontjából is – de meg nem érthető. Féner kamerája nemcsak betér ezekbe az intim kulturális szférákba, hanem épp fordítva: onnan, azokon belülről nyeri el jogosultságát arra, hogy elbeszéljen valamit. Ez a hermeneutikai pozíció, az antropológiai megismerés inherens eszköztára ad igazolást arra is, hogy az alkotó merészelhet „szubjektív” lenni, s megkockáztathatja, hogy saját vizuális börtöne ablakán kukucsáljon be a belső világokba, avagy beszélőre hívjon abba a miliőbe, ahol a struktúrák és funkciók, szerepek és magatartások, értékek és normák, jelentések és intimitások sajátlagos szabályai érvényesülnek leginkább.

Életfogytig képrabság ez. Féner Tamás vállalja is, meghaladni is képes, áldozatává lenni is hajlamos. Saját börtöne – saját büntetése, saját ítéletvégrehajtása mindez. Nekünk pedig nem marad más, mint kellő toleranciával, illő türelemmel és nem titkolt eltökéltséggel arra ösztökélni Őt, folytassa társadalmi színpadaink, drámáink fotóantropológiai faggatását...

Megjelent: Féner „Börtönében”. Féner Tamás „Büntetés” c. börtönfotó-kiállításáról. (Budapest Galéria Kiállítóháza, 2006. február 23.–március 19.). *Fotóművészet XLIX évf. 2006. 3-4. szám, 3-4. oldal.*

Ellenbeszéd és médiamanipuláció (Bevásárlóséta a kortárs közléskultúra piacán)

Talán nincs is redundánsabb közhely, mint egy levél levelekről, egy könyv könyvekről, egy információ információkról. Ám „valami” mégiscsak hajtja-készíti belülről az embert, hogy beszéljen ezek jelenlétéről. Elkerülni is nehéz: a szavak más szavakra rakódnak, s előbb be-, majd kikíváncsoznak az emberből... Miért van ez? Miért kell, hogy szemlencsén megmaradt, vagy vágott papírlapokon kézbe vett értékekről fecsegjünk, meggondolt gondolatokat közvetítsünk, hírbe hozzunk szerzőket és műveket...? Ördög tudja..., talán mert jó érzés az a képzet, hogy a fölismerés élménye, amire magam fogékony vagyok-voltam, az esetleg másra is éppúgy hat, s mert a kíváncsiság – hogy ez tényleg így van-e – elhatalmasodik olykor... Meg az esély ajándékozása, hogy ha kézhez nem kapta, ha hírét sem vette, hozzájuthasson mégis valamihez, ami ily egyszerűen kínálja magát, s aminek „birtoklásával” egyformán gazdagabbak volnánk mindannyian...

Szerepek ezek, önteltek talán, kényszeresek is. Ruháink, játszmáink, színpadaink... A közlés új ruhája... – alatta (le)meztelenített én, az esetlen bóklászó, a könyvespolcok búsképű lovagja... Feje búja nyitott könyv, vállai és karjai ugyancsak föliánsok, felsőteste gúlába rakott olvasnivaló, s talán takarója, ágya, fejpárnája szintúgy. Mint Arcimboldo könyvembe (meg a gyümölcsarcú, a virágfazonú, s a többi), lénye és léte ebből a tárgyból áll. Ő maga a közlés, az átlényegült tudnivaló, nyitott lapjai abba is beleolvasni engednek, ami rejtett titka lehetne... Torzszülött, avagy torzított képze az információnak...?

Nem tettem most mást, mint összeolvastam címlapokat. Művek borítójáról képeket, címeket, alternatív üzeneteket. Egy szubkultúra nyilvánossága elé szánva, egy sajátlagos nyilvánosság szubkulturális tartalmaiból merítve. Négy könyv ez, lehetne több is, tengernyi mostanság a kötelező olvasmány, jó a szellemi szegényeknek, nem nyomasztja őket a közölhetnék. Engem azonban igen, s mégannyira, ha mind a négy közlések tömegéből formálódik...

Újak vagy majdnem teljesen frissek ezek, s elképzelem az örömet, ha könyv olvasójára, s olvasó könyvére akad... Ezek tehát akadós könyvek, magam is áldozatuk lettem, így hát – menedékképp vagy a közléskényszer okán – ajánlom azoknak, akik olvasni, gondolni, látni, érteni szeretnek.

Metszetek. Alcím lehet vagy sorozatcím... – elmulasztottam kilesni a boltban. Az M-betű dekoltázsába egy egyes szám óvakodott pirossal, így tán az utóbbi... Szerkesztette Rados Virág. Az Új Mandátum adta közre, rögtön az első írás a pillanattal ezelőtt elhunyt Hidy Péter konferencia-bevezetője. „A kultúra pénze, a pénz kultúrája” – ez volt szlogenje tíz találkozóznak, tudományos homálybogozásnak, melyek a gazdaság, a finanszírozás, a fölhasználóbarát programok és rendeltetésszerű programosság ügyét és nyilait sorolják elő, intézményrendszeri metszetekben, a kultúra éltető támogatását és túlélési esélyeit firtatva. „Ki és hogyan finanszírozza a kultúrát? A demokráciában sokféle válasz lehetséges. Évről évre megtartott beszélgetéseink arra alkalmasak, hogy türelemmel válogassunk és mérlegeljünk” – mondja Péter. „Természetes megoldás volt, hogy megkértünk hozzáértőket, segítsenek jól feltenni a kérdéseket, és persze, ha lehet, segítsenek jó válaszokat találni rájuk”...

A szociológus bevezetőjét színészek, filmrendezők, művészettörténészek, műkritikusok, újságíró, kertész, művelődéshistorikusok, közgazdász, belsőépítész, táncos előadása követi, s megint egy szociológusé, némelyek mellesleg (vagy alkalmi főállásban) politikusok is. A kötet cím: *A társadalom ruhája. Állami kultúratámogatás Magyarországon 1993–2003.* A címlap Kassák-ihlette konstruktivizmusa, s a (talán mindannyiunkat egyenöltöztetben szimbolizáló) frakkos-pepita és felhúzható Bortnyik-figura többet is sugall, mint annyit, hogy sokféleképp látják a Kultúráközvetítők Egyesületének tagjai a kultúra

lehetetlen lehetőségeit. Összegezhető élményként annyi kínálható a százoldalas kiadványról, hogy aligha lehetnénk ily úriemberes-galléros-mandzsettás fazonok, ha közben magunk alatt görnyedve kellene tekernünk a mozgásban tartó lendítőkerék karját... A mozdulatművészet és a lehetetlen túlélés-kísérletek mégis valamiképp megszépítik ezt a hajlékony görcsöt. A *Metszetek* első könyve szerepeinket is metszetté merevíti, a társadalom eközben lassan, de cselesen kivetkőzik a maga zsakettjéből, „lemegy fogyasztóba”, gyorsan akar alkalmazkodni, hatékonyan finanszíroztatni, otthonosan megtéríttetni mindent, amit csak befektetett vagy ajándékba kapott. Pusztulnak a mozik, lepattannak a kultúrházak, bádorgalyibába költözik a könyv, vagy meleg huzattal bélelt üvegpallotába, halomba dőlnek a könyvkiadók, romjaikon új haszonlesők raknak fészket... Eladó-e a kultúra? Eladható-e az, amit a kulturális ipar termel, amit a pályázatok ellenek, amit az előfinanszírozás elszegényítő rendszere lerabol? Túlél-e mindaz, aminek nemcsak feladata, de keletkezési folyamata sem nélkülözhetette a szellemi áldozatot, a megváltó szerepkényszereket, a könyvembert és a festménybalerinát, a filmfejű és képtestű Laokon-figurákat, meg a mindezekben elmerengő, beléjük kapaszkodva megértésre vágyó, állami támogatást már fél évtizede nem is remélő alkotót és befogadót. A konferencia előadói az átvészelés, az életben maradás, a finanszírozási képtelenségek és a mindezek ellenére életképességet tanúsító ágazatok esélyeiről értekeztek... Néha számoszlopokkal, néha kottaképletekkel, álmokkal és intézményi közérzettel – mindenesetre nem könnyen érthetően: miért és kiért is teszik ezt. Giccsadó és tévéjárulék, digitalizált időtlen idő és reprodukálható cseppfolyós jövő, Nemzeti Kulturális Alapprogramok és embermegújító divatirányzatok, művészeti presztízskorszakok és kulturális esélyegyenlőség... Belelapozás közben ezek a szóvirágok tolakodnak elő a kötet lapjairól. S mint aki már azt sem bánja, ha a dolog nem végződik balul, az ismeretlen főszereplő, a kultúrafogyasztó és kultúrafenntartó ember kerül itt belső piedesztálra, morális fölénybe, értékmentő szerepkörbe. Nemcsak Hidy Péter évtizedei, de sokak életútja tartósítja ezt az állapotot. S mert nem lehet föladni, s mert alternatív ellenképlet nincs, a kultúra talán maga is margóra, kiszolgáltatottságba, új kezdeményi státusba szorul, visszavonhatatlanul megérintve azt, aki érzékeny az ilyesmire.

De vajon érzékenyek vagyunk-e? S ha igen, vagyunk-e annyira is, hogy eltartsuk a kultúrát, hogy még holnap is kitartson hatása, még máskor is legyen megjelenni mersze, még nyitva tarthassa ölelő kapuit azok előtt, akik bekíváncsiskodnak olykor... Merthogy a többség ettől tartózkodik, az már bizonyos. Nem kell ma a kultúra luxusa, még a pazarabb életmód részeként sem nagyon. Kell viszont – s annál gazdagabbul, minél kevesebb jut a kultúra javaiból – a megváltó kép, a lepányvázó film, a hír, s a magazinműsor...

„Kiindulópontom, hogy a közönség másként dolgoz fel egy fikcióra épülő filmet (bármely erőszakdúsított vagy szextömény is) – tudván, hogy fikcionalizált, nem valós –, mint egy híregységet, riportot, tudósítást vagy bármilyen, a valóságban zajló eseményt, főképp ha leegyszerűsített, szenzációfokuszált, infotainment-központú, torz és manipulatív. Ez utóbbinak célja, hogy a közönség olyan életvitelre legyen kondicionálható kulturálisan, amely a fogyasztói társadalomban érdekelt szféráknak profitot eredményez. A profit ebben az értelemben a tőkefajta közül nem csupán a pénz-, hanem a társadalmi tőke által kínált előnyök megszerzését is jelenti, elsősorban nem a tudástőke, hanem a pszichológiai befolyásolás különféle formái, illetve az információs előny (későbbiekben aszimmetriák) révén. A fogyasztónak pedig (a médiafogyasztó egyúttal áruk és szolgáltatások intenzív fogyasztójává is válik) fogalma sincs arról, hogy a média milyen mértékben határozza meg az életét – ezért tartom a legerőteljesebb hatásnak magát a manipulációt” – írja Bugovics Zoltán *A tor(zító)szülött. Médiakritikai megközelítés* című kötetében. Nem különíti el sebészi

precizitással a hírt és a hozzá kapcsolódó rokon műfajokat, s nem akar arról meggyőzni, hogy kellő óvatossággal kitapogathatjuk a manipuláló hatást, vagy kivédhetjük, hogy beetessenek. Bugovics nem hisz a hírek pozitív vagy negatív töltetében, tájékoztatási hasznosságot elemez csupán, de a médiát mint „a nyilvánosság legmeghatározóbb forrását” tekinti át, s könyvét „tudományos alapon megírt figyelemfelhívó célzatú írásnak szánja”, melynek részleteiben „a média eddigénél szabadabb (titokfeltárási, hírszerzési) tevékenységét és erőteljesebb kritikai funkcióját hiányolja” a hatalommal szemben.

Nos hát, érzékenyek vagyunk-e „a média tudományosan megalapozott kritikai megközelítésére”, „az újságíró-társadalom passzív szerepjátékára”, s a kommunikáció egész folyamatát meghatározó érdekszférák irányító hatására? „A tudásalapú, információs társadalomban elvárható volna egy azonos érték- és normarendszerrel felruházott, kritikai média kialakulása. Megállapításaim, sajnos, ezzel ellentétes tendencia erősödését bizonyítják. A tabloizmusét, amely a felületességfókuszált szemléletével a gazdasági-hatalmi érdekszférák igényeit kiszolgálva kulturális kondicionálást hajt végre, amely a közönséget – tudta nélkül – fogyasztásra, divatfókuszált viselkedésre ösztönzi, s ezt tekinti az emberi siker zálogának”... – írja ugyanott, s a kötet első tizenöt-húsz oldalán még vagy háromszor visszatér oda, hogy rohanó, szakszerűtlen, pongyola a hírforgalmazó újságírói munka, érdekszférák nyomják el ördögi technológiával, manipulálva hírtermelőt és hírfogyasztót egyaránt, anélkül, hogy a közönség tudna, akarna, próbálna ennek ellenállni; befelé fordul a bűnbakká vált tájékoztató és a felületességet nagykanállal fogyasztó hozzáférő-szféra egyaránt, szellemi egysíkúság és katonai hierarchizáltság jellemzi a korlátozó konformitásba belemerevedett szereplőket. Mosóporevők és intelligens öblítőszervíók világáról szól tehát a kötet... – fájdalom, de megítélésem szerint kevesebb szenzációképesseggel, mint amennyit jogszabály-göngyölgetők vagy sávszélesség-vagdicsolók ugyanebbe a témába investált kevesebb energiával is meg tudnak haladni. A szerző bősz tehetséggel és kitartó invenciózussággal igazolja alaptételeit, de talán egyfajta kisebbségiként, midőn a manipulációs csatornák rettentő száma, a mennyiségi dagály és a szellemi apály ellenében alig próbál többre törekedni, mint a kulturális kondicionálás kritikájára, a hírfogyasztási kultúra szorgalmazására, s jóféle morális intenciók átnyújtására. Ezek bár kétségtelenül részei a kommunikációs gépezet napi munkazájának, s hordozzák a „csatornaadaptátorok és továbbközlők (üzenet-transzformátorok)” mentális balesetvédelmi óvintézkedéseinek tónusában előadható szentenciákat is, de úgy fest, mintha a szerző egy tollforgató pálya felelősség-homlokzatáról próbálná levakarni a naiv alkalmazottak tudatlanság-lenyomatait. Érvelése logikájában egy hazai újságírószövetségi deklarációnak épp olyan szerepe van, mint az amerikai politikatudományi közéletkritikának, pszichológiaelméleti munkák éppúgy kezére esnek, mint Jürgen Habermas nyilvánosságtörténeti főműve, és Pratkanis, Philippe Breton vagy Bourdieu ugyanolyan hivatkozási bázisa, mint saját sajtós tapasztalatból és kortárs újságírói kibeszélésekből szőtt érveinek építménye... Biztosan finnyás vagyok, s ha valaki többször is megfogalmazza, hogy tudományos igényű munkát ír, akkor gyanakszom, miért van erre szüksége...?! Mert hát elsősorban is épp az látszik, hogy nem napozni vagy kutyát sétáltatni készül, hanem érveit és kritikai nyilait egyenként kihegyezve rohamoz a manipuláció szélmalmai ellen, s eszébe sem jutna az érzelmességtől soronként eltántorított olvasónak, hogy másra gondoljon, mint igazságos és nemes küzdelemre... Épp ezért nem is igen lenne szüksége a szerzőnek donkihótei allűrökre, s annál is kevésbé, mert amikor olyan fejezeteket-témaköröket tüntet ki, mint például kép és szöveg, média és tömeg, médiatudatos civil társadalom és ellenbeszédképes, felkészült sajtómunkások oktatási szükségletei, akkor bizony az is kisugárzik szövegéből, hogy ezeknek nemcsak távolságtartó kritikusa akar lenni, de aktív formálója, sőt tanítója is. Könyve esetében tehát nem kérdés, hogy tudományos-e, erre a „kapaszkodóra” inkább azoknak lehet szüksége, akik ebből mint tankönyvből fognak tanulni, s annak definíciójától, mi is a média/médium, egészen addig, hogy mit jelent a

tényfeltáró oknyomozás vagy a túlzott protokollaritás a híryananyagokban..., mindent majd eszerint fognak értelmezni.

Ami a kötetben számomra még különösen érdekes, az a médiaszaknyelvnek, társadalomtudományi argumentációnak és sajtókommunikátori újbeszél nyelvnek olyasfajta keveréke, amely bővelkedik józan rábeszélésben, pancsol a jobbnál jobb forrásokban, kedvére citálgatja jelesebb nagyok sugalmait, örömet leli beszélt nyelvi fordulatokban és fogalmi facsarmányokban egyaránt, oly figyelemkoncentrációt igénylő hangnemben, hogy ha a témavilág esetleg kibírhatatlanul unalmasnak bizonyulna, az olvasásnak szentelt energia mégis éberén tartaná a befogadót... Sosem láttam, mondjuk, tengerjog-elméleti szakmunkát, amely ekkora olvasói befektetést igényelt volna, így roppant izgalmas kísérletnek vélem a mű szakképzésbeni használatát. A kötetcímlap (ugyancsak a szerző műve) talán már jó előre figyelmeztet: nemhogy torzított szülemény vagy torzító szülemény a kérdéses kínálat itt, hanem a mediátor manipulációinak metodológiája, amely után az ember szinte önkéntes örömmel kapar elő valami jó kis agymosó ponyvát, vagy leül a hálósobai médiadoboz elé, hogy boldog felszínességekkel fejbe kólintsa magát...

Az agymosó intellektuális technikák persze a médiumelméletek és információkori láttelek évezredében éppúgy lehetnek bestsellerek, mint a társadalomszerveződés közléstechnológiai előképei. Theodore Roszak vagy Hajnal István korszakos munkái éppúgy, mint James Carey vagy Manuel Castells kulturális közeledés- és közlésmódokat taglaló elemzései meghatározzák a klasszikusok státusát, s olyan mintázatok mutatnak föl közülük, amilyenek Habermas vagy Daniel Bell, Bourdieu vagy McLuhan. A kommunikáció technológiai és a körülöttük dúló viták, melyek hol „világfalu” szorgalmaznak, szemben a központosodó hatalommal, és a tudásmegosztás igazságosabb-demokratikusabb rendszerét remélve, hol meg attól sápadnak, hogy minden adattal kiszolgáltatottabb lesz az ember – alapjában véve már régen eldöntötték azt a kérdést, milyen mélyre megy vissza az emberi tudás és hogyan rétegződik a társadalmon belül. A technikai és a társadalomelméleti tudástípusok laza összesség (vö. „információs rendszer”, „tudástársadalom”) azonban nemcsak az emberi tudásra épül, hanem a komputerizáció fél évszázados technológiatörténetére is. A Budapesti Kommunikációs Főiskola kiadványaként megjelent kötet, Kondor Zsuzsanna és Fábri György összeállítása *Az információs társadalom és a kommunikációtechnológia elméletei és kulcsfogalmai* címen találja mindezen ismeretek foglalatát.

Mint oly sok más esetben, amikor szorgalmas és kitűnő arányérzékű emberek válogatnak össze szöveggyűjteményt, itt is a „húzos nevek” dominálnak, ám köztük kevésbé ismert is akad, akinek pedig megfontolandó üzenetei vannak számunkra. Köztük Nicholas Negroponte a digitális létről, Joshua Meyrowitz az elektronikus kapcsolatok, hálózatok és tudások struktúrájáról, James W. Carey a kommunikáció kultúracentrikus megközelítéséről, a hazai szerzők pedig Hajnal István és Nyíri Kristóf, Hernád István és Keviczky László egy-egy tanulmánya jelzi a témakör horizontjának szélesedését és időbeli hömpölygését az 1933-as Hajnal-írástól az 1996–98-as háromkötetes nagy Castells-monográfiáig (*The Information Age – Economy, Society and Structure*). Már-már sajnálható is, hogy a szerkesztők a rövid tényrögzítésen túl – hogy ugyanis mit tartalmaz a kötet –, alig gazdagítanak észrevételeikkel, s azon túl, hogy tömörkedik volna még a fontos írás, nem vallják meg, miért épp így építkezett a kötet anyaga. Tekintettel arra, hogy főiskolai tankönyvnek készült, s talán nem is kellene mindent összemaszatoló okfejtés a szaktudomány történetéről, mégis érdemes lett volna néhány eligazító szót fecsérelni arra is, hogy a roszaki „számítógépek folklórjától” „a valóságot megteremtő, birtokló, fenntartó és módosító kommunikációig” miként vezet az út azok előtt, akik ehhez a technológia-transzferhez tudnak alkalmazkodni, s miként mások előtt,

akik letapadtak az „információs társadalom” közhelyénél, és reménytelen bennük korhű tartalommal megtölteni azt a tudás-ürt, amelyet épp a tudható dolgok tudása mélyített az agyacsájukba...

Panaszra persze semmi ok, a kötet így is legfőbb forrásmunkája lesz a Századvég Kiadótól kijött válogatásoknak és monográfiáknak, avagy éppenséggel annak a folyamatismertető és menedzsmentfelkészítő sorozatnak, amely a kommunikációk legkülönbözőbb irányait fogja össze egy pragmatikus szubkultúra érdekében. (A szubkultúra, ez igen érdekes, leggyakrabban úgy használatos, mint valamely nemcsak „alrendszer” jellegű tüneményt jellemző, hanem a társadalmi struktúrában is alulra került vagy marginalizált csoportozat éltető közege. Pedig a teljes kulturális komplexitás értelmében minden ágazati, specifikus, rész- és réteggkultúra egyaránt lehetne „al”-rendszer, akár a döntéshozó vagy döntéselőkészítő elité is...!) De már ennél jóval kutyultabb jelenségegyüttessel találkozunk az ismertető utolsó kötetében, a Havasréti József és K. Horváth Zsolt szerkesztette *Avantgárd: underground: alternatív* című opuszban...

A kötet cím-olvasata már magában véve is leleménytünemény, hisz mindegyik fogalmi kör önálló is, meg épül is a másokra és harmadikra. Az alcím ugyan föloldja mindezt, de bonyolítja is: *Popzene, művészet és szubkulturális nyilvánosság Magyarországon*. Mindez egy konferencia témaköre volt 2003 novemberében Pécsen, mégpedig a kötet címnél szofisztikáltabb körülírásként: „Underground művészet és nyilvánosság – az értelmiség és a punk/rock zene kapcsolata a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországon”. Egyszóval földalatti lapkiadás, plakátok, zenekarok, hangulatok, közlésmódok, nézőpukkasztás és hallgatóbosszantás, rockopera, brancsok és közösségi médiumok, filmek és titkos történetek, koppányok és laborcok, anekdoták, újművészeti ellenbeszéd, new wave líra, Spionok és Nagy Testvérek, URH-k és Trabantok, meg aztán mindennek közönségviszhangja, csápoló lányok és kőkemény vézna fiúcskák, a Balaton és a Velencei Melence, a Laibach-mozgalom és az eltűnés poétikája... Tűntek, ahogy azok az évek, s most föltűnnek ismét, plakátarcok, emléktárgyak, magánfotók, kazettagyűjtemények, amatőrfilmek... – a hazai mongolok titkos története. Ahogy a kötet címlapja is vizionálja őket: az Európa Kiadó zenekar 1981-es koncertplakátja, *A pusztulás piszkozatai*. Velük, ezzel a nemzedékkel megesett ami elesett, rendszerváltó másság és másigényű rendszerváltás, az undergroundból feljöttek a Vörösmarty téri Zenepalotába, bakelitlemezeire és utóbb CD-re kopírozva, megszelídített rock, babos kendő nélkül, sztárvendégekkel és sztárgázsival... Mi van itt, mi volt itt? – firtatják a szólók, kell-e legyen, lehet-e és van-e alkotáselmélete a földalatti avantgárdnak, s ha van, mitől marad mégis az alagútban...?

Szózene a zenéről, art-punk és hangköltészet, sztárcsináló nemzeti projekt, nyelvi fordulat, textusban és dialógusban létező hagyomány, „Átkelés az üvegen”... – másként beszélés, kibeszélés, átbeszélés, kölcsönhangzás, művészet- és művelődéstörténeti korszak emblémái, rítusai, teljességgel-másság... – magát alternatívnak nevezve, vagy szubkultúrának, vagy undergroundnak, vagy ellenkultúrának. Ha lehet ezt kötetbe foglalni, íme, itt, ez az. Sebzett beszéd és hangos dal, tépett gitárhúr és rosszízű, veszélyes utalások bizonyos elvtársiasságokra, a légerek-frontok-diktatúrák generációjának „pásszéjellegerére”, a Falon inneni mi-tudat csakazértis-máshogy-szólók hevületével... S amikor minderről épp azok (persze csak részben mindazok) beszélnek, akik „akkor” sehonnai nagyok voltak, együtt laktak, levegőből éltek, rendőrlépteket álmodtak, elvétett cselekvések pillanataiból építették föl imázsuikat, korszakukat, egész létüket... – amikor minderről épp azok szólnak: egycsapásra megöszül a föld, ősz-kopasz bácsikákká pocakosodnak a tanúk, értelmiségi érintésekből és ellengondolatból formált másként beszélést üzennek egymásnak még ma is (akik élnek, mert

hát elmentek páran az önpusztítókból). „Neuroticból az Ámenbe váltó, az ördögi ellenkultúrából az angyali szubkultúrába átmenő kulturális hérosz” fenntarthatatlan szubkulturális struktúrába vonulva, „mintha pontosan megértette volna, hogy az avantgárd immáron, az MSZMP uralma után csak a tömegkultúra áldozata vagy partnere lehet” – írja a folyamat (és egyes lélek-lelkek) értelmezéseként György Péter –, „a túlélők pedig elkezdtek túlélőkként viselkedni, munkásságuk vagy múzeumizálódott, vagy jelentős pályamódosítást hajtottak végre”.

A túlélés ára tehát a felejtés. E kötet a túlélők esélyét kínálja, a felejtés ellen beszél. Valami készleti-hajtja, hogy beszéljen, kikívánczik a felejtés lehetetlenségéből... – elvégre, ha alternatív, gondolkodhat akár másképpen is... Bencze Szabolcs, Klaniczay Gábor, Szombathy Bálint, Vályi Gábor, Bényi Csilla, Havasréti József előadásai (nem kerülhet persze mindenki a recensens tollára) nemcsak az egykori avantgárd törekvések, akaródzások, mondatok és sugalmak eseménymenetével, hanem ezek emléklétével, a társművészetekre (film, színház, happening, kísérleti zene, mail-art stb.) gyakorolt hatásával és utóéletével próbál megbékülni. Ellenbeszélőhöz és alternatívhoz nehezen illik az akadémikus stílus, a nyakkendő, a piperecipő... Most mégis, aki csak beszélni akar, vagy egy hangjelet, képüzenetet küldeni, itt most már nemcsak mint elégedetlen szólal meg a rendszeren belüli diskurzus utalásával, hanem feszeng, legyint, múlt időbe mered és jelenbe fogalmaz, kulturálisnak árnyalja a politikai konfliktust, vagy épp ellenkezőleg, üzenetének környezete tételezi, hogy üzenhet nyíltan, talán még így sem figyelnek oda rá...

A kötet benne rejlő „poénja”, hogy akármennyire is máshonnan és másként való az alternativitás, a konvencionális emberlét felé társadalmiasodva mégsem tudja elkerülni, hogy körötte a világ akademizálódását konstatálja, vagy a másként-lét és másra-születés programját kiteljesítve, piacosíthatóságát is érzékelve épp a konvencionális könyvformátumba merevedjen... Talán, ha maga is dal volna, hatna szélesebb körben...

S ez nem minden tanulság nélkül való. Ha ugyanis mindezt csak elmotyogták volna valahol egy sörös-zajos pinceklub sarkában, esetleg a pécsi Dantében, vagy egy selyemkanapéval ékesített újpolgári társalgószalonban, esetleg egy varrógépen a boncasztalon, akkor lemaradtunk volna épp a lényegről...

Tan(ulmányozni való)könyveket olvastam meg itt az olvasónak. Remélem, torzszülötten kommunikáltam el, alternatívul fogalmaztam meg, s ezzel megbíáltam kissé a társadalom új ruháját... Vagy ha mégse, akkor a kötetek megmarkolása mindenkinek szabad kommunikációtechnológiai gyakorlatot és szubkulturális nyilvánosságot biztosíthat.

A kiadványok adatai:

Bugovics Zoltán: *A torz(ító)szülött. Médiakritikai megközelítés*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004., 234 oldal;
Rados Virág szerk.: *A társadalom ruhája. Állami kultúratámogatás Magyarországon 1993–2003*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003., 94 oldal;
Kondor Zsuzsanna – Fábri György szerk.: *Az információs társadalom és a kommunikációtechnológia elméleti és kulcsfogalmai*. Budapesti Kommunikációs Főiskola tankönyvei/6. Századvég Kiadó, Budapest, 2003., 271 oldal
Havasréti József – K. Horváth Zsolt szerk.: *Avantgárd: underground: alternatív. Popzene, művészet és szubkulturális nyilvánosság Magyarországon*. Kijárat Kiadó – Artpool Művészetkutató Központ – PTE BTK Kommunikációs Tanszék, Pécs–Budapest, 2003., 239 oldal.

Megjelent: *Forrás*, 2004/10:106-112. oldal. Web: <http://forras.rkk.hu/?from=kecskemet.lap.hu>

Egy kiállítás arcai: „A Másik”

Szinte tegeznek. De ha a „le”tegezés mintegy értékfosztó tartalmú gesztust tükröz, lebecsülést vagy kicsinyítést, itt mintegy „föl”tegeznek, méltóságodon át fognak meg, emberi mivoltod szélességén át hatnak érzékeidre.

A Másik kiállításán a másik mindig nagy betűvel van írva az üzenetek hatását fokozva. Számítanak a sztereotípiáidra, a képzelte ismereteidre, a védekező reflexedre, de valójában épp a megszólításod, épp a tárlók, tárgyak és képek összhatása adja, hogy végül már képtelenségnek tekinted az egyszínű szeretetét, az egyminőségű elfogadását az identitások sokféle szélességének láttán. Ezen nem lepődsz meg, csupán elgondolkodsz, de ha már ezt elérték, volt értelme a kiállításnak... Régóta hiányzik Budapestről egy „embertani múzeum”, a szó párizsi értelmében, az Ember kultúrájának és sajátlagosságának múzeuma szellemében. Most, íme, ha ugyan csak időszakos kiállítás formájában is, de itt van...

Már ahogy az első teremben kétfelől fognak-karolnak át a szobrok, babák, idolk, istenek, öntvények és faragványok, fából-műanyagból emberek, mintegy tudatosítva, hogy nem elég „rájuk látni”, hisz köztük vagy, egy teddy-maci, egy minthabarby-baba és egy óceániai istenszimbólum között állsz éppen. Tükör nincs külön Neked is, de ha cselezel kicsit a fényekkel, a vitrinben ott találsz magadat is, szinte tükörképeként a tárgyi egyvelegnek, egyúttal a hozzájuk képest Másikként, kiszolgáltatott „fehéreként” a határtalan szélességben.

A kiállítás eredeti (svájci) címe: „*Nous autres*”, amely *A másik*-nál kicsit erősebb verzió. Azt tükrözi ugyanis a magyarhoz képest evidensebben, hogy a másság nem az azonossághoz képesti állapot, hanem a különbségek egyezése inkább, s ha épp a különbségekre fókuszálsz érdeklődésed, akkor *a másik is te vagy*. Sőt, mindig mi vagyunk a mások (is). Önmagunknak ugyan lehetnénk egyediek, de másoknak hasonlóképpen távoliak, idegenek, furcsák, sajátosak maradunk csupán... Kinek élmény ez, élvezetes és változó, kinek meg nyűg és nehézség, az eligazodás lehetetlenségét kínáló. De hát miért is, miben is kellene eligazodnunk...?

A Másik kiállítása a magunk etnocentrizmusára utal, magyarán arra, amiről Claude Lévi-Strauss 1952-ben az UNESCO felkérésére írta a *Faj és történelem* című kötetecskét. Kis könyvecske ez, de máig elérő és nagy hatású, mert a fajok közötti összhang hiányát és lehetőségét teszi mérlegre, a rasszizmusról értekezik a háborút és emberpusztítást átélte Európa, illetve a gyarmati sorból felszabadulni törekvő Európán túli világok szemszögéből. Ránk bizonyítja, hogy etnocentrikusak vagyunk, vagyis többre tartjuk a magunkét mindenkiénél, akár sikerről, akár életszínvonalról, akár gondolkodásmódról vagy erkölcsről van szó. Az emberiség (akkor még mindenképp nagyobb része, de ma is java többsége) nemcsak a történelmi győzelmek, sikeres kultúrák, hírhedt birodalmak vagy hódítások, halmozódó gazdagságok és fokozódó tempójú rablások sikertörténetének részese volt, hanem mindenekelőtt a „jogosultságok”, „felkentségek”, elbizakodottságok részese is, amely vakká tette más kultúrák és a Mások sajátlagosságának, eltéréseinek, azonosságainak és többleteinek elismerése iránt. Amit a kiállítás ezzel kérdez, az voltaképpen az etnológusok és antropológusok fő kérdése: hogyan ismerhetők meg más kultúrák, hogyan érthetők meg más létmódok, más tájak és emberek, másféle felfogások, avagy *A Mások* általában... S amit mi magunk kérdezhetünk: hogyan kerül ide Lévi-Strauss kérdése, hogyan tekinthetjük érvényesnek fél évszázados tanítását, s hogyan változtak meg azóta a viszonyok, a földrajziak, a gazdaságiak, a kultúraköziek, a politikaiak, a migrációsak, és a többi...

Lehet persze olvasó, kinek nem az antropológia „közhelye” a kérdéses itt, hanem a nézők, befogadók, kiállítás-látogatók reflexiója, válasza erre a főkérdésre. Vagy arra, hogy a néprajztudomány és fő honi intézménye, a Néprajzi Múzeum miért is szól bele az identitás-

politikákba, az etnocentrizmusok kortárs háborúiba, a fajok és „még fajabbak” kulturális és közösségi küzdelmeibe...?! Erre természetesen válaszolható az is, hogy a hagyományos nemzeti kultúra elemeit, lenyomatait gyűjtögető néprajztudomány nagy korszaka lejárt már. A mai néprajz nem kerülheti el, hogy a vallási turizmussal is foglalkozzon, ne csak a türelemüvegek gyűjtésével, az időátéléssel is kezdeni próbáljon valamit, ne csak a paraszti néphagyományt foltozgassa, s az Internet-közösségekről is próbáljon megérteni valamit, ne csak a munkáséletforma változó elemeit regisztrálja. A Máság fő kérdése ugyanis nemcsak a néprajz, az etnográfia vagy a folklór, hanem a mindennapi lét egyik igazoló-önigazoló formája, olyan fikció, amely az önmeghatározás indirekt formáját veszi elő akkor, amikor az Én saját léteire kérdez. Én az vagyok, aki nem a másik, aki nem azonos a többiekkel, akinek megvan a maga másága a többiek azonosságai között is. Ebben a játékban tehát kívülről szemléljük magunkat, „étikusan”, ahogyan a generatív grammatika a „fonetikust”, az alaki mivoltában és formai sajátosságai alapján írja le a szót, a kifejezést, a tartalmat. A kultúrák kutatója leggyakrabban egy másik kultúrából jön (ahogyan a francia Lévi-Strauss elindul Afrikába, majd Indiába, majd Brazíliába, s megírja a magyarul is kiadott „Szomorú trópusok”-at, vagy a szintén lefordított „Strukturális antropológia” című alapkönyvét). Ez a más kultúrából jövetel persze más kulturális mintákat, más kultúra-élményeket, más és más kultúra-fogalmat takar, melyet a kutató fel kell függeszten, amikor társadalmi terepére, számára idegen földre érkezik, ahol minden és mindenki Más. Sőt, első élményei között arra kell ráébrednie, hogy bár nyitottnak mutatkozik a mások máságának megismerése közben, nem azok a Mások lesznek mások, hanem főként ő maga lesz más a másikkak számára, merthogy azok a saját különbözőségeikhez már hozzászoktak (ha akartak), de a jövevény másága mindegyiküknek menthetetlenül új élmény. A *kölcsönös máság* tehát a két különböző világ, a kutatóé és a kutatottaké közötti első, legfontosabb, de egyúttal a legbiztosabban tudható *eltérések közötti azonosság* élménye. Mégcsak nem is kell hozzá kutatónak lenni, elég, ha lemegyünk az utcára, betérünk egy könyvtárba, vagy komolyabban elgondolkodunk szerelmünk és ideáljaink máságain...

A kultúrák közötti különbség persze már ez esetben is kihívásokkal teli. A leggyakrabban ezt nem természetes állapotnak, kézenfekvő jelenségnek tekintik az emberek, hanem szinte fölháborító, megbotránkoztató kérdésnek, avagy problémának, s néhanapján a hadiállapotok fenntartásának ürügyeként is hangoztatják. A „bábeli nyelvzavar” például leggyakrabban nem a kultúrák, nyelvek, népek sokféleségének találkozási, közös építési kísérleteként jelenik meg, hanem a széthúzás, az eltérés, a máságok kiváltotta ellenérzés állapotaként gondolnak rá. Pedig a megértés árnyalatai, a sokszínűség érdekessége korántsem „botrányos”, hanem természetesen is nyilvánvalóbb (magyarázatra nem szoruló) élménye lehet mindenkinek, aki nem riad az eltérések tudomásulvételétől. A kiállítás Bábele ezt, a társadalmak uniformizálódásával ellentétes, vagy annak ellene ható szimbólumot használja korunk kiskorúságának, a sokféleség elfogadásában még mindig akadékoskodó állapotának fölidezésére. Sejtelmes szavak, érthetetlen tónusok, kavargó jelentésfelhők lepik el ezt a szimbolikus bábeli nyelvzavart, vagyis az őszállapotot, amelynek egységét, a káosz leküzdésének programját mindörökkön megkísérlik, de sosem vihetik teljességbe az emberek. A bábeli terem bizonytalanságai ugyanakkor (éppúgy, mint az első terem tükrei, teremtskori formái, „őskulturális” lenyomatai) azt a képességet húzzák alá, amely éppen az ember adottságainak, a megértés merészségének, a befogadás őszinteségének és a kíváncsiság bátorságának párhuzamával afelé hat, hogy mégiscsak értelmezhető mindez, ha már egyszer van, aki kulturális üzenetbe, érthető közlésformába töltötte..., vagyis mégsem lehetetlen a megértés a kultúrák sokfélesége fölött, között és mellett sem! Közel ötvenféle mondókát, éneket, altatódalt hallunk sosem tanult, de mások által esetleg mégis értett nyelveken – ugyanakkor tudomásunk lehet arról, hogy ezek léteznek, ezeket éneklik-mondják-dúdolják élő kisembereknek, s ezektől tán el is alszanak, ha anyjuk megértő szivélyessége veszi körül őket.

Ha tehát azt nézzük, mire való, hogyan hat és kinek szól, akkor akár tőlünk eltérő világok eltérő kulturális lenyomatai is lehetnek éppoly értelmezhetőek, mint a magunkéi.

A magunkénak, sajátnak, elvitathatatlanul egyedinek érzékelt jelenségek és jelentések egyik alapformája a név. Ennek egyedisége, „páratlansága” csak ritkán elvitatható, még a XXII. Kovács János vagy a XVI. Lajos is úgy érezheti, hogy Ő egyedi a maga mivoltában, korában, környezetében. Hasonlóképpen, de még markánsabban van ez a népek neveinél, az etnonímiáknál. Ezek többsége cáfolhatatlan büszkeséggel tekinti magát egyedinek, s jöllehet a népek neveinek többsége leginkább azt a jelentést körvonalazza, hogy az illetők ez „ember” csoportba tartoznak, de ezt a „másságot” leginkább úgy szeretik érvényesnek tekinteni, hogy a környezetükben élőket a „nem-ember” kategóriába sorolják, vagy „szőrös embernek”, „sáskának”, „majomnak”, ellenfélnek vagy ellenségnek járó csúf jelzők birtokosainak nevezik. Lévi-Strauss is utal a „két lábon járó majmok”, az „undorító tetvek” és hasonló „népnevekre”, melyek az elnevezést használó kiválóságát sugallják, szemben a másik világ egyedeinek „embertelen” vagy „ember nélküli” jellemvonásaival, melyek a leggyakrabban csupán kíméletlen tulajdonítások, nem pedig tapasztalati tudások. Ha csak beleolvasunk az internetes blog-gyártók újdonságai kompozícióiba, gazdag tárházát látjuk a „cigók”, „etnikaiak”, „zsidrákok”, „gójok” és más sajátos népcsoport-töredékek velünk élő tömegének. Mondható-e tehát, hogy az altatódalok megértő, elringató szándéka, értéssel együtt vagy anélkül, találkozik a mások iránti megismerés, a türelem, a tolerancia normáival...? S el tudjuk-e ismerni, hogy saját etnikai, nyelvi, kulturális vagy származási csoport éppoly jeles vonásokkal ékes, mint mi magunk, s miként a többieké is? S ha talán magunkat már nem mindig és mindenki előtt látjuk versenyre kelni, mióta van e toleranciának oly nagy keletje, hogy már a fogalmat sem lenne érdemes használni? Nem volt-e „osztályáruló” a kulák, nem volt-e „imperialista bérenc”, aki egy nyugati nyelvet tudott és esetleg egy rokonának „külföldiül” írt névnapra üdvözlőkártyát, vagy nem volt-e mindig is ellenség az idegen az ókor óta, lett légyen „barbár”, mert nem ugyanazt a vallást követi, vagy „bozgor”, mert távol él a népcsoportjától? A kiállítás az ember egyedüliségét, páratlanságát fennen hirdető szemléletmódot is Lévi-Strauss okfejtése nyomán mutatja be, aki „az emberiség határát” megvonó szemléletmódnál a saját kultúra föl- vagy túlértékelésével szembesíti olvasóit (mi vagyunk a „jó”, a „kiváló”, a falunk határán túliak pedig a „rosszak”, „gonoszak”, „vadak”, „barbárok”, stb.). A sztereotípiák gyártása és alkalmazása persze egyhamar megosztja a saját népnév belső kategóriáját és a környezet által ugyanerre a népcsoportra aggatott jelzőt: a kiállításon felhozott húsz példával a közösségi belterjesség, a határok, a vetélytársak és barátok, a kisebbségek és többségek szemléletének eltérését illusztrálja a kettős népnévvel. Egy amazóniai törzs vagy egy magyarországi cigány csoport önelnevezése és a magukra használt megkülönböztető szavak sora jól jelzi, hogy olykor a külső, hatalmi vagy túlerős hatás még belülre is beszivárog (érdemes arra gondolni, kik nevezik és miért nevezik magukat romáknak, szintóknak, beásoknak, kelderásoknak, gáboroknak vagy lováriknak, miközben a környezetük számára javarészt „csupán” cigányok, de ezt olykor magukról beszélve is kimondják...).

A Másik kiállítás rendezői, az előzményként szolgáló genfi néprajzi kiállítás adaptálói, Földessy Edina és Szántó Diana ezt az öntúlbecsülő, etnocentrikus látásmódot a Lévi-Strausstól kölcsönvett fogalomkörrel mutatják be, mely a saját kultúra túlértékelését a másik kultúrájának kigúnyolásával valósítja meg. Ki ne hallott volna „macskazabáló” európai népről, vagy ki ne gyanakodott volna egy kínai étteremben a hús származási helyét firtatva...? De mikor a svédek elleni érvek egyike a „kutyavész”, akkor erős kontrasztnak tűnik a svájci állatvédők tiltakozása, mely szerint a kutyahús sajnos piaci termék, s még a társállatok védelmében hozott törvény megszegése ellenére is kapható... Akkor hát ki a „barbár”, ki a „szőrös majom”, ki a „tetűragcsáló” vagy a „nyershalzabáló”...? S ki az, aki a másik, az idegen, az ismeretlen megértését és megismerését egyszerűbben intézi el az előítélet-

alkotással, az értetlen felháborodással, a „le”minősítéssel és gúnyolással. Valóban mindenki etnocentrikus lenne? Valóban minden szokatlanul, ismeretlennel szembeni védekezés első gesztusa a kegyetlen és kíméletlen ellenszenv, elutasítás és lekezelés lehet csupán? Tényleg minden testi viselkedésmód, öltözet, életmód, öltözködési szokás, viselet és étkezés, ünneplés és temetés, rítus és jelkép alkalmas arra, hogy mások csúfolódásának, előítéletének tárgya legyen? S ha az élőkkel így bánunk, legalább a halottak „megússzák-e”?

A jelek, a kiállítás másság-lenyomatai szerint nem. A térbeli és időbeli kontraszt, vagyis a jelenségek földrajzi elhelyezkedése, közelsége és távolsága éppúgy oka és tere lehet a megítélésnek, tévképzeteknek, ismerethiányon alapuló kezelésmódnak, mint az időbeli távolsága („sötét középkor”, „barbár ókor”, „polgári aranykor”, stb.), vagy mint a földi léten túli mivolta (halottak helyei, visszatérő lelkek ártalmait, rontások és rítusok hatásai, szakrális jelképek és mítoszok értelmezései). Mindezen képzeletjátékok, és minősítési vagy értékelési eljárások kiterjednek természetesen az étkezésre, a tisztálkodásra, a végcéhasználati eljárásokra, a fertőzések és járványok képzeteire, az élelemkezelési módokra, a konyhatechnikai vagy vízhasználati feltételekre, de a templomokra ugyanúgy, mint a temetőkre, sírkertekre, emlékápolásra vagy szakrális szimbólumok használatára is. Néhány évvel ezelőtt a Genoble-i múzeum egyik kiállításán, amely „A rém” címet viselte, a „vendégváró” kép egy kinagyított tollrajz volt a 18. századból, egy osztrák sajtótermék címlapjáról, melyen egy sziklás-erdős tájon, útszálon barangoló zsákos, jellegzetes kaftános és kalapos, pajeszos zsidó volt látható – a további illusztrációk a yetik, borgok, vicsorgó medvék és várfarkasok köréből kerültek ki, jól tükrözve az ismeretlenről alkotott fogalom félelmes mivoltát, saját félszeink kivetítését és sanyargató velünkélését. A Másik kiállításon az ismeretlen mint szörny, a korok folklórját átható emberi-nememberi-rémemberi határok, az emberábrázolások talányai és furcsaságai illusztrálják ezt az egyént körülvevő világot, mely a fantáziától a projekciótól, a természeti jelenségek és az emberek másságára ható okok magyarázatáig, a határesetek és a nem jellemző állapotok közötti különbségtételek formáiig mutatkoznak meg. A rejtély, a félelem, a különösből vagy szokatlanból formálódó másság nemcsak a népszokásokban van jelen (majom-maszk, busómaszk, velencei álarcok, színházi kellékek és a képzőművészeti emlékenyag gazdagon őrzik ezek tömerdek fajtáját), hanem korunk fogyasztói piacán is, miként a mozifilmek Drakulái és Frankensteinjei, a Szörny alakváltozásai a mitológiákban és színpadi művekben, a görög vagy egyiptomi szertartásokban, az északi istenek arculatában vagy a keleti uralkodók és katonáik ábrázolásában. A bennszülött persze mindenütt a kiforgatott embert mutatja a leírásokban (négy szeme van, vagy lábain a sarkak előre felé állnak, hét ujja van vagy három feje...), de mint azt már az újkor lélekelemző ismeretanyagából tudjuk, ez jobbára a saját lélek, a saját tudat veszködése önmagával, az ember kiszolgáltatottsága az információk hiányának, nem pedig a „tényvalóság”. A „vad” és „istentelen”, „hitetlen” és „megbízhatatlan” másik mindig az, akit ezért aztán le is kell vagy büntetlenül le is lehet mészárolni, isteneit be lehet tiltani, tamplomait vagy szobrait meg is kell semmisíteni. Ha ezt akár népi rítás kíséri, vagy legalább az elkülönítés, a ketrecbe zárás és mutatványként körbehurcolás, az teljességgel jogos, hisz lám, az indián a vörös színt kedveli, biztos a vér miatt, amit belőle kiontani nem bűn, sőt... A kiállítás jelképes vezérhajója, amely a „messzi indiák” hódítása felé fordul, egyben a már odahaza kiirtott ellenséggel leszámolás gögös jelképe is: mórok, zsidók és szerencsenek kiűzése, megsemmisítése szinte a dicső nemzetépítés előfeltétele a spanyol végeken éppúgy, mint a hasonló eljárások a fehér orosz mezőkön, galíciai falvakban vagy budapesti gettóban. A más máshitűsége, a Másik barbársága, „hitetlensége”, netán a legszimplábban „állatinak” gondolt és nevezett veszélyessége végigkíséri a történelmet, belülről szítja az önazonosságot védő szellemet, erőt és akaratot. A gyarmatosítás traumája és haszna együtt járt ugyan, de a történések feldolgozása mindmáig pszichogén alapja maradt a másokról való gondolkodásnak is.

A Másik mint állat, a másság mint civilizatorikus szintkülönbség, a biológiai fajfogalom (az élőlények közötti fejlettségi hierarchia feltételezésével) összekeverése a kulturális minőség-különbségekkel illetve másságokkal, olyan „hozama” volt a 19. század emberről való gondolkodásának, melyet a mai napig „tényanyag” alapján „bizonyítható” különbségekként szeretnek felmutatni. Az „emberállat” terem könyvészeti anyaga, az ember mint biológiai-stomatológiai lény ábrázolásának és felfogásának változásai fennen illusztrálják ezt a „minőség”-játékot, mely osztályozási, összehasonlítási és értékrendi sajátosságaival hozzájárult ahhoz, hogy az európai fehér ember „mindenki fölötti” világuralmának adjon hivatkozási alapot. Anatómiai fejlettség, társadalmi szervezettség vagy teljesítménybeli különbség így „tudományos” alapú megkülönböztetés, „klasszifikálás” eszköze lett, egyúttal a megbélyegzés, degradálás, előítélet, fanatizmus, rasszizmus alapja is – ellenoldalan az antropológiai, kultúra-centrikus és komplex megismeréssel.

A másik mint primitív, az „alsóbbrendű” fajok közelítésének esélye a „felsőbbrendűhöz”, az eszközeik, életmódjuk, nyersanyagaik, étkezésük, szokásaik alapján „leírt” állapot közelebb juttatása a „civilizált” euro-amerikai normához – évszázados programja volt a hangos gyarmatosításnak és az etnikai semlegesítésnek. E program kivitelezéséhez nemcsak hajóskapitányok, kalandorok, zsoldosok és aranyásók járultak hozzá, hanem tudósok is (kezdve Darwintól vagy Ratzeltől a fajelméletek és kulturális eszközkészletek elemzőinek számos képviselőiig, akár orvosokig, biológusokig vagy összehasonlító hangszerkutatással civilizatorikus elméletet alkotó kutatóig). A kiállítás anyagában láthatók jeles tudorok ez eszmék képviselőiként, s ugyancsak láthatók mások is, kutatók, felfedezők, elemzők, kérdezők is, akik az „embertudomány” kulturális ágát, a kulturális antropológiát követték és gazdagították. „A másik mint primitív” mellett (például a néprajzi múzeumokban, Genfben, Párizsban, Berlinben is) megjelenik a másik mint „a gyarmatosítás áldásos hatását mosolygós engedelmisséggel fogadó” bennszülött – esetleg nem másutt, mint a Budapesti Állatkertben, vagy a Bécsi Világkiállításon. A huszadik század e parlagi egzotizmusát éppen a tanulmányozott kultúrák felől megfogalmazó antropológusai a relatív különbségtétel, a komplex leírasmód, a saját kultúra belső értékei alapján összehasonlító szemléletmódok kísérleti eredményei alapján vitatják. Bronislaw Makinowski, Marcel Griaule, Franz Boas, Róheim Géza, Clifford Geertz, Boglár Lajos, Fél Edit, Hofer Tamás vagy Daniela Weinberg rövid bemutatása valójában csupán jelzés-értékű kísérlet egy tudásterület képviselőinek szellemiségével ellenpontozva az etnocentrikus, fajelméleti vagy merev manipulációs felfogásmódokat. Annak aláhúzása, kiemelése ez, hogy nem könnyen lehetséges mások tévedéseinek, félreértéseinek, hiedelmeinek, félelmeinek megértése, legyen az akár Európán kívüli, afrikai vagy ázsiai téveszme, akár a nemzeti és társadalomépítési eszmék modern előítéletessége, idegen-ellenessége, intoleranciája, genocidiuma. Az utolsó teremben már ezzel a tolerancia-igénnyel találkozunk, a megismerés és megértés kötelezettségével, amely hozzájárulhat, közelebb vihet ahhoz, hogy korunk vándorló népeit, keveredő kultúráit, színesedő kölcsönhatásait ne kelljen a végzetes szándékú téveszmék bűvkörében elvetni, hanem épp ellenkezőleg: lehessen ezek gazdagságát mint új energiát, mint új harmóniát, multikulturális vagy interkulturális folyamatot értékén mérni és komolyan venni.

A Másik kiállítás *„Évezredes hiedelmek, végzetes téveszmék, kulturális sokszínűség”* alcímmel pontosítja mindezen tematikai gazdagságot, árnyalatgazdag problémafelvetést, távolságtartó közelséget és invitáló kíváncsiságot. Meghív arra, hogy elmeditáljunk, elmerengjünk a másságok azonosságán és a hasonlatosságok eltérésein. A köztünk élő Másik vonásain. A változatokon, a látszatokon és valóságokon, képzeteken és leleplezéseken. Fogalmakon, melyeken látszólag már túl vagyunk, de még mindig tisztázatlanok, vagy helyzeteken, melyekben látszólag eligazodásképesek vagyunk, de bénán viselkedünk. A másokról, Másokról szól, de Hozzánk intézi szavait, Minket leplez le, sőt Nekünk okoz

fejtörést, amikor Rólunk szól, noha nem Velünk próbál kibabrálni. Értünk teszi mindezt, Mindannyiunkért, akik úgy hisszük sokszor, hogy kultúránk közös, hogy közösségünk kulturált, s hogy mindazok, akik nem ide tartoznak, szükségképpen kulturálatlanok és közösség-ellenesek. Vagy legalább is a Mi ellenségeink... Pedig ha ez tényleg alapos tudásunk, komoly hitünk és biztos álláspontunk volna, éppenséggel csak saját ellenségeinkre haragudhatnánk, akik nem mások, mint mi magunk. Ennél pedig mi sem nehezebb. Az „ellenféllel”, a „vetélytárssal”, a szomszédal vagy a rokonnal még csak-csak elbánunk... – de immár önmagunkkal csak akkor sikerülhet ez, ha maga-magunkat is Másiknak tekintjük.

A kiállítás és katalógusa: *A Másik. Évezredes hiedelmek, végzetes téveszmék, kulturális sokszínűség*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2008. szept. 26. – 2009. ápr. 6.

Megjelent: http://www.neprajz.hu/sajto/AGA-Egy_kiallitas_arcai.pdf.

Cigányok, szintók, narratívák (A Kremsben bemutatott kiállítás apropóján)

Az elme Jurassic-parkja és a politikai közítélkezés Hyde Parkja közötti tanulmányi sétán veszünk részt a kiállítás termeiben és a kiadós katalógus lapozgatása közben. (Utóbbi a Nyugat-Európában immáron kitűnően bevált vaskosabb album, részint majdnem teljes illusztratív anyaggal, részint a háttértudás nyomtatott ismeretanyagával bővítve...). Cigány-interpretációk sorozataival találkozunk a plain air festészettől a fotóba foglalt hőiesítésig, a naturalista ábrázolás intimitásaitól a Roma Holocaustig ívelő gondolati mezsgyén át a kortárs „archaikus népleírásig”. Mondhatni: a mutatkozások széles horizontja révén kapunk vizuális és szemantikai örökséget, avagy inkább történeti portrét és mentális tájképet e mindig változó, és folyton-folyvást sajátlagos érdeklődést vonzó népeességről.

Történeti tájkép? Illanó pillanat? Vagy inkább megkövült, előítéletes örökség? Nehéz dönteni, mind a tárlat, mind pedig a katalógus alapján. Ezek mindegyike, s még ráadásképpen a megjelenítések sajátos belső története, tudományos és esztétikai vonulata a teljesebb kontextus, körülöttük és bennük interpretációk interpretációja, magyarázkodások és megneveződések magyarázatai. Állandósult időlegesség.

Ez időlegességben azonban ténylegesen jelen van a szélsőséges indulatoktól az álomittas művészetig minden! Már a kiállítás első termében egy méretes terem egész falat betöltő ikonikus impressziója fogadja a látogatót, amely a cigányok vándorlás-történetét, Indiától és a képzelte „ősi földtől” induló mozgását mutatja be pannószerű térképen, hatalmas és karnyi széles nyilakkal, melyek Európa és Afrika északi vidékei felé induló csoportjaikat hivatottak megjeleníteni. Képzelt világok, messzi múltba vesző származástörténet, mesés Kelet a háttérben, makrancos jelen a belső, további termek és a nyugati világok felé. A pannóval szemben, egészen szerényen, de a nyitó terem méltó aranyfestsézi pontján azonban máris ott szerénykedik egy 50x60 centis festmény, olajjal pingált fatábla a 17-18. század fordulójáról, mely az osztrák birodalom határán állott egykor, s funkciója leginkább az volt: megtiltsa a cigányok belépését a császári térbe, érthető ábrákkal jelezve, hogy botozás, kínzás, pellengér, megfeszítés, keréketörés, családtól elszakítás és börtön lehet osztályrésze annak, aki megszegi ezt a figyelmeztetést, s a tiltó (megállító) tábla dacára behatol a „méltóbbak” tájaira. Észbontó aprólékossággal értesülünk tehát a *mitoszok* és hősi vagy kollektív történelmi képzetek egyik, s kontrasztképpen a *pusztító realitás* másik közegéről. Ez a kettősség azonban részint föloldódik a termék hosszú során át, részint nem ily kontrasztos a katalógusban sem. De annál elgondolkodtatóbb...

Ami ugyanis mintegy a jelképek, jelentések, értelmezések állandósultságát nyomatékosítja, az a megfigyelés, hogy bár a cigányságról „szokványos” képzetek alapján illő egyrészt mint vándornépről tudni, másrészt ha mégis „szedanterizált”, idegen társadalmi térben megtelepült népeességeként tekintjük őket, akkor azonnal felfigyelhetünk arra, hogy „természeti” mivoltuk, a létmódjukhoz fűződő, irígylendő szabadság és szabadosság miként jelenik meg ikonikus ábrázolásukban, olajfestményeken és jeles mesterek életművében az idealizáló, egzotikumot megtestesítő pompában, már a 17. század közepén. Ez a „modernizálódó” kontra „természeti” beállítás részint végigvonul az ábrázolástörténeten, ikonográfiai pontossággal leírható felfogásmódokban testesül meg, részint roppant érdekesen követhető a változások megannyi árnyalata is a történeti kép „realizálódása” és „dokumentummá” izmosodása révén. A tárlatot – s ennek nyomán a katalógus-albumot is – fotók teszik kompletté, a 19. századi medvetáncoltató kompániáktól és koldus-ábrázolásoktól a huszadik század végi moldvai esküvő-fotókkal zárva. Ekként a tárlat időben is, térben is a változatokat mutatja, ezernyi verzióját az egzotikum felmutatásának, a városi nép fogalmi

képzeteiből vett művészi kivonatoknak, a „művészeti piaci” témává avatódásnak és a kollektív történelem egyes fázisait létmódjukban tükröző cigányok társadalmi beilleszkedtségének.

Nem tiszta ez a képlet így, ennyit magam is belátok. A kiállítás magyar anyagának válogatása (véleményem szerint kétségtelenül oroszlánrésze) Kovács Éva révén kerül értelmezésre, megejtően izgalmas ábrázolás- és értelmezés-történeti kontextusban. Miként a magyar művészettörténet nyugati reprezentálódásában régtől fogva fő szerepet vállaló Beke László (aki e kiállítás készítőinek kuratóriumában is méltóképpen jelen volt), továbbá mint Szuhay Péter (aki szintúgy a magyar cigány-ábrázolás historikus verzióinak elsőrangú ismerője lévén a kiállítás fotóanyagával teszi teljessé az összképet), Kovács Éva is fölöttébb megörvendeztet bennünket (G.Baugartnerrel közös írásában) épp a katalógus legerősebb „kísérőszövegével” (valójában inkább szerény tanulmány ez!), melyben a polgári átalakulás és a cigányábrázolás kontextusait világítja meg. Az idői előképekben romantikus idillek, szinte archaikus mintára formált illuzorikus tájak és szituációk, metaforikus pompájukban bemutatott „foglalkozási szereplőkként” a cigányok (mint köszörűsök, lókereskedők, piacozók, muzsikások) nemcsak „bohémek”, szenvedélyesen élők, nyíltak, „természetiek”, „szárnyalóak”, kötetlenek szerepében tetszelegnek (Tanja Pirsig-Marshall katalógus-szövege mutatja be őket ebben az ikonográfiai metszetben), hanem sajátos „karakterjegyekkel” rendelkezvén, hajuk, bőrük, testszínük, táncaik, színes öltözékeik, délies-keleties „másságuk” révén eleve a paraszti és korai ipari fejlődésre beállt társadalmak periferiáján kaphattak csupán helyet. Ezt a prezentációt olyan nevek is „szolgálják”, mint Leonardo da Vinci, Hieronymus Bosch, Pieter Breughel, Tizian, Correggio, Caravaggio, Jacques Callot, Gainsborough, Constable, Turner, akiknek cigányábrázolásai mintegy megerősítő „karakterjegyekkel” igazolják az életmód, a külsődleges jegyek, a másság, a szabadosság és kötetlenség, játékosság és művésziesség motívumait. A romantika cigányábrázolási és poétizálási hullámában (Goethe cigánydalaitól Liszt Ferenc hangpoéziséig) a cigány világ toposzai (piac, pusztai sátorozás, tánc, muzsikálás, stb.) révén olyan motívum-együttessé álltak össze, amelyre a polgári társadalom pillantása már irigyen és mint az „elmaradottság” archaikus idilljére vetül. De ebben sincs végtelenség: ahogyan a keresztényi Európa számára a török birodalom terjeszkedése révén megjelenő cigányság eleve a „primitív” és „civilizálandó” kategóriába volt besorolható, majd a társadalmi „rend és rendezettség” képzetét fenntartani igyekvő polgárság számára mint a rendfenntartás gondjaiba ajánlható populáció „kapott arcot”, úgy vált a cigányábrázolás a kriminalizált és kizorított társadalmi tömeg „befogadásának” eszközévé, megszépítő összhatás „hordozójává”, hivatalnokok tolláról átkerülve az írók, festők és előkelőbb társadalmi környezetük domesztikált befogadói eszköztárába.

Talán egy felszínes, ezért elnagyolt, kicsit ostobácska előítéletességnél is átkosabb tud lenni olyasfajta bemutatás, amely egy fölöttébb gazdag kiállítási anyag láttán valamely „egyértelmű olvasat”, „üzenet”, kicsengő „mondanivaló” minimumára próbálja redukálni az élmény sokszínűségét, az árnyalatgazdag elbeszélés tónusait, kontrasztos, ellentmondásos világát. Épp ezért magam nem törekszem ilyen értelmezés kiemelésére. Ugyanakkor úgy érzem, kár lenne elegánsan elmenni amaz észrevétel mellett, hogy e kiállítás és katalógus miképpen diskurál nézőivel, miként hordoz korszakos sugallatot a kortársak számára „a Másságról”, arról a konstans momentumról, amely mindenfajta cigányábrázolást beleng valamiképpen.

A cigánykutatások többsége ma már véletlenül sem kerüli meg azt a kontrasztot, mi több: alapvető észrevételt, hogy „a cigány” szinte kezdeteitől, megnevezésének és művészetbe emelésének, „művészeti témaként” megjelenésének őskorától folytonosan a „rendezett” állapottal ellentétes létmódú, idegen, vándor, számkivetett, szabados személyiség toposzaként körvonalazódott. Mint bevezető tanulmányában, melyben az európai cigányság, szintók és

romák csoportjainak genezisébe vezet, Gerhard Baumgartner emlékeztet arra is, hogy a „vándorlás-kori” múltjával azonosított, mobil, folyamatos „kivülállásával” tüntetni is képes, ezért a polgári rend normái szerint evidensen „normaszegő” népesség már európai létének kezdeteikor úgy szorult a társadalmi perifériára, hogy befogadásra szinte esélye sem volt. *Athinganoi* (atsiganos) a görögben „kitaszítottakat” jelent, s ha a tradicionális cigányfoglalkozások képviselőire, nomád létmódjuk és migráns voltuk évszázadaira gondolunk, mindmáig hasonló szerepekben „intézményesült” létük talán folytonosan tükrözte azt a reménytelenséget, amelyet az asszimiláció, a befogadottság hodály-melegéhez lehetne kapcsolni. Ugyanakkor érdemes észrevenni azt is, hogy midőn a keleti vándorlásból egyiptomi és konstantinápolyi utakon Európába érkezett cigányság a britek számára még egyszerűen csak távoli és ősi idegent szimbolizált (az angol gypsy szó is az „egyiptomi”, „Egyptian” elnevezés kifejezője), az európai nemzetépítés korszakaiban a romantikus másként-lét a legtöbb állam bőséges polgára számára azonban már csak a nemlegális (vagy kifejezetten illegális) egzisztenciát jelentette meg, akinek csupán alkalmi léte van, hisz „szülőhazáját” már réges-rég elhagyta..., ezért a romantikus felvilágosodottság időszakában már egyenesen identikus „hazafias szellemiséget” lett hivatva szolgálni. Az irodalmi szövegek cigányai immár a hatalom elleni diskurzusok részeivé-szereplőivé váltak, Vörösmarty, Lenau vagy akár Petőfi is előszeretettel reprezentálják a nép egyszerű, nemeslelkű, szíves és optimista világát a cigánykaravánok, táborok, táncosok, pipázgató öregek és gyermekszerető családanyák toposzaival.

Ahogy a polgári álmok, a konszolidálódó államrezonok, a forradalmak utáni európai nyugodalmasság a rend és a rendszeresség optimumára állt be, úgy kerültek „befogadásra”, szinte adoptálásra a cigányok „mint témák”, mint toposzok, mint személyiségek. A magyar táblaképfestészet olyan jelesei (erről Baumgarten és Kovács Éva kitűnő fejezete szól a katalógus-kötetben), mint Bihari Sándor, Réti István, Donát János, Munkácsy Mihály, Deák-Ébner Lajos, Kunffy Lajos, Csók István, Valentiny János, Jávor Pál, Göröncsér Gundel János, Ferenczy Károly – továbbá épp a térségi párhuzamok kedvéért különösen izgalmas, hogy osztrák kortársaik is! – épp azt illusztrálják a maguk cigány-tematikájú festményeivel, miként került „polgárság-közelbe”, ihlető és piacképes értékrendbe a cigányság. Roppant érdekes, ahogyan a katalógus szerzőinek elbeszélései során az első olajképek „foglalkozás”- vagy „életmód-reprezentációiból” a huszadik századra már aktképek, portrék, a fekete-fehér kontraszt kiemelésének, a test tárgyasululásának és kiszolgáltatottá válásának folyamata lett. Baumgarten bevezető írása kitér arra is: a huszadik századra az évszázaddal korábbi „rendszabályozási probléma”, rendfenntartási ügybonyodalom átváltozik önnön abszurdjává: a burgenlandi Lackenbach cigány-lágere, majd Auschwitz-Birkenau és Chelmo koncentrációs táborai 1938 és 1945 között fél millió cigány áldozattal érték el „csúcsrajáratásukat”, ebből a végítéletből az ausztriai cigányságnak csak egytizede tudott megmenekülni... A „cigány ikonográfiához” a roma és szinto közösségek pusztulása, beolvadása, ellehetetlenülése is hozzá tartozik, de mindez már csak a késői utókor cigány képzőművészeinek témái között megjelenő változatokban kap maradandó lenyomatot. A társadalmi környezet azonban fokozatosan el tudta érni azt, hogy úgy beszél (azaz hogy: nem beszél) a cigány Holocaust rémületéről, mintha az éppoly villanásszerűen átmeneti lett volna, mint egy sátorponyvás karaván érkezése és távozása.

Nem lenne illendő tehát – hogy itt a fenti bekezdésben elindult gondolatmenetet be is fejezzem végre... – valamiféle „értelmiségi” olvasatot kölcsönöznöm a tárlatnak és katalógusának. Annyi viszont épp annyira a tárlat végigjárásából, mint a katalógus lapozásából egyaránt kiderül: sem a roma társadalom, sem a cigányábrázolás története, sem a jelentések érdeke nem érthető és nem értelmezhető pusztán magában...! A kötet fotóin, melyeket Szuhay Péter állított össze és elemmez, ugyanúgy átsuhan ez a kontextualitás...: a könyvtábla előzékén is látható fotón Kunffy Lajos ősz szakállasan és fehér nyári öltönyben ül

kecskelábú székén a cigánytelep szélén, vázlatkönyvével kezében, a borító hátsó oldalpárján pedig a legjelesebb prímásokból álló csoportképet látjuk, amint a Nemzeti Múzeum lépcsőjén a maguk legnemesebb tehetségével is a „magyarságot” reprezentálják a gádzsó világ más befogadói számára... A gádzsó, amint vendégségbe megy a „primitívekhez”, a roma, amint a gádzsó történelemben illeszkedő kultúrát és népiséget reprezentálja... – olyan elképesztő kontrasztok ezek, melyeknél világosabban talán semmiféle érvelés nem beszélheti el harsányabban: közösen és kölcsönösen konstruálják egymást, s egyik sem lehetséges a másik általi meghatározottság nélkül. Egyúttal persze mindketten építik maguk körül, maguk és a Mások ellenében is azokat a falakat, elválasztó paneleket, melyek nehezítik az átlátást, áthallást, megértést, megismerést...

Azt, amit ez a kiállítás és ez a katalógus oly meggyőzően beszélt el... Sem fekete nincs a fehér nélkül, sem fordítva. Csakis egymáshoz képest van értelme róluk és általuk beszélni. Lett légyen éppenséggel a korszak a képtelenségek öslényparkja vagy a politikai és pártos handabandázás időszaka, helyszíne. A kontraszt nemcsak a klasszikus művészetek elemi eszköze, festmény és fotó mutatkozási módja, de a mindenkori kortársak értelmességének mércéje is. Már amikor ez az értelem épp a belátó narratívákban megnyilatkozik...

A kiállítás és a kiadvány adatai: *Roma & Sinti. „Zigeuner-Darstellungen” der Moderne*. Kunsthalle, Krems, Ausztria. A kiállítás katalógusát szerkesztette: Gerhard Baumgartner – Tayfun Belgin. Kiadó: Kunsthalle, Krems, 2007. 112 oldal.

Megjelent: *Kultúra és Közösség* 2009/1:97-100; valamint http://www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=112.

Lakópark mint korunk tömegszállása?

Csizmady Adrienne köteteiről

Elsavanyodott témakör, „túlhaladott” kérdés, avagy az érdektelenség homályától övezett problematika lenne, amit a szerző előkapar a szaktudomány „régiségtárából”? Vagy épp a „trendi” beruházási irányzatok, kiváltságos létmódok, formát váltó életkörülmények új városi övezetei azok, melyekről háromszáz oldalas monográfiát lehet írni napjainkban?

Csizmady Adrienne nem siet a válasszal. Tanulmányok hosszú során át foglalkozott az elmúlt másfél-két évtizedben azzal a lakómóddal, amely a városkutatások homlokterében állt Amerikában és Nyugat-Európában a harmincas évektől, Magyarországon a hatvanas évektől megindult gyarapodási és életmódváltási időszakban. Ténylegesen két alapkérdés foglalkoztatja, amelyek voltaképpen egyik abból a szempontból, hogy a nagyvárosi lakásmódok, a tömeges elhelyezésre alkalmas *életforma-keretek*, *térhasználatok* miként befolyásolják keletkezésük folyamatát és a *társadalmi elrendeződés* lényegi sajátosságait.

Adott ugyanis a város mint potenciálisan egyetlen „magból” kibontakozó, a maga bizonytalan és vonzó sokrétűségében mégis tömegek számára kínáló „dúsulása”, burjánzása és városkörnyéki (perifériákra kiterjedő) terjeszkedési övezete. A *lakótelepek* – mint hazánkban, s különösen Budapesten – a lakosság mértéktelen fővárosba-áramlását, befogadását és „meggyökereztetését” elősegítő szolgáltatási univerzumok már a húszas évek nyugat-európai szalagházainak, tömbösen szervezett lakótéri egységeinek tartományába tartozó életforma-modellek megjelentek, s utóbb ennek szocialista iparosítás-kori változatai a belvárosok szélein kialakított munkás-övezetek alaptípusai voltak (és maradtak mintegy fél évszázadon keresztül). A korai magyar szociológia, s különösen az életmód-, életminőség- és életformaváltással kapcsolatos társadalomtudományi kutatások (humángéográfia, mobilitásvizsgálatok, kulturális blokkok kutatása, műveltségi rétegződés-elemzések, stb.) első opuszai a hatvanas-hetvenes évtizedfordulón kezdtek hírt adni a korábbiakhoz képest is roppant mértékűvé gyarapodott nagyvárosok gondjairól. Ezeken belül is kiemelt témakörre lett az életformaváltásra kényszerített/készített parasztság városba vándorlásának ezernyi témája, a nagy tömegű emberhez illeszkedés szocializációs zavar-tengere, a gyökeret vesztett népek új identitás-kereségének végtelen sok nyűgje és megoldatlan probléma-özöne. A lakásszociológia, a lakótelepi életmód szakirodalma korszakosan meghatározta a hazai társadalomkutatást, ezen belül is kiváltképp az életforma- és értékrend-változásra kényszerülő embertömegek beilleszkedési, adaptációs nehézségei szolgáltak fontos témaként a „tényfeltáró” szociográfusok, várostervezők, demográfusok, ipar- vagy bányavárosokat megalapozó igazgatási ügybonyolítók szakmai köreinek. S a ma már lassan összedüledezni kezdő lakótelepi- vagy panel-életmód immáron szinte olyan vágyott élethelyzetet hoz veszélybe, ahol a város mint óriási katlan legfőbb jótéteményei: a melegvíz-szolgáltatás, a központi fűtés, a megoldott közlekedés, a bolthálózatok és szolgáltatási kínálatok, szociális ellátottság látszanak veszendőbe menni. De csupán látszanak, s ez a fő témaköre Csizmady Adrienne-nek is, akik utóbbi köteteiben és tanulmányaiban a *lakótelepiség* és a *lakóparkiség* összefüggéseit taglalja, legutóbb megjelent kötetében már fölöttébb komoly nemzetközi összehasonlító tapasztalattal, szakirodalommal és adatbázissal.

Mind a lakótelep, mind a lakópark közelítő mértékű társadalmi státusok foglalata: mindkettőben a más létformából kilépett s ide vágyakozó, az itt élést ideálisnak tekintő, hasonló jövedelmi körben élők és közelítően hasonló értékvilággal, ízlés-, norma- és fogyasztási preferencia-rendszerrel rendelkezők közegében „családias” légkört remélők vannak jelen meghatározó súllyal. A telepszerű, sűrített életmódban egymás mellé került embertömegek talán az egykori falvak analógiáját keresve az „új közösséget” jelképezik, s

csupán évek vagy évtizedek hosszú sora után derülhetett ki a kutatásokból, mennyire nem csak a tulajdonosok jövedelem-azonosságán vagy életviteli sztenderdjein múlik az, hogy megfelelő létmód kínálkozik-e a lakótelepen vagy immáron most már a lakóparkokban is. Mindkét teleszerű építkezési és lakhatási formát jellemzi az egyöntetűség mellett is meglévő sokféleség, de a lakótelepek látszatra egyszínű és zordan uniformizált jellege és állapota különbözik aszerint is, milyen történelmi korszakban döntöttek kialakításukról, milyen gazdasági-társadalmi státusú családok számára építették őket, s hogyan találkozott a tervezői cél a kivitelezés és az életszerűség későbbi fázisaival. Ma már, amikor a térképre nézve is látható, hogy nincs budapesti kerület, ahol ne lenne immár lakópark legalább egy (de van, ahol egy vagy két tucat is megtalálható), kétségtelenül kiderül az is: a lakóparkok karakterét, szolgáltatásait szintúgy meghatározza az idő, a befektetők és kivitelezők tőkeképesége, a tulajdonosok által támasztott és ébren tartott piaci igények, életmód-formáló hatások együttese, stb. Noha mindezek tehát napjaink legfőbb urbanisztikai kérdései már, melyek tervezési, lakosság-vonzási, befektetéspolitikai és/vagy lakáspiaci viszonylatai ráadásul roppant gyorsan változnak, a lakóparkokról megképződött tudásra vagy leülepedett szakmai tapasztalatokra még aligha lehet tudományos szempontból számítani.

Nos, mindez a felszínes látszat inkább. Csizmady Adrienne szakmai útja, oktatói és kutatói pályafutása is kellő cáfolat erre a tudományos közhiedelemre. Amiként az építészeti, várostervezési, lakás-design vagy köztéri műtárgy- és téralakítási szakirodalomban nem járatos érdeklődő nyugodtan gondolhatja azt, hogy az építészek még mindig csak madártávlatból tudnak emberi terek tervezéséről gondolkodni, a városkutató is vélheti így, hogy a szegregációs övezetek, az etno-scape és socio-scape elemzői, a befektetéspolitikai tanácsadók vagy a városi szubkultúrák kutatói túlságos távolból leskelnek a társadalom élő tereire. De éppen Csizmady példája az egyik fénylő cáfolat a lakótelepek és lakóparkok hazai és külföldi tapasztalatainak, a széles szakirodalmi bázisú feldolgozás és esettanulmány-szintű elemzés összhangjának meglétére. A szerző sikeres szakmai (akadémiai kutatói és egyúttal egyetemi oktatói) pályafutásának egyik titka vélhetően éppen abban van, hogy érdeklődéshistóriája és tevékenységei egymást erősítik: négy nagyobb kutatás vezetése, másik két tucat kutatásban szakértői jelenléte, több mint három tucat szaktudományi közleménye (ezek egyharmada idegen nyelven) dicséretes összhangba hozzák megannyi példáját a lakótelepi-lakóparki sajátlagosságoknak, ezek harmonikus elemzéséről felmutatható példának. Ezekből alább csupán szemelgetni lehet néhány gondolat-futamot, de érdemi gazdagságukat megjeleníteni kevéssé sikerülhet...

Közelítő definícióval a két lakómódot és lakástípust megannyi rokon vonás jellemzi, de a lakópark kiemelendő sajátossága, hogy arculata éppoly szabványosítottan formált, kívülálló számára építészeti összhangot tükröző, mint a lakótelepé, viszont társas környezetétől markánsan elkülönülő volta nemcsak építészeti program (határolt felületek, lakótéri funkciók, elkerítettség, szolgáltatások biztosítottasága a bentlakóknak, stb.), hanem mintegy „marker”, meghatározó jegy, személyességének alapvonása is. A közelítő meghatározások részeként Csizmady nem csupán az építészek, tervezők és kivitelezők, szolgáltatók, piaci befektetők, imázsformálók, nyilvános megjelenítésben érdekelt reklám-szlogengyártók köreit teszi megfigyelései alapjává, hanem magukat a bentlakókat is, a velük készített interjúk egyensúlyi elemként vannak jelen a következtetések és a megjelenítés egyes szintjein. Persze, megkülönbözteti a két lakómódot az is, milyen direkt politikai célrendszert szolgált a kialakítás, így például korántsem összekeverhető a reklám-szlogenek színjén sem „*A Duna partján, lágyan imbolygó jachtok és árnyas fák között...*” (Marina-part) az „*Élj úgy, ahogy jó neked!*” (Sun Palace) ajánlásával vagy az „*All inclusive. Mindez otthon!*” (Prestige Park Towers) kínálatával, ahol szinte minden a presztízis, az elegancia, a minőség és az exkluzivitás kivételességével mérhető kivételezettség-érzés azzal a „betonba zárt szocializmussal” kerül szembe, amit a békásmegyeri vagy Havanna-lakótelepi panelvilág

kis magyar valósága foglal magába az állami nagyberuházások csúcsidőszakából. A lakótelepi szegregáltság az agrárius-rurális mobilitási hullámok nagyvárosba-ömlési korszakában a középosztályosodási erősödéssel és illúziókkal voltak egy hullámhosszon, a lakóparki kiváltságosság pedig az új elitképződési trendekkel van párhuzamban. Utóbbinál a saját mosoda, saját uszoda, saját autóparkoló és saját teraszlelátó éppúgy a lakóterei presztízs és térbeélés eleme, mint a telepi közért vagy a negyvenezres lakótelepi tömb ellátására telepített mosoda volt egykoron, a modernitás csodájaként és a városban élés rózsaszín álmaként... Persze a közvetlen, tömegesség-alapú összehasonlítás sem érvényes egyetlen elemként, nemcsak a lakópolgárok létszáma okán, hanem azért sem, mert a lakótelep „hívószava” egykor a *kényelem* volt, a lakóparké meg most már a *biztonság* lett...

Csizmady munkáinak ily futólagos áttekintése szinte szégyenletes a recenzor részéről. Nem azért, mert a szerző műveit egynemű jelzőkkel, az érdeklődés fókuszával vagy a tematikai besorolás kényszerű eszközével kell képtelenül szűk spektrumban értékelni, hanem mert maguk a művek a tudományos érdeklődés számára is meglepően sok „evidenciáról” mutatják meg azok árnyalt és belterjes mását, a „csudás” társadalomtörténetben az emberi komponensek, kapcsolati jellegzetességek, kölcsönhatások árnyalatait, s végtére a maguk leírhatóságában is épp azáltal lesznek élvezetes tapasztalati tudássá, mert oly sokarcú énjük meg tud jelenni a szerzői szándék révén. Kontrasztok a lakáspiaci és beruházási büvkörben, látszatok és valóságok hétköznapiságai, csodás-mesés párhuzamok és illúziómentes történések diszharmoniai, államiasult tervezés és magánosult megvalósítás, fellendülő piaci és divatjelenségek övezte emberléptékű képtelenség... – így együtt, a maguk televény pompájában, morbid kontrasztjaival, szereplőktől függő keserédes színjátékában nyerik el méltó realitásukat.

Csupán egy apró élményem kapcsolódik ide erről a színpad mögötti „irigyelt” emberi világról, egy kilencedik kerületi lakóparki lépcsőházból: az ablakpárkányon kemény papírra fénymásolt kézírásos üzenet szól az arra járókhoz, mondván „Ne dobd ki a csikket a világítóudvarba, mert pont az ablakunk elé esik. Köszí ☺!”

Csizmady példái persze ennél zordabbak, avagy zordabban emberiek. A társadalmi-fizikai környezet sajátosságai a lakótelep esetében is más-más szociális és kulturális tradíciók találkozásait jelenthették egykor, s a lakótelepi életutak átalakulási folyamatai között ma már meghatározóbb módon van jelen a rehabilitáció, a rontás és bontás dilemmája, a létformába zárt kilátástalanság, mint mondjuk a lakóparki palmaövezetek összképe mögött az egyáltalán fölsejlenék. De a lakóparkosítás mintegy évtizedes tapasztalati anyaga immár arról is vall, hogy a létfeltételek exkluzivitása könnyen lehet, csupán felszínes máza a közös térbe zárt emberi világnak, csupán újdonság és még költségesebb formája a lakótelepi létminőségnek, viszont éppoly kontrasztos képtelenségben áll a reklámokkal: a „trendi” létforma ugyanolyan snassz tud lenni (csak talán még utálatosabban közösségellenes és individualista) a maga hétköznapi létvalóságában, mint a lakótelepi közéleti gyönyörben volt annakidején. Csizmady roppant visszafogott eszköztárral, a magabiztos szociológiai ráközelítések ökonomikus használatával, a kevésbé átliteralizált szövegközlés hatékonyságával, viszont a látvány-repertoár és a részletgazdag megfigyelések rétegeivel teremti meg azt az interdiszciplináris összképet, amelyben a modernitás-kori gettoizáció végbemegy. Finom stílusárnyalatban mutatja meg, hogy az egykori Havanna-lakótelepi szövetkezeti öröklakás életmód-formáló és életút-szinten is nehezen teljesíthető vásárlásformaként semmivel sem méltatlanabb, mint a korszerű presztízsberuházásként megvett és lakatlanul hagyott ingatlanok tulajdonosi miliője – ez pedig egyúttal a lakóparki építkezés jövőképre, ígéretére is kihat. A létformák és életmódok színpadán a szerepek mindazonáltal tehet(ős)ség és mintakövetés konvencionális elemeiből állnak, akkor is, ha a lakópiacot uraló befektetési szlogentár vagy értékesítési professzionalizáció harsány illúziófestésen kapható rajta (miként egy színjátékban a díszlet- és jelmezkészlet összhátása kínálja ugyanezt). A lepukkant lakóteleptől a napfényittas

lakóparkig ugyanaz a tömegszállás-forma, alvóváros-tünetegyüttes hatja át a modernitás-kori életvezetést, legföljebb több az ültetett pálma és fügefá a mai konstrukciókban, és a járgányok sufni-sorát föl váltja az automata villanykapcsolós figyelőrendszer a mélygarázsokban. De éppúgy az emberi létfeltételek egyik legkonvencionálisabb eszköztára a tét: a visszavonulás, elhúzódás, privát lét és magán(y)osodás a velejáró minkét esetben. Erre talán a Csizmady által fölidézett amerikai példák mellett a legfényesebb utalás az ÚMK-kötetben hivatkozott egyik reklámszlogen: „Éljen a város felett!”.

A város felett élni, a vidék helyett a fővárosban települni és mindeközben vidéki miliőre vágyni, meg aztán elszánt hódolattal illetni a kiváltságosság ez új tömegtemplomait – olyan tünemények ezek, amelyek a társadalmi tömegkapcsolatok, csoportszintű miliőhatások, egyéni léptékű boldogulások kulturális univerzumát mutatják, mégpedig a társadalomkutatónak méltó bonyolultsággal és illő példatárral szolgálva. Nemcsak a kortárs olvasó, hanem (mint éppen Csizmady fölhasznált szakirodalmi forrásai is jól illusztrálják ezt) talán még inkább az utókor az, akinek ilyesfajta folyamatokról szerzett-megképződött ismeretek kiváltképp jól jönnek majd a hosszabb távú trendek elemzéséhez. Hát ezért is hála és elismerés köszönő gesztusa illeti Csizmady Adrienne-t, aki a lakótér és a lakott terek élőhelyeibe vezet be munkássága révén. Szemléletének komplexitása nemcsak oktatható-oktatandó ismeretanyag, de lehelletfinom tudományos kutatói szemelvényvilág is.

A megolvasott művek: *A lakótelep*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2003.; *Társadalom – Tér – Szerkezet*. Szerkesztette Csanádi Gábor és Csizmady Adrienne. ELTE TáTK, Városi és Regionális Kutatások Központja, Budapest, 2008. 320 oldal. A szerző saját tanulmánya a kötet 293-320. oldalán olvasható; *A lakóteleptől a lakóparkig*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2008. 321 oldal.

Megjelenés alatt: *Kultúra és Közösség*, 2009/4.

Kultúraközi kultúrák – gyorsolvasatban

A kapkodó lét olykor teljességgé áll össze... Látszólag. Mert hát ami kapkodós, mitől is lehetne teljes...?

A megfontolásra méltó dilemma immár abban áll: mi van akkor, ha a kapkodás az állandósultság állapota, alkalmi teljesség, de nem kizártan totális élmény...? Ha nincs több idő egy-egy még teljesebbre, kevésbé elkapkodottra? Ha a kapkodós olvasat is legalább egyetlen kóbor betű a könyvek nagy és hosszú textusában? Ha most többre nem telik, mert évente tizenegy-tizenhárom ezer kötet jelenik meg magyar nyelven is...? Ha az „új könyvek”, „friss szerzemények” könyvespolcán a legutóbb érkezett művek is több időt kívánnának, mint amennyi dukál...?

Marad a gyorsolvasat. Ki, miről, mit, miért? Ezek is szavak, mondatok, gondolatok a friss látásmódok teljességéhez, a kapkodósan kész világ bonyolultságának élményéhez.

Kultúrák közti áthallások, kölcsönhatások vonzzák most szűkebbre a kört, ide illő művekkel, alkotókkal, továbbgondolandó hatásokkal. Felsőoktatás, kulturális sajátosságok, értelmezések és megértések, újraolvasatok és kontextusok a hívószavak, melyek az alábbi válogatást eredményezték. Kapkodó megbocsátást remélve, amiért csak töredék tanítások surranhatnak át a közvetítő szándékán...

Mindjárt az első opusz is durva kontrasztot tükröz: *Fehér könyv az erdélyi magyar felsőoktatás kálváriájáról*... Méltatlan kontraszt, hogy a durva tetteket, bornírt döntéseket, megfontolatlan kivagyiságokat és strukturális gyalázatot a színek pompázatos világáért felelős „fehér” szóval szokás illetni. E rejtjelzett üzenet dokumentumokat, kiadatlan, átbeszéletlen, sérelmesnek tekinthető otrombaságokat tartalmaz – kisebbségi környezetben. Közrebocsátója a Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete (Kolozsvár, 2009), mely testület a magyar universitas ügyét veszi szemügyre az európai univerzumban, az impériumváltások során, az egyetemépítési kísérletek és kudarcok historikumát végigkövetve. A szerkesztőbizottság (Balázs Sándor, Bodó Barna, Csetri Elek, Gaál György, Kónya-Hamar Sándor, Somai József) egyfajta mai és történeti értelemben fontossá vált (vagy csak jelen volt) multikulturalitás értékelve alapján ad képet az 1581-ben, Báthory István idején alapított első magyar egyetemről, a Mária Terézia által ismét Kolozsvárott telepített karokról, melyek 1872-ben mint újfent megnyitott állami magyar egyetem intézményei karoltak össze, hogy a Ferenc József alatt megizmosodott intézményt azután a román hatóságok 1919-ben ismét bezárhassák. A háborús idők még olykor kedveztek is, 1946-ban például őrizni is kellett a látszatot, hogy a magyarok egyetemmel bírnak kisebbségi jogaik méltánylása ürügyén, de legott felszámolták a látszatokat 1956-ban, mihelyt az „eseményekkel” szolidáris diákság és tanári kar a „nacionalizmus veszélyét” rejthette magában. A pártállami időkben „népi kezdeményezésre” hallgatva megszüntetett intézmény egy minisztériumi rendelet alapján egyesítésre került, s ha utóbb majd ’89-ben úgy hihette az erdélyi magyarság, hogy a rendszerváltó demokrácia engedi kiteljesedni az önállóságot, tévedett: a kétezres években talpra állott Kezdeményező Bizottság ismét megkapta a vádat, hogy a kétnyelvű feliratokkal többségellenes lázításba és illegális kalandorságba fog. A kronológia, a dokumentum-mellékletek, a historikus szigorúsággal követett interpretáció egésze azt sugallja: az egyetem mint intézmény eredendően az ókori szellemi kincsek összegyűjtésének, rendszerezésének, univerzális feltárásának és értelmezésének iskolája volt a 10. században (*studium generale* néven), s az európai felfogásban az emberi értelemben vetett hit, a megismerő nyitottság és az értelmes gondolkodás rangja eleve hozzátartozott az intézményes tudásátadáshoz. Párizs vagy Bologna, a platóni akadémia vagy épp az erdélyi tudásátadás műhelyei nemcsak universitas-

ok voltak, hanem a tanár és tanítvány protestáns eszmeiségét követő kultushelyek, a közös munkára épülő tudás topológiai esélyei. Ehhez már a teológiai és morális fennség többleteként járult a bizánci túltengést ellenpontoszó európai szellem követése, az etnikai közösségek harmóniájára törekvés, a nyelvek bűvkörét átölelő tudás és gyakorlat. A kötet egyes írásainak (összesen tíznek) aprólékos ismertetése egy kisebb tanulmány vagy kiadósabb feljegyzés volna, ezt szívesen hagyom az Olvasóra. Amit a kötet egésze üzen 240 oldalon: a társadalom relatív teljességének viszonylag komplex értelmezésére és megértésére elszánt törekvés kitartó volta. Ezt tanulhatjuk az alapítóktól, a küzdőktől, a vitatkozóktól, kármentőktől, kálvária-járóktól, az erdélyi magyar felsőoktatás egész történetéből, példázatából...

Tudás és társadalom elméleti viszonyrendszere, a megfigyelés, megértés, élmény szemantikai probléma-tára ugyanakkor jól láthatóan nemcsak az erdélyi világot vagy a tudástermelő intézmény szekuláris világát jellemzi, de a tudni-nem-érdemes dolgok és a tudottan is kételyekkel körülvett értelmezés harmóniájának európai vagy még egyetemesebb létfelfogásait szintúgy. Éber Márk Áron *Élménytársadalom* címen vezet be ebbe a társadalomfelfogásba, mégpedig nem a kultúra, a munka, a hiány vagy a haszonleső gazdaság által egy szóval is jellemezhető „társadalomképletek” földézésére, hanem Gerhard Schultze kultúraszociológiai életműve alapján. Az erdélyi egyetemmeléltetés évtizedek óta kitartó és következetes küzdővel szemben a pályakezdő budapesti szociológus épp arra a gondolati ívre építi munkáját, mely a társadalmat nem mint (kizárólag vagy védekezéséppen) kulturális univerzumában megragadható entitást értékeli, hanem izgalmas és kihívó talányként fogalmazza meg az ELTE Társadalomtudományi Karának díjazott diplomadolgozata átdolgozott kiadásában: a késő modern tőkés társadalmak (s köztük elsősorban a német) mintegy nyolcszáz oldalas kritikai bírálatában Schultze olyan tudásszociológiai alapvetést készített, mely kétségesé teszi, hogy a modernitás egyes elméletei, mint az ismeretelméleti konstruktivizmus, a kulturális struktúraelmélet, a fenomenológiai hangoltságú szociálkonstruktivizmus, a rizikó-, a szűkösség- és a bőség-társadalom-képletek, a kulturális fogyasztás értelemtulajdonítási- és értékelméletei miként tematizálják a társadalmat mint megismerhető entitást, s az „ember” elméleti reprezentációjának fokozódó absztrakcióját miként ellenpontoszza a társadalmi cselekvők megismerhetőségének értelme, az élményképződés esztétikai-etikai univerzuma. Az ELTE TáTK kiadványaként napvilágot látott mű (2007) sajnos az átlag könyvesbolt „átlag olvasója” számára nem könnyedén hozzáférhető (még a szakmabeliek számára sem!), de talán az ismeretelméletben és rendszerteóriákban nem is alaposan járatosak kissé meg is lepődnének azon, amit a szerző 175 oldalon taglal, s ami empirikus kutatási téren kemény kontrasztot képez az erdélyi tudományművelés fentebb ismertetett előtörténetével: „sokan azt gondolják, hogy a jelenkori társadalom lényegének meghatározására tett kísérletről van szó. Ellenkezőleg, az egész könyv épp arra a gondolatmenetre épül, hogy a dolgok lényegéről – ha van egyáltalán – nem szerezhetünk tudomást. A társadalmak tulajdonságairól csak összehasonlításokban lehet beszélni. [...] Az élménytársadalom egy olyan relatív állítást megfogalmazó koncepció, amely történeti és interkulturális összehasonlításban viszonylag nagy jelentőséget tulajdonít az élményeknek a társadalmi világ felépítésében”. „Napjainkban a társadalmi kényszerek alóli soha nem látott felszabadulás lehetőségét éljük; miért kellene hát a jelenkor társadalomelméleti igénytel megírt diagnózisának is a vitathatatlanul meglevő strukturális kényszereket a centrumba helyeznie?” Az élmény- és véleményalkotás formális nehézségein túlívelő felfogásmód a szerző érzékeny és rugalmas interpretációjában teszi hozzáférhetővé Schultze, Bourdieu és mások korszakos társadalom- vagy kultúraképét az ítéleterő kalandján át. Nagyívű szakmai pálya izgalmas kezdete ez, érdemes rá odafigyelni.

S mert az élmény- és értelemadás korszakos hullámai nemcsak a nyolcvanas évek német strukturalista vagy francia esszencialista felfogásait követik, hanem a (nem-) megismerhetőség még számos további dimenzióban marad biztató tónusú, hadd emeljem le a

polcra a kulturális struktúraelmélet (vagy strukturalista kultúraelmélet) nézőpontját tengernyi apró néprajzi és antropológiai megfigyeléssel, tereptapasztalattal cizelláló kötetet, mely *Cooltura képekben* címre hallgat (szerkesztette Schoblocher Judit), s a Kárpát-medence néprajz és kulturális antropológia szakos hallgatóinak konferencia-kiadványa. A Fiatal Kultúrakutatók SZervezete rendszerint szerénytelenül szerény körülmények között tartja évi rendes konferenciáit, s midőn költségháttér támad, akkor próbálhatja csak kiadni. Ezért a kötet a maga 530 oldalával és tisztán háromoldalnnyi tartalomjegyzékével olyan elbágyasztóan sok jó írást ölel fel, amit csak két-három konferenciázás során össze lehet mesketélni. Nem is lehet kellő recenziási merészség kiemelni a 2003-as szolnoki és 2005-ös mezőkövesdi konferencia szövegeiből akár egyetlen témakört, előadást is anélkül, hogy a harminckét írás más szerzői joggal ne sértődnének vérig a mellőzetlenség miatt. A FIKUSZ szervezete szinte a legdirektebb Kárpát-medencei hagyományt követi, amikor diákkonferenciát szervez, önálló tereptanulmányokat sürget, csoportos mutakozásra készlet, önszervező vitatkozást generál, és egyáltalán: a kultúrába sorolható tünemények végtelenségét veszi nagyítója elé és viszi a fiatal/kortárs szakmai berkek elé... – universitástól függetlenül, intézményközi és interdiszciplináris mezőben, nyitottan más tudásterületek és kulturális világok, viták és tudásélmények felé. A Szervezet (a kezdetektől kitartó vezetőjeként ismert Kemény Márton szavai szerint) a kultúrakutatást a kulturális antropológiai és néprajzi területek, tematikák összefogására képes intézményként valósítja meg, ekként tekint önmagára, éppúgy, ahogyan az erdélyi tudományosság az egyetemen túli műhelyekre, ahogyan a Schultze-féle autopoietikus (önszervező, önmagából saját egészét megalkotó) rendszer-egész, ahogyan a társadalomtudományi ismeretek gyarapítása és átadása, népszerűsítése és továbbadása elképzelhető az önformálóan demokratikus műhelyek révén, s éppúgy, ahogyan a világegész is magyarázatra szorul, amikor reprezentálni kívánják.

A közép-európaiság vagy Kárpát-medenceiség egyik éppen ezért, komplexitása és értelmezhető horizontja miatt relatíve teljes érzület kiválóan jelenik meg akkor is, ha nem a mai társadalmiság, nem a nagy kulturális szervezetek a megértés-megismerés témái. Sebők Marcell például *A késmárki Sebastian Ambrosius történetét* dolgozza fel 2007-ben megjelent kötetében, melynek *Humanista a határon* főcímet adta. A l'Harmattan Kiadónál kijött monográfia a hazai mikrotörténetírás komoly opusza, valósággal mérföldköve is, mely a 16. századi humanista lelkész életútját követi végig olyasfajta rekonstrukciós szándékkal, amely a biográfia és a hagyományos történetírás felől a lokális eseményhistória árnyalatai és olvasatai felé tesz körutat. E nyomkövetésben az egyetemenküli társadalom, intézménynküli értelmiség protestáns kultúratörténetének sajátos lenyomata élhető át, a szepességi városi társadalom berkein belül, ahol a „nevezetes tanult ember” rámenős vitakészsége, európai rangú kultúrája mutatkozik a maga sajátlagos pompájában. A kötet a mikrohistória eszköztárával a történészi kánonokon túli belső világot, az émikusan átélhető valósággrétegeket, élményszerű létmódokat mutatja föl, s a maga négyszáz oldalával a korszak élethű értelmiségi diskurzusait idézi elő. Nemcsak reménytelen helyzetben taní-tani, nemcsak hitet hinni és tanúságot tenni, de aktívan remélni a reménytelen remények kiteljesülését – ez Ambrosius vállalása, aki „az európai kulturális mozgás forrpontjában érezhette magát, akit szolgálata valamely isten mögötti helyhez kötött” [...] Ambrosius története pedig ez állítás megfordítását is alátámasztja: „Egy határvidéki protestáns lelkész élete és munkássága is fontos lehet egy sok tekintetben változásban lévő korszak, egy nemzetközi szellemi hálózat mindennapjai, a közép-európai késő humanizmus megismeréséhez” – írja a Szerző.

E humánus létmódok és életformák méltó belátása, közösségi és szervezeti kultúrák rendszere, intézmények és interkulturális találkozások lehetősége fénylik föl ugyanakkor abból a kötetből is, amelyet a McGraw-Hill és a VHE adott ki 2008-ban *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere* címen. A szerzőpáros, Geert Hofstede és Gert Jan Hofstede a kultúrát mint mentális programot, relativizmussal és változásában értékelendő, de mérhető

értéket tekint, s ha lehet ilyet mondani a több mint félezer oldalas kötetről: a kultúra átélése, sokkja, közvetítése és a multikulturális megértés lehetősége sugárzik fel a könyv lapjairól. Méltatlan lenne a hangzatos fejezetcímek, amerikaias-németes precizitással és ironiával tálalt témajegyzék egy-egy apró szegmensét földidézni – talán a leginkább azt kellene erősítenem: aki ma kultúraművelő, kultúrakutató vagy -oktató státusban e kötetet nem tekinti (vitatható, de lenyűgöző) alapműnek, az nem veszi komolyan hivatását és annak talányait.

Ugyancsak angolszáz, de elsősorban német és angol típusú kisebbség-korrajzot ad a megannyi össze-nem-hasonlítható módszerrel és szemléletmóddal tárgyalt konferencia-kötet, melyet a kolozsvári Sapientia adott ki 2008. márciusi konferenciájának anyagából. Ez a nemzeteket és kisebbségeket határokon belül, határok alatt és határok fölött is szemügyre vevő szövegválogatás a kisebbségiséget mint uniós kihívásnak és ugyancsak uniós újításnak is szerepet adó tüneményt járja körül. A Bodó Barna és Tonk Márton szerkesztette kötet nyelvek, identitások, kistáji és interetnikus kapcsolatok, kultúraközi játszmák megannyi verzióját vonultatja föl tizenhét szerzői-előadói anyagban, s ha szabad az interkulturális sugallatokra hallgatni, röviden úgy fogalmaznám: uniós félszekkel találja azt, amit a kutatók széles köre, diákok és egyetemi oktatók, cigánykutatók és erdélyi politológusok, történészek és nemzetközi jogászok szinte egybehangzóan úgy értelmeznek, mint Európa felkészületlenségét az újonnan csatlakozó országok kisebbségi közösségeinek befogadására. Csupán néhány névvel jelezve a tematikákat: Bodó Barna nemcsak kutatói és tudományos sorsával, de a Babes-Bolyai Egyetem historikumával is illusztrálja, milyen befogadáshiány ül még mindig a magyar népességen Kolozsvárott...; Vizi Balázs a regionális és etnikai kisebbségi mozgalmak európai állapotával igazolja a felmerülő kételyeket, Christoph Pan a minorítások uniós játszmáinak esélytelenségeiről értekezik, Vasile Docea egyenesen a történeti értelmezések tűzébe engedi a kisebbségtematikákat, Binder Mátyás hasonló alapon történeti, de a magyarországi cigányságkutatásban már empirikus élmény révén igazolja a képességihiányt, mely a magyar társadalom befogadáshiányos felfogását jellemzi, Nádor Orsolya az egy-, két- és többnyelvűség esélyeit latolgatja az uniós dilemmák közepette, Egyed Péter számára a liberális jogszemlélet és a kisebbségpolitikák sutasága nyújt kritikai felszínt, Szoták Szilvia pedig egy magyar-osztrák kisrégió határ-diskurzusaival illusztrálja a közeledés és távolságtartás esélyeit. A könyv (*Nations and National Minorities in the European Union*) német és angol nyelvű írásai (román összefoglalókkal) éppen a kisebbségi tudásterületek közelségét és egyben távolságtartási stratégiáit jelzik, nemcsak egymástól, hanem az uniós egységesülési játszmák árnyékában is...

Hasonló kétes komplexitással üzen a Balázs Sándor nyolcvanadik születésnapjára szerkesztett kötet is, amely Bodó Barna, Bakk Miklós és Veress Károly jóvoltából *Kisebbségben, közösségben* címmel jelöli az illúziók, nosztalgikus elvágyódások és misztikus megváltások képzeletvilágán túli cselekvő közösséget, melynek a lét-ige, a hogyanlét módja, a kitartó feladatvállalás tisztessége adja ellenpontját azok számára, akik nem kilépni próbálnak az alkalmazkodás kényszereiből, hanem együtt létezni azokkal. A tizenhét szerző fölsorolása nem adott lehetőség itt, a tárgyalt tematikák sokszínűsége pedig az ünnepektől elkötelezett kapcsolatot, szellemi örökségvállalást, mintakövetést tükrözi, ezekből néhányat idézni viszont érdemes: az „identitástudatunk zavarait” már a nyolcvanas években megkomponáló Balázs Sándor filozófiai, történeti, szociológiai, demográfiai, jogi, pszichológiai alapozással él, s az üdvözlő írások is ezekről a tudásterületekről hoznak megvilágosító fényeket. A romániai tudományosságban kivételes fontosságú iskolát nyitó Dimitrie Gusti szellemét idéző és munkásságát tolmácsoló Balázs Sándor a tisztelgők körétől nem ok nélkül kap filozófiai realitásfogalmakról, angolszász kisebbségfelfogásokról, jogi autonómiákról, iskolai motivációról, multikulturális egyetem-építésről, a román demokrácia rendszerváltás-kori jellemzéséről, nemzetdefiníciókról, politikai aktivizmusról, geopolitikai szinergiáról, nemzeti kisebbségvédelmi gyakorlatról, kétnyelvűségről, uniós jogrendről szóló

tanulmányokat. Mindezek éppen a multikulturális kisebbségi létformák, alapjogok és létvalóságok felől nézve taglalják azt az állapotot, amelyben a klasszikus erdélyi kérdés: „lehet vagy nem lehet” megmaradásra törekedni, nem csupán megerősítő választ nyer, de a nemzetközi (térbeli) és történeti (időbeli) harmóniakeresés példái révén olyan visszaigazolást is, melynek épp az ünnepezt életművében gyökereznek sorskérdései.

S nem azért, mert akár a román tudományosság, akár az interkulturális párhuzamok oly kézenfekvővé teszik (ezért is!), de szinte kézre jön az a kötet, amelyet a 2007-ben rendezett *Valorile multiculturalității* című konferencia anyagából állított össze Brassai László és Victor Sibianu, azonos kötetcímmel. A konferencia-előadásokat tartalmazó kiadvány az uniós befogadás határpontját tekintve oly kapacitásokkal, készségekkel, nyitottságokkal és zárványokkal foglalkozik, melyek az interetnikus disputákban (Miklósné Zakar Andrea), helyi nyelvjátszmákban (Bodó Barna), szabályozott tudástörténeti terekben (Dorel Marc, Ioan Popa, Rákóczi Zsuzsa, Diana Dumitru), területi identitásokban (Bugovics Zoltán, Minorics Tünde, Ionan Marian Țiplic, Simon Zoltán, Mazzag Éva, Lavinia Bârlogeanu), és etnikai vagy vallási mezőben (Grosz Irma Emese, Csomortáni Erika, Oláh József, Florentina Harbo, Szász Antónia) keletkeznek. A szövegválogatás nem óhajt politikai konfrontáció eszközévé válni, de kölcsönös tanulssággá igen, miként is beszélhetők el a politikai, érzelmi, származási és műveltségi közösségek konfliktusai a történő történelem múltjában vagy jelenében. Éppen a multikulturalitás mint érték, a többretegű identitás mint helyzet, a többnyelvűség mint állapot és esély a meggyőző ezekben a dolgozatokban, melyek egyébiránt egy kivételesen tudományáhitatos kis kollektíva apró szentélyében zajló konferencia előadásai voltak, mindjárt a regisztrációnál kézbe kapott kötetként, s kiegészítve egy másikkal (*ALTERIS – Asociația Multiculturală, Anuar, vol. I.*), mely hasonlóképp a meghívottak írásaiból vett mustrával nyitott azonnal nemzeti és tudásterületi, nyelvi és kultúraközi kölcsönhatások felé.

Ezt a könnyed átjárást a kisebbségeket érintő uniós, térségi, lokális, történeti és jelenkori, vallási és műveltségi tartományok között, avagy azt a korszakot, mely az ilyesfajta kölcsönhatások fölfed(ez)ésének kedvez, nem kizárólag Erdélyben részesítik előnyben. Hasonlóan elszánt és hasonlóképp attraktív az a 2006-ban alakult Közép-Európa Kutatása (KEK) nevű intézmény, amely időszak kiadványai nyomán 2009-ben már elvárásoltan széleskörű konferenciát rendezett Kaposvárott „*Régiók a Kárpát-medencén innen és túl*” címmel, s rögvest ki is adta mint évkönyv anyagát. A bevezetővel együtt ötvenkét írást-előadást tartalmazó kötet kénytelen-kelletlen hét tematikus egységbe szorította a regionális problematikákat, melyek közül ide talán kevesebb jutna, ha szigorúan a kisebbségi kérdéseket mazsoláznánk ki az írásokból...; de mert mind a versenyképesség, mind a munkaerőpiac és humán erőforrás-gazdálkodás, mind az agrárium, a határok, az interetnikus kooperációk, mind a kultúrák, s a történelem mint ezek közege egyaránt körülveszi, keretbe fogja a kisebbségiség problematikáit, nem lenne célszerű arra vetemedni, hogy mondjuk a nemzeti irodalom, zene, joggyakorlat, turizmus, média- vagy könyvtárügy, autonómia-törekvések vagy vasútpolitika, birodalmiság vagy élelmiszerpiaci transzferek témaköreit emeljük ki a testes könyvből. A szerkesztők nemes célja és bőszt vállalása éppúgy, mint az Arcus-i kutatók (Alteris) iménti esetében, a lokálistól a globálisig ívelő spektrumban vezeti föl a túlélés-kérdéseket és a folyamatok ábráit, mind ezek aktualitása, mind történeti jelenléte és térség-formáló hatása szempontjából. Látszólag tucatjával jönnek ki hasonló kötetek a piacra, s ezért elhalványul némelyik hatása, de arra fölöttébb hangsúlyosan hívja föl a figyelmet minden hasonló vállalkozás, hogy ugyanis semmiféle identikus meggyőződés, társadalmi szervezőelv, státusz és jövőkép nemigen lehetséges a kortárs folyamatok teljesebb körű szemlézése nélkül.

Ugyancsak kortárs folyamatok kibeszélése és árnyalt, a kulturális antropológus résztvevő megfigyelésére épített interpretációja teszi hiánypótló művé Handó Péter könyvét, az *Alvó konfliktusok mezején* címmel megjelent munkát. A kötet *Interkulturális kapcsolatok Sóshartyánban* alcímet viseli, és a Nógrád megyei település cigány-magyar interetnikus

kapcsolathistóriáját foglalja magába a gazdaság, demográfia, közösségi élet és klubtevékenységek alapos rajzával. Felületes megítélés alapján szinte azt mondhatnánk: hasonló kapcsolatközi leírások majdnem minden településről formálhatók. De éppen a magyar és roma (avagy roma és roma) csoportok közötti árnyalt kapcsolati kultúra részletes állapotrajza teszi e mondást lehetetlenné: Handó Péter a társadalmasodási és közösségképződési szakirodalom kontrasztos bemutatásán túl (Kertesi, Szelényi, Ladányi, Kemény, Neményi, Szuhay, Havas, vagy kontrasztként Bourdieu, Piasere, Stewart, Appadurai, Biró-Bodó, Biczó, Szijártó) a Szerző elsősorban a 2000-2005 között gyűjtött saját adatait, megfigyeléseit, élményeit hozza terítékre a Cserhát- és Karancs-vidéki faluról, ahol maga is lakik. Ez a belülnézeti kívülnézet, a cigány és magyar közösségek gazdasági, cserekapcsolati, iskolázási, érdekkapcsolati, hitbéli, kulturális és szexuális viszonyrendszerének alapos rapportja azt a dimenziót tudja kiemelni az ismeretlen települési térből, melyet a folyamatossá vált kölcsönhatások belső energiái mozgatnak. A konfliktusok a kötet megjelenése óta szinte állandósultan nem alszanak, a feszültségek mezeje robbanásig telítődik a környező térben, így valamiképpen a könyv józan sugallatai és árnyalt interpretációi nyomán is az a benyomásunk támad, hogy „a tudatosan vállalt másság” miliójében és a „dermedt pókok birodalmává vált” klubélet atmoszférájában olyan „geopolitikai pozíciók hordozzák a látens és manifeszt etnikai konfliktusok lehetőségét”, hogy azokban a külső szabályozásokkal szemben csakis a rögtönzött helyzetmegoldások kaphatnak érdemi szerepet, de ezzel folyamatosan fortyongó üstté teszik a település egészét. A Szerző megértő és résztvevő jelenléte (kissé érthetetlen ugyan a méltó személyesség és a leíró-tudományos többes szám kontrasztja) olyan aprólékos megfigyelésekre ad módot, amelyek példázatosak lehetnének a bárhol és bármilyen kisebbség ügyében szólni kívánók számára: a két kultúra közötti distancia, a rendszerváltást kísérő folytonos és erősödő előítéletesség, a vegyesházasságok belső törvényszerűségei, a paraszti világból fakadó magyar felsőbbrendűség domináló hatása, mindezt kísérő folyamatos határsértések, oktatási szegregáció és kiegyenlíthetetlen társadalmi erőviszonyok (stb.) nemcsak a cigány közösség perspektívát teszik kilátástalanná, hanem a „cigány szokásként” aposztrofált túlélési rutinokat is előítéletesen minősítik át a megértéshiányból fakadó ellenségesség tartalmává. Handó Péter kötete, az alvó és ébredő konfliktusok megértésében vállalt tolmács-szerepe a tájegységben Szabó Zoltán művéért kiált az asszociációk terén, de a palócvidék megismerésében annál mélyebb sodrású, Michael Stewart eredményeire emlékeztető jelentésteret formál.

Kisebbség, ha többséggé lesz, vagy ha környezetében a veszteség-tudat egyéb külső okok miatt eluralkodik, mindig és mindenhol hajlamosabbá válik sztereotipizálásra és előítélet-formálásra. A megoldásokról, mintákról és példázatokról számos klasszikus mű forog közkézen, de bizonyosan méltó jelentősége van (vagy lehet) a kortárs felfogásokból, jelenkori interpretációkból származó áttekintéseknek. Ezek egyikeként hiánypótló szerepet kap az a kötet, melyet Dranik Réka formált Kolozsvárott, *Sztereotípiák és előítéletek* címen a Kolozsvári Egyetemi Kiadónál, hogy tankönyvvé válva a megismerés, a belátás, a reprezentációk, a sztereotípiák- és előítéletkutatás története, módszertana, valamint több mint száz évre visszatekintő példatára segítségével a kortárs gondolkodási sémák felé vezesse az érdeklődőt. A cigány, zsidó, magyar, szőke nő és boszorkány-sztereotípiák jókora gyűjteménye a kötet mintegy harmadát adja, megannyi illusztrációval, szövegidézetrel, hogy az elméleti eligazító és a kutatómódszertani zárófejezet közötti összefüggések harmonikussá válhassanak. A Szerző érzékenysége oktatási gyakorlatra vall, vagyis arra a rutinra, amely a környező világban elfoglalt hely, a megszerzett ismeretek és az egyén illetve csoport viszonyrendszerében kialakult-megerősödött eligazodáskészség alapján határozza meg az előítéletek életvezetési értékévé váló funkcióit: ennek alapján megkülönböztet perceptív (megismerési) besorolást, önmeghatározási motiváltságot, a különbözőség előnyéből fakadó és a csoporthovatartozási gyakorlat szerinti, illetve ideologikus-érdekérvényesítési

dominanciát, melyeket ha nem is felment, de árnyaltan helyére tesz és elősegíti a sztereotípiák nem-sztereotipikus belátásának megoldásait.

A felsorolt példák, akár történetiek (mint a boszorkányságé vagy a zsidóságé), akár jelenkoriak (mint a cigányságé vagy a szőke nőké) kontrasztos harmóniába kerülnek ezáltal, ami épp az előítéletes felfogásmódok leküzdésében kap főszerepet. Hasonló alapállapot leírására „vetemedett” Betsy Udink is, aki *Allah és Éva. Az Iszlám és a nők címen* jelentette meg pakisztáni élményeit, ahol mint diplomata-feleség töltött el három esztendőt 2002 és 2005 között azzal, hogy holland újságíróként és az iszlámabadi nemzetközi iskola felügyelőbizottsági tagjaként bejárja a térség problematikus tájait. Kötete kétszázhusz lapján lényegében mindegyikre jut egy vagy több gyilkosság, kínzás, mérgezés, terrorakció, korrupció, önkény, fenyegetés, kizsákmányolás, halál, letartóztatás és leszámolás, mocsok és lepusztultság ül minden oldal alján, kegyeletes áhitat minden kezdő soron, hazugság és félelem minden köztes mondaton. Megkínzott, embertelenné nyomorodott, jogaiktól megfosztott, kiszolgáltatott nők és családfők, élve pusztuló gyermekek és fiatalok, lerabolt városok és létesítmények, kilótt épületek és felgyújtott falvak, elásott életek és kihantolt múlt, iszlám fátylakba fullasztott nőiség és fenyegetettség, sikító némaság és torkavéres kegyeletesség ül a huszonhárom riportszerűen megírt témán. Ha létezhet minden esélytelen kisebbségi kiszolgáltatottságnál reménytelenebb „esélyegyenlőség”, akkor ebben az iszlám köztársaságban ez a legdicsőségesebb eredmény, deklarált szabadság, politikai és gazdasági függésrend eredménye, amely a legmagasztosabb vallási vagy politikai vezetőket is éppúgy „egynapelő” halottá teszi, mint a hithű katonatiszteket, korrump rendőröket vagy fanatikus vallási hívőket. A látszatsikerek birodalmában, a mélyszegénység bányamélyi légnyomásától feszülten és a születéstől halálra szánt reménytelenségben oly gazdag ez a színhely, hogy a legnemesebb több ezer éves romok, a hipermodern kikötő és a (kényszerűségből fegyveres gárdistákkal közlekedő) érdeklődő idegen minden más felfedezése is csak újabb lap a pusztulás kalendáriumában. A kötet kérdésfelvetése a legfőbb vallási vezetők által hírelt biztosítékok meglétének, megtapasztalásának lehetősége, de ehelyett a függésrendek fortélyos félelmére talál a szerző, a hitek helyett az önmegadás esélytelen állapotára, a remény helyett a pusztulásra... A kötet olyan sűrű, hogy a legfőbb élmény akkor fogja el az embert, amikor leteszi: alapvető létkérdések, saját túlélési alkalmassága és tehetetlensége válik tétté, miközben a nyomasztó atmoszférától szabadulni próbál...

A diszkrimináció és exklúzió, a megbélyegzettség és a kitaszítottság erős sodra olyan közérzet, amely ha Pakisztánról olvassuk, még talán a hihető, a menekülésünk reményét keltő állapotot tükrözi – hisz nem élünk ott, s még csak szószólói, emberjogi mentői, változást remélő szemlélői sem lehetünk... Látszólag túl vagyunk a társadalmi szegregációk legfélelmesebbnek tetsző világán, fél bolygónyi távolságban élünk tőle... Már ha ez a távolság egyáltalán érzékelhető, amennyiben nem Pakisztán az összehasonlítás alapja, hanem saját világunk belső dimenziói a határok, ahogyan Handó Péter cigány közösségei vagy Dranik Réka zsidó fajgyűlöleti példái már épp az imént illusztrálták. De az extrém szituációktól és helyszínektől függetlenül is, mi magunk is számos esetben hozzájárulunk olyan besorolási, kategorizálási sémák kialakulásához, amelyek akár magunk kreálta ideálokat, félseinkből eredő minősítéseket, helyzetfüggő értékszempontokat és értékelési mechanizmusokat eredményeznek vagy használnak föl. Ezekből nyújt a legkülönbözőbb nem-speciális kisebbségekre is jellemző mintát Eröss Gábor és Kende Anna szerkesztette kötet, amelyben tíz szerző tanulmányai illusztrálják a magyar oktatási rendszerben megerősödött szegregációs tüneteket. *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban* címmel olyan állapotrajzokat kapunk, amelyek a gyermekek fejlődését és életesélyeit szabályozó mechanizmusok között kiemelten kezelt diszkrimináció és szegregáció állapotán túl érvényesülő hatások, s mint ilyenek inkább általánosan jellemzik azt a mechanizmust, amely az iskolakezdekőkor már megjelenő egyenlőtlenségek között az iskolaérettség,

minőségi-képzési kategóriákba sorolás, gyereknevelési értékek, fejlődési tempók, fejlesztési modulok terén érvényesül. Pszichológiai, pedagógiai, szociológiai, oktatáspolitikai, gyógypedagógiai és rejtett tantervi sémák feltárására vállalkozó kutatási eredmények, sajnálatos folyamatok, „fejlesztési” alapelvek és normák pontosításának összehasonlító képletei, két nagyobb vizsgálat anyagából vett összefüggések rajzolatai adják a kötet tanulmányainak alapját. A „jobb”, a „több” tudásra, a „fejlettebb” vagy „egyéni képességekre hangolt” oktatási modellekre épülő elemzések bázisán ott találjuk ezek szerint „a problémás tanulókat”, a „fogycatékosokat”, a magatartás-zavarosak, az „iskolaéretlen” romák, a „jó képességűek”, a fejlesztési igények, a kiemelkedőket segítő nevelési célprogramok alanyait... Kategorizált gyermekeket, kategóriába szorított viselkedés-modelleket, kényszerített szereptudatokat, relatív önképeket... Olyan kisebbségeket tehát, akik valójában immár a nagy többséget alkotják, s olyan többséget, amely kisebbségei nélkül nem bír jelentéssel...

A többség-kisebbség viszonyban – ha nem is mai, de múltbéliségében is példázatosan beszédes – folyamat a magyarországi kunok históriája, akik népvándorlás-kori (avagy utáni) betelepülésük idején mintegy kétharmad-annyian voltak, mint a honfoglaló magyarok..., ám mai jelenlétüket már csupán a helytörténeti monográfiák őrzik valamelyest, vagy szűk körű családi emlékezet a Felső-Kiskunságban vagy a nagykun vidéken. E tájtörténetek monografikus feldolgozása is kitartóan zajlik, de kiválképp fontossá válik az a tudományos ismeretanyag, amely a megismerő megértés során mintegy alapanyagként vagy „kalauzként” szolgál a hagyomány és örökség kérdésében. Ez örökség megőrzői mellett kutatói, a vonatkozó szaktudomány alapozói (Györffy István, Németh Gyula, Czeglédy Károly, Ligeti Lajos) nyomdokain haladva felnőtt egy második generáció, melynek élvonalában Mándoky Kongur István jutott talán legmesszebb a turkológia tájain és a keletkutatás Körösi Csoma Sándor Társaság nevében indított irányain belül. Munkássága a magyarországi kun nyelvemlékek és a kipszak filológia terén volt legjelentősebb, de dobrudzsai tatár és nogaj szótára is kiemelkedő fontosságú maradt publikálatlansága dacára. Jószerivel publikálhatatlan mennyiségű megfigyelése, jegyzete, feldolgozatlan forrásanyaga maradt korai halála után (1944–1992) – miközben viszont kutatási irányjaiban megannyi követője, tanítványa, kollégája osztozik. A *Kőember állott a pusztán*. Birtalan Ágnes – Somfai Kara Dávid szerkesztésében napvilágot látott tanulmánykötet Mándoki Kongur István emlékére készült, és ha nem is Tőle, de Róla annyi magvas részletet, tudásterületével összefüggő annyi kérdéskört tartalmaz, hogy felsorolni is súlyos lenne. Ha csak a szerzők neveiből kiemelem Baski Imre, Hoppál Mihály, Kunkovács László, Sántha István, Wilhelm Gábor, Somfai Kara Dávid nevét, akkor csupán a szakmában járatlan, de rokon tudásterületekre is besugárzó hatású kutatókat említek, s akkor még nem szóltam a kazakföldi, orosz, tatár, kirgiz szerzőkről és Mándoky Kongur hatásáról a külföldi kutatásban, a Felső-Kiskunságtól a kínai Nagy Falig térképre rajzolható mezőben. Ez a vitatott (és nehezen vitatható) életmű, jószerivel földrésznyi területen munkál, s olyan népcsoportközi párhuzamokat, kölcsönhatásokat, átvételeket és mintákat mutat föl, amely az uralisztika, altajisztika és turkológia seregnyi problematikájával találkozhat. Személyes sorsában saját kun gyökereinek visszakeresése is szerepet kapott: „Ő is úgy indult, mint minden kunsági magyar: igazi magyarnak érezte magát, aki ősei kun eredete miatt, ha lehet még magyarabb, még sajátosabb szint képvisel a magyar kultúrában, mint sokan mások. A turkológiában való előrehaladtával azonban annyira azonosult tárgyával, a török nomád népek kultúrájával, a mai kunokon, kipszak-török népekkel, hogy lélekben fokozatosan visszakunozott, annyira, hogy élő anakronizmusként ő volt az „utolsó kun” a Nagy-kunságban...” – írja róla a pályatárs Vásáry István az életutát összefoglaló írásában (9-14. old). Mándoky épp úgy áll ott kollégái közt, mint a kínai cseréphadseregére emlékeztető mennyiségű kun kőszobrok, a kezükben ivócsészét tartó gránit faragványok Ukrajnától a dél-orosz síkságon át a Kiskunságig és Bulgáriáig, azaz ismertebb nevükön a „kunbabák”, közös őst szimbolizáló fél-másfél méteres kötömbökként. Ilyesfajta többségi kisebbség és

kisebbségi többség „keveredése”, etnikai kontaktus-zónák kialakulása és kölcsönhatása sehol sem ritka a világ etnikai térképén, de a bőszen magyar identitástudat reménytelen magabiztosságát mutatja a kortárs kutatások fényében is.

Már csak a kölcsönhatások és az etnikai tagoltság, kulturális és vallási kölcsönhatások vagy változó identitáshatárok területén is kézenfekvő a párhuzam, ha az olvasó a cigány és magyar, izraeli és palesztin, tradicionális és kortárs migrációkat jellemző variációkat tanulmányozza – miként teszi ezt a *Társadalmi Tanulmányok 2009* című kötet is. A kötetben (immár harmadik alkalommal a sorozat történetében) szociológiai, szociális munkás, politológiai és kulturális antropológiai tanulmányok, a házi OTDK-n megjelenített legjobb diákori dolgozatok szerepelnek, ezúttal több is taglalva a kisebbség-többség viszonyt. Bisztrai Márton izgalmas és árnyalt írása például egy palesztinai keresztény városi kultúra ifjúsági normarendszerébe vezet be, ahol a kultúra kontextusában a nemek közötti viszonyt, a szexualitás és a párválasztás szabályozó tényezőit, értékek és kulturális kölcsönhatások struktúráját mutatja be, hasonlóan Varga Blanka írásához, aki a cigány és nem-cigány reprezentációk játszmáit mutatja ki egy budapesti táncos és zenei szubkultúrában, vagy Kiss Nóráéhoz, aki a portugáliai romák lakóhelyi szegregációját veszi nagyító alá, ami Németh Krisztina esetében, aki a társadalmi tények rekonstrukciójának módszerével a sárbogárdi régi zsinagóga padlásán megmaradt vallási iratok alapján keresi vissza az életvilág és a kollektív emlékezet lenyomatait, maradványait és a város lepusztulásának szellemi örökség-hiányát. Az évkönyvek korábbi opuszai is ezt a kortárs retrospekciót mutatják elsősorban, s ha a politológiai vagy szociális tematika erre nem is mindig ad módot a társadalmi rétegződési vagy határolási témakörökön túl, a szociológiai és antropológiai dolgozatok szinte mindig a kultúraköziséget taglalják, s minduntalan a kölcsönhatások, interkulturális áthatások leírásában erősek.

Ez etnikum- és kultúraközi hullámmások vagy konfliktus-históriák körébe tartozik immár az a kötet is, amely Végső István és Simko Balázs munkájából mutatkozik Kiskunhalas 1938 és 1945 közötti legsúlyosabb helyi tragédiájának fókuszba helyezésével a kortárs történeti tudat kulturális kontextusba ágyazódó mivoltát értékeli föl. A halasi zsidóság drámai elpusztításának 1944. októberi helyi eseményei csupán dramaturgiai csúcspontként regnálnak a 346 oldalas kötetben, de valójában az első, 1744-es nyomai a helyi kereskedő-polgárságnak már jelzik a zsidóság kiskunsgái teresedését, s a szerzők egészen a mai maradék családokkal készített interjúkig nyomon követik a térbeli-társadalmi konfliktushistóriát. A halasi zsidóság számbeli és jelentőségét tekintve is mindegyre látványosabb növekedése a 18. század közepétől egészen a 20. század első harmadáig sem jelentett többet a lakosságszámban, mint egy ezrelék, de a helyi és környéki (tanyai, városközi, térségi-regionális és nemzetközi) piacon vagy szolgáltatási szférában egyes időszakokban a legnagyobb tőkeerőt, legintenzívebb fejlesztéseket és kultúrafenntartó-hagyományőrző segítséget jelentette a fokozatosan elkatolizálódó városban, amely egyébiránt a legtovább próbálta megőrizni kiskun hagyományait. A „kisebbségek kisebbsége” a halasi történetben épp az etnikai-kulturális megkülönböztetések helyi folyamatai révén kerülhetett jobb helyzetbe, még a zsidótörvények idején is a 999 helyi iparos-kereskedőből 123 zsidó akadt, de az agrárvidéki telek-, termény-, hitel- vagy kulturális-szociális piacon (lapkiadás, nyomda, temetkezés, árvagondozás, iskoláztatás, stb.) jelentőségük ennél jóval nyomatékosabb volt és maradt is. A teljes lakosságon belüli 742 zsidó (2,2% Halason, ami körülbelül az országos arányoknak megfelelő közép szint) jelentős részével az 1944. májusában elrendelt gettósítás, majd a júniusi deportálás végzett (mintegy 250-280 ember sorsát lehet tudni), ezt követően a zsidóvagyon széthordása, „összegyűjtése”, a szovjet fosztogatás a gettó területén, s utóbb októberben a vasútállomáson németek által lemészárolt mintegy kétszáz munkaszolgálatos sorsa is illusztrálja, hogy a kisebbségi tolerancia határai és hullámai miként alakulnak akár csupán néhány év vagy hónap alatt.

E hullámok persze nemcsak a harmincezres kiskun kisváros huszadik századi történetére és a faji-etnikai-interkulturális hajcihők kisebbségpolitikai fejleményeire jellemzőek. Alig félszáz kilométerrel odébb, a bácsi térségben hasonló változások tanúja volt Baja vagy Mohács, vagy az ott kezdődő „Bácsvidék” és a szerbséggel kapcsolatba került magyar etnikum a Délvidéken már a 17. századot megelőző időkben is a magát uralkodó nemzetnek mutató magyarság konfliktusait idézte. Így hát mindazon népismereti kutatások, melyek a mai Délvidéken vagy Vajdaságban keletkeznek, mint hozott-hordozott konfliktusok anyagát mutatják föl a legkülönbözőbb traumatizált állapotokat, légyen szó akár Trianon sokkjáról, akár a délvidéki szőláskincsről, iskolázottságról és nyelvről, gazdaságról vagy mentális modellekről. Ezt a sokszínű mérlegelést példázza a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet által kiadott *Délvidék/Vajdaság. Társadalomtudományi Tanulmányok* című kötet, melyben a térség kutatói azt a relatív teljességet tükrözik, mely nem az idegenség ítéletéből táplálkozik, hanem a társadalomismeret helyi alapjain áll. Az MTA Kisebbségkutató Intézete inspirálta kötet a legjava kutatókat és a több évtizedes (majdnem százados) kutatásokat fogja-foglalja össze néhány írásban: Ózer Ágnestől a történeti tudatról, Káich Katalintól a művelődéstörténet és a jelen kihívásairól, Németh Ferencről és Pejin Attilától a helytörténeti kutatásokról, Papp Györgytől a nyelvről és frazeológiai kutatásokról, Hózsá Évától a peremvidéki szorongatottságban lehetséges életokról, Gábrityné Molnár Iréntől a kisebbség- és oktatáskutatások vajdasági korpuszáról, Papp Árpádtól a történeti- és társadalomkutatások néprajzi kartográfiájáról, Hódi Éva Tünde tanulmányából a szerbiai egészségügyi paradigmaváltásról, Hódi Sándortól a pszichológia problematizálási mezőjéről, Hajnal Virágtól a dobradói beszélőközösségről, Papp Richárdtól pedig a délvidéki magyarság nemzettudatának állapotáról kapunk körképet. Utóbbi két szerző kulturális antropológiai dimenziókban taglalja, s ennek módszertana értelmében tárja is föl a „délvidékiséget”, annak ünneptartási, rituális, megélhetési és interetnikus viszonyrendszerét olyan komplexitásként értelmezve, amelyben a lét és tapasztalat átbeszélhetőségi állapotai a helyi társadalmak elemi működésmódjaiként jelennek meg, lett légyen szó múltból vagy jelenről, hátrányos helyzetről vagy megmaradásról, anyanemzethez fűződő viszonyról vagy családszerkezetről. Mint tematikus egység vagy tárgyalt problematika nem jelenik meg önálló tartalomként a zsidóság helyi históriája vagy a cigányság állapota, de az írások folytonosan ebben a kontaktzóna-felfogásban lelik meg a komplexitás lehetőségét: a szerb és magyar, katolikus és pravoszláv, városlakók és bevándoroltak, betelepültek és migránsok, elvagyódók és kontinuitás-fenntartók sajátos szereptudatai kihatnak az iskolázottság, a rokonság, a hitélet, a gazdaság, a kapcsolathálók, a nyelvtudás-nyelvismeret, a periferezáltság és boldogulás megannyi kérdéskörére. Már nem is pusztán a kisebbség/többség a kulcskérdés, hanem mint minden etnikus másság esetében is, az etnikai csoportszerkezet belső rétegződése, az interetnikus kapcsolatok értéktartalmai, a viselkedési stratégiák és kizárási-bekebelezési eljárások árnyalatai rajzolják meg a lét valóságosan mindennapi dimenziót. Olykor még fel-felbukkan a dac, az ellenállás, a máskéntgondolkodás állandóságának lehetősége, feltolul vagy kihívóvá válik a származási-házassági-nyelvhasználati szabályrendszerek normatív hatása, a „közös birtokolt folklór”, a közösség és az „idegenlét” drámája, de valamiképpen a kötet egésze azt sugallja: lehet a nemzetlét társadalmi-közéleti diskurzusát alapvetőnek tekinteni a határokon túli közösségek esetében, ám ezt valójában a hogyanlét adott állapota határozza meg, nemcsak a nemzetpolitikai diskurzusok szintjén, hanem még sokkal inkább a másságban visszavisszatérő közös motívumok és mindennapi kulturális gyakorlatok minőségeiben. A kötet a térségi kutatástörténet szempontjain túl a jövő kutatóinak is alpműve lehet, tekintettel a forrásfeltáró, összegző, kitekintést adó és olvasatokat-értelmezéseket felmutató szándékú etűdökre. Mindezen kutatások annyiban térnek el a „szokványos” kisebbségstudományi publikációktól, hogy rejtetten vagy kiemelten hangsúlyozva, de a kutatói jelenlét, a tér- és társadalomismeret mélységi dimenzióit felölelni képes népismeret mércéjét tekintik

magukénak, amely vállalt tudatossággal az empátikus, szubjektív, érintett, „belülről beszélő” álláspontra szavaz „a magasabb perspektívából való szemlélés sokat tapasztalt politikai és tudományos nézőpontjaival szemben” (Hódi Sándor szavaival, 10. old.). Ez az önismereti műhely-jelleg, a lét árnyaltságának korántsem vitathatatlan sokszínűsége, és leírhatatlanságának esélytelensége kap bizonyosságot a vajdasági kutatók szempontrendszerében, amelyekhez akár nem is kell nemzetpolitikai retorika, hazafias zászlólengetés vagy makacs-dacos maradandóságról bizonykodó ígervény, mert szinte az elemzések anyagában is megszólal a fájdalmas elmúlás és küzdelmes-lassú elérvénytelenedés rekviemje. Ami azonban még ennek felhangjaiban is ott van: a másság- és méltóságtudat, a kivagyis helytállás, a kényszerű reprezentálódás folytonossága..., poétikus vagy drámai eltökéltsége...

Épp ez eltökéltség, a mindenséggel vegyes csoportlét, „Az Univerzum unió Etikája” fogalmazódik meg abban az életműben is, melyről Kerékgyártó István irodalom- és művészetkritikus írt portrémonográfiát. Hőse és főalakja Szentandrassy István, avagy inkább a kortárs renaissance-nak az az alkotója, aki nemcsak Madonnákat, piétákat, bohócok és torreadorok, testőrök és püspökök pompás báját varázsolja sötéten vöröslő dinamikába, de figurái Villon, a Biblia, Shakespeare és Greco, Szindbád és Django Reinhardt látványvilágához illő gazdagsággal tündöklenek egy vészesen szuverén varázslat nyomán. Mindez akár végtelen távol is lehetne a fentebb tárgyalt tematikáktól..., Szentandrassy azonban talán minden magyar cigányfestőnél is dúsabb színpompával és elemi természetességgel oldja cselekményességét a cigányság miliőjébe. Az a patriarchális és szenvedélyes életvilág, amely sem irodalmi, sem tudományos felmutatáskor nem tud talán ennyire hiperrealista lenni, itt esetenként már a szürrealizmuson túli átélésvilágba kalauzol, mégis gyökereinél ott a cigányság tápláló természetessége, drámai marginalizáltsága, befordult boldogsága és feszülő robbanékonyossága. Aligha illenék visszafogott érvekre építeni ezt a rövid reflexiót, s elbeszélni jól temperált szavakra épülő összekötő szótárával a képek sistergő másságának hullámvásárait, a megértő tudományosság legfőlegbe dadogva lenne képes a Hieronymus Bosch-ra, Picassóra, olasz renaissance nagymesterekre hangolt tematikát és kompozicionális eleganciát értékelni. A Péli Tamás tanítványaként önállósuló Szentandrassy a figuralitás és a szürrealizmus olyan intenzitását komponálja tematikus egészbe Villon balladáit, párizsi nőit, Lorca Cigány románcát, a tradicionalitás és a kulturális újjászületés klasszikus hagyománya kontextusában, hogy az ettől látszólag földrésznyire idegen cigány világok szinte csak kontrasztként férnek bele. Ugyanakkor minden figurája, minden tekintete, test-színe és indulata a Bari Károlytól, Holdosi Józseftől megismert világot, a Szász Endre híres korszakát univerzálisan felülmúló színkezelési technikát és a saját sorsból, kisvárosi környezetből hozott természet-élményt, lovakat, zöldeket, szeleket, sötétlő arcokat és tágult szemeket idéz. A festő ötvenedik születésnapját köszöntő kötet (2007) a L'Harmattan és a Kossuth Klub olyan vállalkozása, amely a hazai legszínvonalasabb képzőművészeti albumkiadás igényességét tükrözi (akkor is, ha állami támogatottsága okán a kötet nem forgalmazható), Lugosi Győző sorozatszerkesztő vállalt célja, hogy a Roma Kincsesár a megőrzött cigány kultúra komponált látványvilágának felmutatója lehessen.

Megannyi kötet kínálkozna még ismertetésre... Gyors vagy még gyorsabb olvasatban. De van egy adott tempó, amely már nem teszi lehetővé sem a megismerést, sem a belátást, sem a tudomásulvételt... Szeretném ezt elkerülni – már csak az olvasó gyorsolvasási készségére tekintettel is. Inkább majd máskor folytatom, kevésbé kapkodóan, a teljesség több reményével...

A bemutatott könyvek: Balázs Sándor és mtsai szerk. *Fehér könyv az erdélyi magyar felsőoktatás kálváriájáról...* Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete, Kolozsvár, 2009, 204 oldal; Éber Márk Áron *Élménytársadalom*. ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest, 2007, 175 oldal; Schoblocher Judit szerk. *Cool-*

túra képekben. FiKuSz, Budapest, 530 oldal; Sebők Marcell *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007, 400 oldal; Geert Hofstede – Gert Jan Hofstede *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere*. McGraw-Hill – VHE, 2008, Budapest, 520 oldal; Bodó Barna – Tonk Márton eds. *Nations and National Minorities in the European Union*. Sapientia – Hungarian University of Transylvania, Cluj-Napoca, 2009, 263 oldal; Bodó Barna – Bakk Miklós – Veress Károly szerk. *Kisebbségben, közösségben*. Politeia Egyesület – Bolyai Társaság – Communitas Alapítvány, Kolozsvár, 2008, 400 oldal; Brassai László – Victor Sibianu szerk. *Valorile multiculturalității*. Alteris – Státusz Kiadó, Arcus-Csíkszereda, 2007. 400 oldal; Gulyás László – Szávai Ferenc – Keczer Gabriella szerk. *II. Régiók a Kárpát-medencén innen és túl*. A Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged – Kaposvár, 2087 oldal; Handó Péter *Alvó konfliktusok mezején. Interkulturális kapcsolatok Sóshartyánban*. Balassi Bálint Megyei Könyvtár és Közművelődési Intézet – Palócföld Könyvek, 2008, 176 oldal; Dranik Réka *Sztereotípiák és előítéletek*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 2008, 177 oldal; Betsy Udink *Allah és Éva. Az Iszlám és a nők*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008, 222 oldal; Eröss Gábor – Kende Anna szerk. *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*. L'Harmattan, Budapest, 2008, 316 oldal; Birtalan Ágnes – Somfai Kara Dávid szerk. *Kőember állott a pusztán*. Tanulmánykötet Mándoky Kongur István emlékére. L'Harmattan, Budapest, 2008, 214 oldal; *Társadalmi Tanulmányok 2009*. ELTE Társadalomtudományi Kar Hallgatói Önkormányzat évkönyve. Szerk. Szabó Fanni. Budapest, 2009, 290 oldal; Végső István – Simko Balázs *Zsidósors Kiskunhalason. Kisvárosi út a holokauszthoz*. L'Harmattan, Budapest, 2007, 346 oldal; Hajnal Jenő – Papp Richárd szerk. *Délvidék/Vajdaság. Társadalomtudományi Tanulmányok*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2007, 296 oldal; Kerékgyártó István *Szentandrásy István*. Roma Kincsestár, L'Harmattan, Budapest, 2007, 80 oldal + 5 grafikai lap.

Az írás rövidebb változata megjelent: *Kultúra és Közösség*, 2009/2:133-135.

Ex Libris

Miként a könyveknek évente jónéhány ünnepe, jeles napja vagyon, olykor a tudományágak sem járnak pórul, s ha nem is gyakran, de a könyvpiac hullámzó kínálatából ki-kiválasztódik az a pillanat, midőn olvashatatlan mennyisége terem az egymásra rímelő könyveknek. Valami sajátos fertőzés lehet ez – avagy vírus, hogy mindjárt az első kézre eső munkára utaljunk –, amely előzőnli a kultúra folyamatait, s azon mód lehetőséget teremt arra, hogy összevetéseket tegyünk, más hangsúlyokra figyeljünk, a gondolkodás eltérő, lüktető ritmusából más zenére legyünk érzékenyebbek.

Amikor kísértet járja be a társadalomtudományokat, mindig vannak, akik gyanakvóan legyintenek, „metareprezentációs” magyarázatokat adnak, mások hiedelmek vagy képzelet-fertőzések terjedésére fogják az eszmék hullámvázát, s megint mások egyszerűen csak élvezik a kulturális sokféleség integráló békéjét. A kortárs gondolatok cseréje, az egyének agyában születő elméletek gondolati átvitele egyesek szerint hosszan tartóan fertőző hatások kérdése.

Dan Sperber: A kultúra magyarázata

című korszakos művében ennek, a kultúrát fertőzési folyamatként ábrázoló elméletnek kifundálójaként mutatkozik, fogalomkészletét az epidemiológia és a populáció-genetika területéről veszi át: a kultúra és a kulturális tények megjelenését vagy reprezentálódását vállaló elméleti kísérlete a fertőző betegségek terjedésének mintájára olyan kultúráképet ad, amely az utánzásra emlékeztető megismerési folyamatokban leli gyökereit. Élve azzal, hogy a kortárs társadalomtudományok módszertana meglehetősen eklekticizmust mutat (s ezt egészségesnek is tartja), félretolja a természettudományos magyarázatokat (melyek javarészt nagyszámú jelenség ellenőrizhető módon történő magyarázatára épülnek), a társas térben megjelenő fenoméneket először redukálja természetiekre, majd újrafogalmazza jellemzőiket a megismeréstudomány és az antropológia nézőpontjából. „A kultúra ontológiai önállóságának tételét általában tagadások soraként fejtik ki. A kulturális tények nem biológiai tények; nem pszichológiai tények; nem az egyéni tények összességei. De hát akkor micsodák?” – kérdezi Sperber, s összeveti a „társadalmi erők” mechanikus metaforáját, az „evolúció” csillagászati metaforáját, a „rétegződés” geológiai metaforáját a „kulturális élet” és a „reprodukció” biológiai metaforáját azzal az üres materializmussal, amely minden létezőt anyagi jellegűnek mond, majd az ettől részben elválasztott eszményi oldallal is, kimondva, hogy minden redukció-ellenesség a kultúra autonómiájának szolgál, ez pedig csak saját terminusaival magyarázható. Nem is csoda, ha az antropológusoknak nincsenek közösen kikalapált fogalmaik és általánosan elfogadott elméleteik vagy jobban definiált fogalomrendszereik, hiszen leginkább olyan dolgokra utalnak, amelyek hasonlóan ugyan egymásra, de közös definíció nem húzható rájuk. (*Osiris, Budapest, 2001. 228 oldal*)

S hogy mindjárt egy cáfolatra is akadunk, a hazai etnológiai és antropológiai témakörök egyikéből, a szerepek, sztereotípiák és normák értelmezési tartományából érdemes kiragadni

Kotics József: Mások tekintetében

című könyvét, amely a társadalmi kontroll, az értékrend és a szerepváltozások néhány érzékletes példáján „reprezentálja” a kultúra egy-egy kutatót tárgy körének általános vonásait. Tanulmányai, noha eltérő helyen, más-más időben és sajátlagos társadalmi mezőben

megfogalmazott kérdésekre épülnek, olyan módon vetik föl a polgárosodás, etnicizálódás és mentalitás-változás kérdéseit, hogy az egyedi esetek mélységi elemzéséből indulnak ki, összekapcsolnak elemzési szinteket, modellt keresnek, paradigmákban bontakoznak ki, s ezekre mint pillérekre építik az identitás, a gazdálkodás, az etnikai önérték, a paraszti habitus vagy a helyi közösségbe integrálódó, mindennapi konfliktusokban megedződő ívét. Parasztság és modernizáció, cigány integráció vagy szegregáció, székelyek és svábok konfliktusos helyzete, rítusok és jelentéshátterek „írják” meg a társas lét állandósuló kérdéseit, melyekre az emberi individuális válasz nem egy választott közösségtől érkezik, hanem egy készen kapott, változó, hagyományos rendet is tartó beállítódás-típustól – írja egyik bevezető írásában, majd jóval később már így formálja képletét: „A munka, a kultúra és a közösség átélésének továbbörökített mintái egyre jobban távolodnak a tradicionális paraszttársadalmi normáktól és szerepektől, egyre inkább a városiasodott értékcélok, stabilitás- és autonómiaigény felé mozdulnak”. A gazdálkodói mentalitást és a paraszti polgárosodást nemcsak települések horizontján, hanem regionális összefüggésekben is áttekinti. A tiszazúgi nők helyzete, a székelyek és németek etnikai nagytájai, a gömöri falvak vagy a háromszéki falusi cigányság izolálódása éppúgy témája, mint a felvidéki farsangolás európai modellje (Charivari) által közvetített normarend és rituális emlékezet-építés egyaránt áttekintést nyer ebben a kötetben – mintha bizony mindig is „mások tekintetében” kereshetnénk és találhatnánk meg az együttélés feltételeit az egymásról formált kép alapján. Fontos kötete ez a Miskolci Egyetem antropológiai sorozatának, hiszen a hagyományos kultúrák felbomlási folyamatában megannyi feladata van az antropológiai igényű gondolkodásnak, a mikro- és középszintet ötvözni képes kutatói tapasztalatnak, melyet egy erősödő tudományág új szakemberei kívánnak másként interpretálni, mint ahogyan néprajzos elődeik tették. (*Miskolci Egyetem, KVAT könyvei 4., Miskolc, 2001. 195 oldal*).

Ez utóbbi kör a legfrissebb könyvpiacon szintúgy jeles munkákkal mutatkozik. A nem is oly régen indult „*Kisebbségkutatás könyvek*” sorozat újabb darabja

Barna Gábor: Búcsújárók

főcímű kötete, melynek alcíme szerint a szerző a „*Kölcsönhatások a magyar és más európai vallási kultúrákban*” témakörét öleli fel. A középkor zárandok-útvonalai mentén a Barna a soknyelvű és sok-etnikumú kereszténység fő „találkahelyeit” veszi sorra, áttekintve a kulturális övezeteket, a nyugati, magyarországi és erdélyi kegyhelyek térbeli eloszlását, szerepét és látogatói körét. Elméleti fejezetben tisztázza a búcsú funkcióját, a vallás mint menedék kulturális dimenzióit az ókori (szentföldi, római, iszlám), majd középkori hispániai, németalföldi vezeklési útvonalak, zárandokmenetek jelentőségét, a kultusz helyek hírnevét és a koldulórendek, protestáns mozgalmak vallási-kulturális dimenzióit. Érdemes kiemelni, hogy a szerző nem a „szokványos” etnográfát műveli, hanem történeti ívű munkájában a kulturális befolyásolás Közép-Európára jellemző formáját, az egyházi rendek és a népi vallásosság kommunikációs folyamatait, rituális vagy mágikus sajátosságait fogja át egészen napjaink vallásrendszeri változásaiig. Kimutatja, hogy a búcsújáróhelyek keletkezésénél és ezek „divattörténetében” egyaránt megvannak a felívelő, csúcs- és leszálló szakaszok, a vonzerő és a közlekedés, a térbeli mozgáslehetőségek és a kultuszok ereje által meghatározott regionális vonzásterületek, amelyek nem okvetlenül esnek egybe a kulturális, nemzeti, nyelvi vagy földrajzi határokkal. Ugyanakkor a kegyhelyek helyi társadalmi, amelyek számára piaci térszerkezetbe illeszkedés lehetősége rejlik a szakrális központtá válásban, az etnikai és kulturális kölcsönhatások révén, valamint éppen a zárandoklatok révén a „határátlépések” folyamatában és jelentőségük folytonosságában, tradicionális érték hordozó szerepük megmaradásában a változások dacára is. A kultusz helyek (amilyen Santiago de Compostella,

Máriagyűd, Csüksomlyó vagy Mariazell) társadalmi részben átrétegződnek, befogadókká válnak, a települési tér kissé átalakul a kultusz funkciója szerint is, de a kirajzások és kultikus „univerzalizálódási” folyamatok mégis csoportszervező erőként, identitás-megerősítésként hatnak környezetükkel szemben, s mindehhez a vallási és történeti emlékezet is keretet ad azzal, hogy nemcsak egy-egy helyszín (egyházashely, vallási központ, kolostor, vezeklőhely vagy város) piaci pozícióját javítja, hanem a zarándokutak hálózata révén az európai kultuszkapcsolatok megerősödése is végbemegy. (*Lucidus Kiadó, Budapest, 2001, 318 oldal*).

S hogy mennyire komplex jelenség egy ilyesfajta városi térben zajló demográfiai, kulturális, gazdasági, közigazgatási és vallási változás, azt

Sonkoly Gábor: Erdély városai a XVIII-XIX. században

című munkájában követhetjük nyomon. Sonkoly (talán elsőként a kortárs magyar társadalomtörténeti gondolkodásban) a nyolcvanas-kilencvenes évtized útkereső francia (és európai) történész-nemzedékének nyomdokain járva honosítja meg azt a „kvantitatív történetírási modellt”, amely nem löki el magától a történeti segédtudományok eszköztárát (pl. a forráskritikát, a történeti demográfiát és az ezek bonyolult matematikai számításokkal kiegészített adatbázisát), hanem egyszerűen egy új paradigmába helyezi tárgyát és a makrotörténeti („világfolyamati”) vagy városhistóriai alapok metodikáját, Erdély (feltételezett) városrendszerének adóösszeírások és népszámlálások alapján meghatározható urbanizációtörténetét. Munkája azonban annyival több mint alapkutatás, hogy a nagyvárosok modernizációs folyamatait egy olyan térségben végzett forráselemzésre építi, amelyről csupán igen szűkös, foghíjas és pontatlan szakirodalom forog közkézen. Sonkoly az Atelier magyar-francia doktoriskola és a francia Annales-hagyomány ötvözetével kezeli a történeti városdefiníciókat, a jogi önállóságú erdélyi poliszokat, a gazdaság mellett a politikai és nyelvi-kulturális központként funkcionáló településeket, azok polgárosodási folyamatait taglalja, érintve a városrendszerben elfoglalt helyüket, a városszerkezet és a civilizációs hatások egységét, a középkori struktúrákból fakadó preindusztriális feltételeket és városoknak vidékükkel (továbbá más városokkal) megerősödő kapcsolatát. A szerző a kortárs francia mikrotörténetírás és a tértudományok jeles képviselőinek munkásságából összeállított tanulmánygyűjtemény egyik szerkesztőjeként már korábban is fölhívta magára a figyelmet, ez a (francia és magyar doktori értekezésként is megvédett) monográfia azt a gondolatíságot és kritikai attitűdöt tükrözi, amely a kommerciális és az adminisztratív városfunkciók értékelésén túl a városlakó mint speciális életmódot folytató, értékrendet fenntartó, polgárságot formáló és kulturális örökséget gyarapító szereplő fontosságát is kiemeli, szakítva az erőltetett iparosításból fakadó „hamis városfogalmak” kényszerű alkalmazásával. A történelem „szereplőiről” beszél, de cselekvő aktorairól gondolkodik, intézményeket elemez, de viselkedési módokat, társadalmi identitást, közösségi megnyilvánulásokat és konvenciókat nevez meg közben, s nem elvontan, hanem szituációkba helyezve gondolkodik a helyi élet ésszerűségeinek és kölcsönhatásainak normatív rendjéről, az érintettek életpályától és helyzettől függő kompetenciájáról, térbeli mozgásairól és környezeti kapcsolatairól is. (*L'Harmattan, Atelier Füzetek, Budapest, 2001. 279 oldal*).

S hamar a kortárs társadalomtudományi gondolkodás új irányáról, a szociológia, a történetírás, a szociálpszichológia és a néprajz érintkezési területén áthúzódó értelmezésmódokról teszek említést, mint egymásra rímelő témák és felfogásmódok üdvözlendő tendenciájáról, hadd kerüljön ebbe a környezetbe az a már korántsen kortárs, de mindmáig meghaladhatatlanul örökbecsű opusz is, amelyet Hofer Tamás szerkesztett egykori kutatótársa írásaiból.

Fél Edit: Régi falusi társadalmak

összegző cím alatt egybeválogatott néprajzi tanulmányai a század egyik kivételes kutató-egyeniségétől és iskolateremtő mesterétől származnak, aki hosszú életútján (1910–1988) és néprajzos pályáján a magyar falusi társadalmak kutatását tekintette legfőbb feladatának. Miként a Sonkoly Gábor használta források a városról, ugyanúgy szolgált Fél Edit számára is bázis-adatként a paraszti társadalom nemzeti és kapcsolati hálózatában feltárt szabályosságok sora, a rokonsági rend és a jogszokások, az egyéni életút társadalmi fontosságának mérlegelése, a társas munka, az istentiszteletek és az önkép, a viselet és a test-technikák áttekintése, a népi társadalmi belső uralmi (patronus-kliens) viszonyai. Születésről, házasságról, családszervezésről, munkakultúráról, temetésről és halál-képről lévén szó, akár a matyók, a kalotaszegiek, a tiszaiak vagy az átányiak szempontjából tekinti át a helyi társadalmak fogalmát és sajátosságait, kiegészítve ezeket fél évszázad kutatási-megfigyelési anyagával. Az elemzett települések életmódját ez a tizenhét tanulmány úgy mutatja be, mint „rég falusi társadalmak” egységes, de belülről is tagolt világát, s ebben a szerző a beavatott nézőpontját képviseli, így a helyismeret biztonságát és a saját kultúrájában kutató etnológus szerepének, vállalkásának tisztázását külön is értéknek minősíthetjük. (*Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2001. 404 oldal*).

Ha nem is a saját kultúrájában, de a kultúrában uralkodó „rossz közérzet” freudi teóriája mentén gondolja tovább a civilizáció környezet-függő és csoportideálok szerint megkülönböztethető tényeit

Róheim Géza: A kultúra eredete és szerepe

lapjain. A kultúra kutatóit, antropológusokat, filozófusokat követve törekszik eddig nem publikált nagyszabású azokat a nem-nyugati kultúrákat megérteni, amelyekben az „ödpális struktúrák univerzalizációját” véli kimutathatónak. A civilizációt és a kultúrát Róheim úgy értelmezi, mint ami „mindazt tartalmazza, ami az emberi nemből az állati szint felett van”. Sorra veszi a társadalmi terepeken kutató antropológusok szokásanalíziseit, naplókban rögzített történeteket és meséket, s ezekből próbálja értelmezni, miként rendelkezünk „meghosszabbodott gyermekkorunk” kulturális mögötteseivel „kollektív pszichikai rendszeralakzatokat” tartósítani vagy elhárító mechanizmusokként megformálni. A civilizáció-egyesítő vagy „kapaszkodási” törekvéseink mögött (Freudot követve) Erosz szerepét és az ember biológiai fejlődésében, az elhúzódó érlelődésben és a vágyhelyettesítő tevékenységekben látja megnevezhetőnek, ide értve azt a folytonos keresgélést is, amely az egyént a család, a törzs, a közösségek, a nemzet megtalálására ösztökéli. A „primitív ember” aránylag jól oldja meg ezt a programját a kicsiny társadalmakban, de „a nagy egységekben élő civilizált embernek sokkal bonyolultabb a feladata ... az ember alkatilag a lehetetlent kíséri meg. ... A civilizáció az elhúzódó gyermekkorból ered, és szerepe a biztonságnyújtás. Hatalmas hálózata a többé-kevésbé sikeres kísérleteknek, melyek célja megoltalmazni az emberiséget a tárgyvesztés veszélyétől...”. A kötet homéroszi zárósoraiban a „Múza, az Anyaistennő szeretetétől övezve a delphusi babérlombbal megkoszorúzott Költő, az Ember az Idő és a Valóság fölé emelkedik”. (*Animula Kiadó, Budapest, 2001, 107 oldal*).

E valóságnak és a tudományos vagy köznapi jelentés-horizontoknak szintúgy izgalmas tematikája az emberi test mint szociális objektum, mint olyan felszín, amelyen „a társadalom jelen- és múltbeli eseményei, történései hagynak nyomot; másképpen kifejezve, amelyre az intézményes és nem intézményes hatalom írja jeleit”... – a testek „nem ‘születnek’, nem a természet ‘adományai’, hanem konstrukciók, amelyeknek létrejötte a társadalom

jelentésadási, szimbolizációs tevékenységeivel függ össze”... Ennek filozófiai, pszichológiai, szociológiai és antropológiai kérdéskörnek hallatlanul izgalmas körüljárását vállalták a

Csabai Márta – Erős Ferenc szerkesztette

Test-beszédek

Köznapi és tudományos diskurzusok a testről

címen közreadott kötet szerzői. A kutatási elemzéseket kínáló könyv tanulmányai a testreprezentációk, ideák és vélekedések, valóságos és képzelt testek formáiról, elvárásainkról és naiv elméleteinkről, értékelő szándékainkról és identitás-alakító feltételrendszerekről szólnak. Kulturális diskurzusokról tehát, Homérosz idáljaitól napjaink divatjaiig, szépség és önmegjelenítés, egészség és betegség komplex rendszeréről árulkodva. Ha nem lenne profán a képzet, azt mondhatnánk, hogy történetileg és pszichológiailag vetkőztetik le testünket és elménket. Amit pedig e „meztelen” állapotról elmondanak, az riasztóbb, mint pusztá meghökkentés, de része a „másik” tekintete is, amelyhez embervoltunkat idomítani próbáljuk. Az utóbbi hónapoknak talán egyik alapkönyve ez. (*Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002. 211 oldal*).

Megjelent: *Élet és Irodalom*, 2002/41. szám

A „tudományos” és „laikus” kép-zetek formaváltozatairól

Téglásy Örs fotó-egzotikumai elé

Kiállítás-megnyitó a Néprajzi Múzeum MuzBo galériájában

Az itt megtekinthető képválogatás a szerző utolsó két utazásának képeiből készült: 2006-os kínai, tibeti, nepáli és indiai útján, meg 2008-as egyiptomi barangolásakor. A képeken – a maguk konvencionális megjelenési formájában, fotópapíron, falfelületre függesztve – konvencionális képüzenetek láthatók. Kultúrák, etnikumok, szerepek, képzetek, impressziók és eltérő marginalitások randevúznak egymással a legkülönbözőbb helyszíneken, a rajtuk kívülálló csoportokkal-kultúrákkal, a fotóssal, s ezúton velünk, a nézőkkel is. A Szerző, a LátóEmber célja (saját szavai szerint) „rejtett kincsek keresése” volt, valaminek megelégedése, az érte való „megküzdés”, a felkutatás, a megnevezés alkotói jogának gyakorlása. Vall emögött arról az igényről: lássuk be, a turizmus odatolakodása minden látható és megragadható elé, egyúttal meg is foszt ama ritka élménytől, melyet az érintetlenség vélelme, a kíváncsi tekintet által oly sokra tartott autentikusság, hitelesség, egzotikus méltóság rejt. A „turizmus lassan, de biztosan átformálja mindazt, aminek bemutatására eredetileg létrejött” – vallja saját impresszióját, s folytonosan keresi a réseket, ösvényeket, rejteketakat, amelyek mellett „bekukkanthat” a homlokzati díszlet mögé, „hogymint valami igazit lásson”. „Látószöveget” változtat – írja bevezető szavaiban Téglásy Örs –, hogy a teljesen új és érintetlen arcot láthassa meg a tájban, emberi létformákban, a primér benyomások kalandjában...

Kétségkívül reményteli volt és marad az ember megismerő kíváncsiságának és értelmező játékának szándéka a mindenkor másság értékelésében és megbecsülésében. Ezek a képek vélhetően a pillanatok találkozásáról szólnak, a pillantásokról, melyek a valóságot a vélttel, a létezőt a képzelttel, az „archaikus egzotikumot” a naivan tiszta tekintettel összekötik. E találkozások ugyanakkor a megismerő, végső pompázatosságában tudományos felismerésekig vezető ráébredésekkel rokoníthatók. Valamifajta kulturális másságon belüli, vagy ahhoz kapcsolódó látszat egzotikum lenyomatai, melyek „archaikusan autentikus” benyomásként a „nem-tudományos” interpretációt a naivval kötik össze. Az „élménytávolsági” tudományosság helyett az élményközeli közvetlenséget kínálják. A családi, vallási, életviteli, mikroközösségi érintkezések példaként itt az állandósult egzotikum áll a fókuszban, melynek ha nem is vállalása, de a Szerző által tulajdonított szerepe, hogy „túlélő változata” legyen mindannak, amit az idegen környezet „sajátként” elfogadási folyamatában megnevezhetőnek tart. Szinte az egzotikushoz hazatérő, olykor abból mintegy „kiránduló” élmények között teremt itt összefüggést a vállalt tematikával. Az egzotikus „mással” esedékes találkozás Téglásy számára a rész-interpretációk turisztikai folyamatává öltözik át. Miközben talán a divatosat kerülendő a „nem egzotikusról” beszél, az egzotikum mégis megbúvik képeiben: önmagát építő léthelyzet, képi dramaturgia formálta benyomás, látványegzisztencia tulajdonítása az, amit kapunk Tőle... Korunk extremitás- és egzotikum-igénye itt egy hosszas utazás keretein belül értelmeződik, s a helyszínekkel, élményvariációkkal összefüggő képi, tárgyi és narratív formákban tűnik föl az egzotikussá átfestett képi stílusról annak textuális tartalma is. Mintegy keresi az élményközeli, vagy a „kevésbé eredeti”, de a távolság auráját belülről átívelő „objektív” lenyomatokat, barátságosságokat, aurákat, „élménytenyeket”. Fotóin ez is, az is szembenéz a falakról. Ha a fotó mint műfaj a *narratívák konstruálásának eszköze*, akkor a képeken szereplők és a történeteik révén ez a kétféleség sajátos tárgyi, képi és textuális egzotikumformákba rendeződik, s mellette *stílussá* lép elő a másság befogadás. Hétköznapivá, ahogyan a háza előtt üldögélő öreg férfi szembenéz velünk az egyik képen, vagy amikor szinte a Taj Mahal felé tartó ember(ek) mellé szegődhetünk a másikon, hogy találkozassunk az egyre közeledő *szakrális univerzummal*, amely az érzelmi és fizikai

horizonton szinte egybesimul. A képeken szereplők számára önmaguk körében mégcsak jelen sincs a „közei egzotikum”: saját élményvilágukat napi gyakorlatnak tekintik, függetlenül attól, hogy a fotós egy ladikban a leküzdött fizikai távolság révén teszi majd egzotikussá mások, a nézők számára ezt a kulturális élményt, s aki ezt a mindennapos viselkedést identitás-tulajdonítással viszi majd a *látványpiacra*. A képek megannyi esetben mintha családiasak, familiáris-bennfentes tónusúak lennének, vagy mintha-közösségiek, de bennük a láthatóság identikus jegyei a láthatatlan egzotikum kontextusát fomálják meg. Manipuláció ez? Turisztikai- vagy etno-biznisz? A választ maga a látvány harmóniája adná meg, s ha a fotók tónusa, ritmikája, dramaturgiája segít ebben, akkor a néző is része(se) lehet az egzotikum gerjesztette hatásnak.

A magánegzotikum és a közösségi emlékezet, a reflektálatlan és a spontán művészi lét hétköznapisága olyan útialbumba tereli a történeteket, melyben az egzotikusan sztereotip, a személytelenül idegen és a saját- vagy csoportérdekűen személyes kerül összhangba, arányos átfedésbe. Egy nílusi csónakos, egy Gangesz-parti ételáldozó, egy évezredes kőszoborral együtt élő leányka víziója egyszerre hordozza az egzotikust idéző, a hétköznapiságból korszakos közlést formáló, s a kulturális sokszínűséget az alkotói (vagy fogyasztói?) önkifejezés eszközévé átfestő formai tartalmat.

Nomád világ a miénk – immár ismét, vagy még mindig...? Fotogenitását kínáló, reflexióra készítő, irigylendő vagy riasztó másságát érték képzetként felmutató világok élményei ezek? Egzotikus magánszigetek, amint virtuális földrészé izmosodnak...? „Tökéletes képek”, ezek, ahogyan Téglásy szeretné keresni-meglátni őket, melyeket nem lehet nem-megcsinálni? Élmények tobzódása közben kényszeres védekezésként elkövetett (fotográfiai) bűnbeesések? Vagy egyszerűen csak képi elbeszélések, képhangok egy tájból, egy macskanyávogásról, egy fohászról, egy hitvilág toposzairól, a másutt is sorsszerűen élő emberekről?

Mindez együtt. A kitartóan és változatlanul változó Kairó, a hitekkal pompázó Tibet, a koramodern társadalmi tagoltság kuszaságát tükröző Delhi, vagy a táj és virágfény nirvánájába csábító Nepál az egzotikum még autentikusabb mediatizációját köti össze a nézői tekintet magabiztosságával... Mert hát egyhamar átérezhető, hogy *A Másik* szemügyrevételekor is azt látjuk elsősorban, amit látni szeretnénk, a másság a mi másságunk valójában!

A másság belátásánál talán mi sem nehezebb, vagy tán csak az élmény dokumentálása *A Másik* mint esemény, mint üzenethordozó vagy transzparens létező bemutatási szándékával. Akár komponált, akár véletlen rajtakapott, vagy csak érzéketlen világok esetében éppen a megszólalás az, amely révén a fényképész talán nem csupán az Én-t akarja megnyilvánítani, hanem a Mást. Minthogy az itt kiállított fotókon a másság valamiképpen összehangzóan, harmonikusan jelenik meg, nem okoz talán meglepetést az, hogy nem a lélektan, a néprajz, az etnikai kutatások, a szociológia, a migrációs elemzések vagy más társadalomtudományi-megismeréstudományi terület nézőpontjából veszi gyűjtőkörébe élményeit. A fotós számára, miképp a turista számára is, elvben a Másság mint alapanyag, a másság megértése mint alapvető vállalat, az impresszió révén szerzett ismeret pedig mint az elbeszélés legfőbb programja van jelen. A Más vagy Másik mint egzotikus ugyanakkor a mindenkori „érvényesség”, hitelesség köpönyegébe bújik. A másságnak is folyamatosan van érvényességi korszaka, s van észrevétlenségi állapota, rejtekezése. A legfelszínebben persze mindenütt ott van, de a „mindent” nem lehet ábrázolni, sem megérteni, sem érvényesen vagy hitelesen felmutatni.

A másságnak is vannak divatkorszakai. Ilyen a mi korunk is. A másokat semmibe vevő szemléletmódot önzőnek, törekvőnek, morális gengszterségnek látja a másságot becsülő, viszont nem is érti az intoleráns felfogású. Pontosan húsz évvel ezelőtt lehetett, hogy 4-5-6 éves gyermekemmel lapozókat, képeskönyveket készítettünk, javarészt tájakból, terekből,

portrékból, olyasfajta patch-work formájában, ahogyan azt a MUZBO teszi mostanság. Mindenütt a turisztikai és más magazinok képkivágásai voltak alapanyagaink, a „pedagógiai cél” pedig a másságtűrés, a sokféleség értékének felismertetése volt. Ilyenfajta képeket keresgéltem lányommal együtt, ahol a tér antropomorfizált, az emberek közeliak vagy távoliak, de a lét derűje mégis ott van valahol a fotók mélyén. Amit akkor e képeskönyvekkel kérdeztem, az voltaképpen az etnológusok és antropológusok fő kérdése is: hogyan ismerhetők meg más kultúrák, hogyan érthetők meg más létmódok, más tájak és emberek, másféle felfogások, avagy *A Mások* általában... S itt most épp ez a másság iránti elfogultság, a sajátságosság elismerése, vagy épp az eltérések kedvelése a főszereplő: a fotók számítanak a sztereotípiáinkra, a képzelt ismereteinkre, a védekező reflexeinkre, de valójában épp a megszólítás, épp a képek összhatása adja, hogy végül már képtelenségnek látjuk az egyszínűség szeretetét, az egyminőségű elfogadását az identitások sokféle színességének láttán. E fotóválogatás is fennen bizonyítja, hogy valójában a másság nem az azonossághoz képesti állapot, hanem a különbségek egyezése inkább, s ha épp a különbségekre fókuszáljuk érdeklődésünket, akkor *a másik is mi vagyunk*. Sőt, mindig mi vagyunk a mások (is)! Önmagunknak ugyan lehetnénk egyediek, de másoknak hasonlóképpen távoliak, idegenek, furcsák, sajátosak maradunk csupán... Kinek élmény talán ez a képzeleti kaland, élvezetes és változó, kinek meg nyűg és nehézség, az eligazodás lehetetlenségét kínáló.

De hát miért is, miben is kellene eligazodnunk...? Ebben segítenek nekünk az itt kiállított fotók is. A kultúrák lenyomatainak kutatója vagy fotósa leggyakrabban egy másik kultúrából jön, ami persze más kulturális mintákat, más kultúra-élményeket, más és más kultúra-fogalmat takar, melyet a kutató/fényképész fel kell függeszten, amikor tekintetét aktuális témájára, a számára jobbra idegen földre emeli, ahol minden és Mindenki Más. Sőt, első élményei között arra kell ráébrednie, hogy bár nyitottnak mutatkozik a mások másságának megismerése közben, nem azok a Mások lesznek mások, hanem főként ő maga lesz más a mások számára, merthogy azok a saját különbözőségeikhez már hozzászoktak (ha akartak), de a jövevény mássága mindegyiküknek menthetetlenül új élmény. A *kölcsönös másság* tehát a két különböző világ, a fotósé és a bennszülötteké közötti első, legfontosabb, de egyúttal a legbiztosabban tudható *eltérések közötti azonosság* élménye. Mégcsak nem is kell hozzá Tibetig vagy Egyiptomig menni, hogy a kertkapuk mögötti vagy turisztikai csábhelyeken kívüli másságokat fölfedezzük. A fényképek birodalmában a kultúrák közötti különbözőség persze már részben esztétikai kérdés is: a kifejezés objektivált formája, a fotós nézőpontja, a közelség és távolság kérdése a kiszemelt szituációban már önmagában is kihívásokkal teli. A leggyakrabban ezt fényképezésre érdemes állapotnak tekintik a kalandorok, és szinte közhelyig ismert a fotó-skalpokat gyűjtögető turista is, aki egy idegen kultúrában nem elsősorban átél, hanem rögzít, lenyomatot készít, kvázi-élményt vadászik. A fotós és tárgya közötti viszony ekképpen olyan problémaként jelentkezik, amelyben nem a kultúrák, nyelvek, népek sokféleségének találkozási, közös építési kísérlete jelenik meg, hanem inkább az eltérés, a másságok kiváltotta ellenérzés állapota, a kuriozitás vagy az egzotikum iránti elszánt vágy... – ami azonban igen távol esik az autentikusság feladatától. Mind a fotós, mind pedig a megismerésért, ábrázolt alany veszít tehát „érintetlenségéből”, sőt: épp a fénykép készítésekor hatnak egymásra elkerülhetetlen intenzitással.

Az itt látható fotók mindegyikéről szólni szinte lehetetlen ebben a rövid bevezetőben. Hadd kérjem hát elnézését a Tisztelt Szerzőnek, akiktől csupán utalásképpen idézek föl egy-egy munkát, nem becsülve kevesebbre a Többi, s az elszánt másság-ábrázolásokat. Mert épp ez utóbbi szempont veti fel a legélesebben a kérdést: hogyan is érthetnénk meg, miként is fogadhatnánk be ennyire eltérő kultúrák univerzumait? S nem kell-e a magunkét áldoznunk cserébe, ha sikerül is átjutnunk e kultúrák saját kerítésein egy másikba, a szimbolikus beszédmódok földrészére...? Hiszen az itt látható fotóknak talán ez ad jelképes szárnyakat, ez teszi őket jelentéshordozókká s építi őket olyan kompozíciókba, melyekben szinte sosem

találhatók eredetileg, de amelyek mégis organikusan artisztikus közeggé válnak azáltal, hogy az ember egyetemességéről meggyőződve lévén nem tesszük föl egyetlen és tájékozatlan kérdéseinket: miként szervesülnek műalkotásba...? Merthogy ezek valójában nem csupán a szépzettudomány kérdései a fotókat illetően, hanem a kulturális különbségek, illetve a másságok iránti felfedező szándékon túl a ráébredéseké, az analógiák kereséséé, a hasonlóságok közötti eltérések és az eltérések közötti hasonlóságok kutatásáé. E fotókon időnként-helyenként talán megjelennek őseink, rokonaink arcai különféle formákban és kultúrákban, s úgy élhetjük át ezt, mintha mindannyian Azonosak volnánk – a közös Másság szellemét-szellemiségét követő lelkek, fénnel írt lények, akik dacolva az elmúlással, örök őrizői a kollektív összetartozás foszladozó illúziójának vagy álmának.

Maga a fotózás gesztusa a másik kultúra és a miénk közötti iránykülönbséget, eltérésformákat vagy idői távolságot jelzi, hogy a gondolati vagy élmény-híd megteremtésével a saját társadalmat gazdagítsa a megértés újabb lehetőségeivel. Önelidegenedés, önreflexió és önéletrajz egyfelől, továbbá az idegen elemzése, a rá való reflektálás másfelől elválaszthatatlanul összefonódik. És így aztán érthető lesz az is, hogy az egzotikum nemcsak becsapás és inproduktív torzítás, hanem a „precíz egzotikum” (ahogy Victor Segalen nevezte) a saját társadalmunk rejtett szubtextusainak megismerését segítő produktív erőnek bizonyulhat. Az utazási fotó ezért nem pusztán az egzotikum vadászatából áll. Az idegen kultúra belátásában benne van a fotós személyes adaptálódni nem tudása és egzotikus képzelőereje, benne a kíváncsiság, a ráébredés, a tévedés, a félreismerés esélye is... a cél és a feladat nem az *észlelhető valóság* elemeinek elrablásai, hanem „gondolati konstrukciók, szükséges hipotézisek, melyek a valóság megértését segítik” (ahogyan Tzvetan Todorov írja Lévi-Strauss struktúra-felfogásáról, amelyből könnyedén megérthetjük, hogy nemcsak felfogásmódjaink, hanem olykor maguk a világok is javarészt konstrukciók).

Különösen igaz ez a fotóra nézve: mivel a lenyomatvétele a funkciója – nem pusztán az élő, változó, a stagnált állapotot érzékenyen cáfoló *interpretáció* lesz belőle, hanem valójában olyan konstrukciók e művek, amelyek nem óhajtanak az etnográfiai eredetiség státuszába lépni, s nem pusztán visszanyúlnak valamely „meghaladott” múltba, hogy átlopják a mi világunkba az ő világukat... E fotók többsége nem hízeleg magának azzal, hogy mintegy „értelmet ad” a témaköröknek, mert Téglásy nem is fosztja meg őket értelmüktől, inkább átnevezi és honosítja, saját tónusukban antropomorfizálja őket. Történetek rendjéből és rítusok jelentés-szövedékéből állanak ezek a konstruktumok, s a szerzői belátás körükön fonja a „mindent elfogadni tudás” képességét. Benne van ebben a játékban, az anyaggal való incselkedésben az idézet, a parafrázis, sőt a szimbólumfejtés szándéka is – de nem utánózni vagy kiállítani szeretné a hétköznapi Egyiptom továbbélését vagy a lámák egy napsütötte délelőttjét, hanem *átélni (és újraátélni segíteni) az alkotási pillanat élményét*.

Talán úgy egyszerűsíthetném: a saját kultúrája gazdagságát, belső jellegzetességét és a befektetett évek, a megismert emberek megértésének és szeretetének eszköztárát látjuk e fotók belső tartalmaiban megnyilatkozni. Nehéz eldönteni, hogy a fotók készítőjének szerepe mi volt: elsősorban utazó, aki a létezőt dokumentálja, vagy inkább alkotó művész, akinek megismerő és feltáró, átvevő és átadó, de mindenütt elsősorban *értelmező és kapcsolatot kereső* szerepe nemcsak szuverén módon *teremtett* világot kínál, hanem e kultúrák közti megértés esélyét is. Ezért pedig az élmény örömeivel vagyunk hálásak Neki...!

Távolból is mindig közel

Hajnal Virág és Papp Richárd kötetéről*

„Nevezhetjük-e a Vajdaságban élő magyarokat egy közös kultúra birtokosainak, hiszen anyanyelvük, identitásuk, etnohistóriájuk egyaránt a magyar nemzeti kultúra része? Ugyanakkor a nyelvhasználat, az átélt történelmi események, a velük keveredett kultúrák hatásai és ennek megfelelően magyarságtudatuk igen eltérő és sokszínű képet mutat. Az elmúlt évek eseményei: a 2004. december 5-ei magyarországi népszavazás értékelései, vagy az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulójának ünnepi eseményeiből fakadó nemzettörténeti reflexiók felvetik azt a kérdést is, hogy a 'délvidéki' magyar kultúra és identitás elválik-e a tágabb nemzeti identitástól és kultúrától. A tanulmánykötet úgy kísérel megfogalmazni válaszlehetőségeket a fenti kérdésekre, hogy tulajdonképpen már ezeket a kérdéseket is újrafogalmazza azok szemszögéből, akiknek ezek a kérdések meghatározzák élethelyzeteiket és mindennapi társadalmi döntéseiket” – a Szerzők, kötetükről

Még ha első alkalommal lennék is Zentán, s még ha első kötetét kellene bemutatnom a jelen lévő szerzőpárosnak, akkor is ismerősként kellene-lehetne üdvözölnöm a kötetbeli írások érdemi részét...

Miért is ez a látszólagos „bennfentesség” részemről?

Hajnal Virág és Papp Richárd immár nem ismeretlen Zenta- vagy Délvidék-szerte. Első kötetük, s majdan már azt követően nem is egy, épp ezt a vidéket pásztázta végig, noha látszólag csupán egy-egy kérdéskört, néhány momentumot bemutatva, de azt azonban a mélységelesség művészi tartalmaival. Előző kötetük, a *„Mint leveleket a vihar...”* itteni bemutatóján világosan kiderült számomra, mily mértékben és milyen kiterjedt kapcsolatkörben otthonosak erre felé. Munkájuk, tanulmányaik, műveik azonban túlterjednek Zenta határain, túl a helyi érdekeltségeken, s túl a szűkkeblű térfelfogáson is. Lassan elháríthatatlan a jelző, hogy egyszerűen „Délvidéken” gondolkodnak, a vajdasági lét megannyi területéről úgy hoznak (és visznek távolra is) hírt, hogy az nem süpped kisszerű provincializmusba, nem kapaszkodik lokális világok peremébe, nem zsuppan kényelmesen a helytörténeti múltba vagy a távolból is megjeleníthető társadalomképbe, adatsorokba, metatudományos hókuszpókuszba. A most megjelent kötet, a *„Közelről is távol”* éppen ellenkezőleg, a távolból is mindig közeli képet rajzol a vajdasági „magyar világok”-ról. Engedjék meg, kérem, hogy e távoli és közeli világban – ha vendégként is – közvetítő legyek, embertől emberig ívelő kulturális összképüket összekössem azzal a világgal, amely ezt is, amazt is körülveszi. Itt is, ott is, a Vajdaságban is és a magyar tudományosság budapesti fellelegvárában is otthonosnak lenni, kiváltságos adottság, s nem sokaknak juthat részül. Viszont épp ezért nagyra tartható, sokra értékelhető képesség, avagy inkább feltétel-együttes, amelynek kialakításáért, értelmezhetővé válásáért viszont roppant sokat is tesznek a szerzők.

Engedtessék abból kiindulnom, mit takar ez a „magyar világok” megfogalmazás a könyv alcímében...! Nyelvileg talán első pillantásra idegenül hat, még a „magyar világ” is egyfajta megszemélyesítés, fölértékelés hangsúlyát hordozza, nemzeti identitás tónusát, értékörző, értékmentő jelentést. De hát mit tükrözhet akkor a többes számú „világok”? E kifejezést a szerzők nem most vezették be, s jószerivel nem is bevezették, csak alkalmazzák. Bemutatni, leírni, megszemélyesíteni ugyanis így tudják legőszintebben azt a sokféleséget, amelyben vallási, kulturális, közösségi, etnikai kapcsolati, hagyománykötött és megújuló, identikus és univerzális érzemények, hangsúlyok, tartalmak lakoznak. Vagy még inkább

* Elhangzott a *Közelről is távol. Magyar világok a Vajdaságban* című kötet ünnepélyes bemutatója alkalmával Zentán, 2008. szeptember 17.-én a városháza dísztermében.

mondható lenne: *teremtődnek*. Magyar világ ugyancsak van ilyen is, amolyan is, hazai, anyaországi, külföldi, nyugati, keleti, felvidéki és délvidéki, külsődleges és házias, profán és szakrális, kisebbségi és rejtekező, hangos és intim... Csak a politikusok szótárában, esetleg csak a távolról idetekintők felfogásmódjában van jelen ez a milió úgy, mint egyfajta „magyar világ”, maradék világ, alig-identitás, megfogyatkozott tömeg, pusztuló lelkiület, menekülő léthelyzet, reménytelen örökség vagy képtelen jövő. Annak, aki itt él, ez lehet elerőtlenedő közérzet, lazuló kapcsolatháló, békétlen rokonság, elmaszatolódó öntudat, vagy karakterét vesztő léthelyzet is. De ugyancsak az itt, e tájon élők számára mutatkozik meg az a színesség, amely a hétköznapiakban felmutatható, amely a szokásokban rögzült, amely a változásban is megújul, a pusztulásban is remény marad, az elmozdulásban is fölismerhető. Lám csak, egyetlen példával, éppen Hajnal Virágéval miként illusztrálható e sokféleség: elment, messzire távozott a honi élettől – látszólag. Ténylegesen azonban messzi magaslatokra jutott, ahonnan nemcsak hazatekint, hanem hazatér, nem csupán visszalép, de hozza magával tudományos készletét, hozza Papp Richárdot is, hozza gyermekeit, s velük nem egyszerűen a magyar tudományos akadémiai képviselőt, de mindazt az érdeklődést, tudást, aktuális ismereteket, nyitottságot, figyelmet is, melyet a magyar tudományos életben kiérdemelt. Hozza haza a kapott örökség birtokában a tehetséget, hozza a megművelt tudást, hozza annak termését is, egyre-másra a könyveket, melyek nem valamiféle mesekönyvek, rözsedalok vagy szélfütt levelek leírásai, hanem masszív tudományossággal megalkotott opuszok. Többet mondok, vagy fontosabbat: ezek a művek, tanulmányok, könyvek nemcsak Vajdaság hangját lopják vissza, nemcsak Hajnal Virág családi könyvespolcát díszítik, s nem csupán Zenta könyvtárának vagy könyvesboltjának kirakatát – hanem azt a közös tudást is gazdagítják, melyet távolból is közelinek mondhatunk, és ha közelből távolinak tetszenek is első pillantásra, éppen a helybeliek vállalása lehet: értékén mérni, mi az, ami Őket a távoli világból is megérinti. De talán éppen ezért, a megérintés gesztusáért lesznek ezek a művek a távoliaknak is közeliak, ezért válnak szaktudományos értelemben is kollektívan értékelhetővé, szélesebb körben is használhatóvá, figyelemre érdemessé, idézhetővé. Másként szólva: nem könnyen eldönthető, hogy Virág és Riki lakik a Vajdaságban, vagy Vajdaság lakik-e Bennük... S ez, noha lehet egyfajta felületes újságírói kérdés, még fontosabb válasza lel éppen a könyvekben, tanulmányokban, a megismerés folyamatában: kölcsönösen egymásban lakoznak, s e lakozás hitelesíti műveiket, személyüket, szakmai-kutatói habitusukat.

Nem a szerzőket dícsérni jöttem. Sőt, illendő a közelből is távoli véleményt alkotnom Róluk. Róluk, akik mindketten egyetemi hallgatóim voltak, s akik egyetemi előadókká, tanárokká érettek időközben. Róluk, akik tehetségük és szerethető emberi mivoltuk okán keményen ingerlik az elfogult szót. Róluk, akik barátaimmá lettek, oly példává ugyanakkor, amit magánügyként kezelhetnék, ha pusztán az én értékrendemről volna szó. Azonban közművelői értelemben immár kikerültek a magánszférából, kötetek tömegekhez szólnak, gondolataik felelősséget követelnek, tapasztalataik immár kezdenek tanítványaik példái lenni, szakmai múltjuk és jelenük már több, mint futó kaland egy mások által nemigen látogatott terepen. Az a tudásterület, ahonnan elindulnak, éppen ezt a fajta *társadalmi terepet*, helyi miliőt, emberi környezetet tekinti legfőbb megismerendő szférájának. Az a tudástartomány, ahonnan érkeznek, avagy hazatérnek, éppen ezt a folytonos jelenlétet tekinti legfőbb mércének mindenfajta tudás terén, annak érvényessége terén, hitelessége mércéjeként. Lehet Őket a síkmértan vagy a molekuláris biológia objektívációs tárgyiasságához képest elfogultnak, szubjektívnek minősíteni, lehet „mesélőnek” mondani, lehet „kibeszélőnek” is tartani. E „kibeszélés”, avagy inkább *narratíva*, amelyet felmutatnak, a helyiek elbeszéléseire épül. Annyiban „ki”beszélés csupán, hogy fölhangosítják, szétkürtölik, a horizontra festik, a tudás világába tükrözik mindezt. De eszközeik nem kemények, tükreik nem bántóak, színeik nem harsányak. Inkább alázatosak, szolgálóak, meghatottak és meghatóak. Otthonról szólnak, ha távol vannak is, távoli tudásokat idéznek, amikor itthon beszélgetnek. S a világ, talán ott

sem, s talán itt sem tudja egészen biztosan, miféle komoly szüksége van erre az elbeszélésmódra, interpretációra. Egy-egy új kötetükben számos korábbi gondolat, cikk, tanulmány vagy megfigyelés jelenik meg keretbe foglalva, ám e keretek, tükröződések, tónusok és tartalmak nem lírai álmok csupán, hanem emberléptékű, közösségi élmények, barátságos észrevételek, megértési kísérletek. Világok, amelyekből nem egy van, hanem annyiféle, amennyi megértés, értelmezés, elbeszélés lehetséges. A *magyar világok* is többfélék, keverékek és tiszták, közeli és messzi távoliak, érdekvezéreltek és kiszolgáltatottan naivak, hitelesek és hívők, alkalmiak és megcsökötten állandósultak. Mindezek együttese jelenik meg e kötetben a maga kuszaságában, eltérő árnyalataiban, ugyanakkor harmonikus univerzumában. Világok, amelyeket e világ leírása maga is formál, világok, melyek átalakulnak, romlanak vagy gazdagodnak, visszahatnak és próbára tesznek, érvényesülnek és lehanyaglanak, változnak és újratelemződnek. Sok ilyen világ van, melyek „szubjektív megértése” – ahogy Virág írja a kötet első tanulmányában –, vagy „intuitív megismerése” – ahogy Riki látja bemutatathatónak a megfigyelt életvilágot – mindkettőjüket úgy élteti, hogy egyetlen világra egyszerűsödni már nem is tudnák hagyni ezt az itteni létet.

A „magyar világok”, az átélt sorsok, a történő történelem teljes helyi valósága és elbeszélhető kis történetei a Szerzők művében-műveiben Nagy Történetté állnak össze. Ez ugyan már-már közismert tudományos tétel, de kevesen vannak, akik ezt nemcsak kijelentik, de fel is mutatják, léttel megtöltve megidéznek, avagy csupán megilletődve és nem beavatkozva hagyják megszólalni azt, hanem értékelik, saját értékrendbe emelve meg is tisztelik. Meggyőződésem, hogy társadalomtudományt csakis így lehet művelni, illetve értékes láttelepet csakis így érdemes felmutatni. *Lát/élet* ez annyiban, hogy mintegy „talált” világokról szólnak, s annyiban is, hogy e világok nem minden tekintetben egészségesek. De hogy miként sérültek vagy sérülnek, s hogyan próbálják magukat kigyógyítani, továbbéltetni, értékesként megőrizni – ez az, amit sikerrel mutatnak föl a Szerzők! Befogadásról, beavatásról, helyi kötődések szálairól szól szinte minden oldaluk, de a tudományos érzékenység mellett az emberi meghajlásról, elismerő rajongásról, esendőségről, nyitottságról, befogadókészségről is. Közelségekről és kényszerű vagy lehetséges távolságokról, békétlenségekről és megértő józanságról, talányokról és titokzatos magyarázatokról is. Egy társas tudás társadalomtudományi tükrét mutatják fel, töredékekből is egybeépülő világét, aprócska gesztusokét, vélekedéseket, tényeket és hangulatokat. Szépírók módszerét követik a tudomány eszközeivel, értelmező leírását a szövművészet készletével. Köztes létek, átjárások, kölcsönhatások, viszonyosságok, többszörösen körkörös érzületek tartományába vezetnek, ahol szükségünk van kalauz mivoltukra, vezető kezükre. Szüksége van azoknak is, akik közelről látják, s azoknak is, akik a távolból értékelik a vajdasági magyarság léthelyzeteinek, vallásainak, életformáinak, békességének és konfliktusainak, emlékeinek és reményeinek univerzumát. Közlösségi törésvonalak, beszélőkölzlösségi nyersfogalmazványok, felekezeti vagy hitkölzlösségi rutinok, szimbolikus határok és mentalitás-minták harmóniáit (meg felhangjait) mutatják fel írásaikban, amiként kötetükröl „távolból” fogalmaznak: „*A Vajdaság és ezen belül a vajdasági magyarok kultúrái különösen izgalmas kérdéseket vetnek föl a /.../ kultúra-definíció kapcsán. Nevezhetjük-e a Vajdaságban élő magyarokat egy közös kultúra birtokosainak, hiszen anyanyelvük, identitásuk, etnohistóriájuk egyaránt a magyar kultúra része. Könyvünk erre keresi a választ*” – írják, de leírásuk talányosan szól, ha úgy hallgatjuk; inkább kérdőjellel, ha meg úgy, s végül felkiáltó vagy felszólító jellel is. Tömröl és szörványról, kulturális határokröl és vallási identitásról, históriáról és mindennapiságröl, etnicitásról és nyelvi komplexitásról, többes kötödésröl és adaptációs kényszerekröl egyaránt beszélnek. Kevertséget és integrációs hatásokat, újraéledő erőket és pártoskodó indulatokat, érthető szimbólumokat és sokféle magyarságot, belső kategóriákat és rávetülő visszfényeket vesznek fókuszpontba: helyi és messzi, szerémségi és vajdasági, nemzeti és tömbmagyarságot látnak felmutathatónak, melyek nem hagyják magukat egyetlen „nemzettudattá” tömöríteni,

sem pedig árnyalataiktól, sajátosságaiktól megfosztani. Innen hát a közeli és távoli, az étikus és émikus, a külső és a belső világok komplexitása, a nézőpontok gazdag árnyalatsora.

E gazdagság és árnyaltság immár életútjuk és műveik része. Nem lenne azonban hiábavaló ma már az a hit, avagy inkább meggyőződés, hogy a gazdag árnyaltság nem pusztán műveikben, nem csupán szemléletmódjukban van jelen, hanem a Vajdaság magyarságában. Amit ebből föltárhathatnak, amit tudományos miliőbe átemelhetnek, az sem pusztán a közeli vagy távoli nézőpontot tükrözi, hanem a kettő együttesének fontosságát, a vajdasági életvilág valóságát. De akárhogy is csavarjuk a szót, bármiként is árnyaljuk az értékelést, egy biztos: mindannyiunk gazdagítására teszik ezt.

A kötet adatai: Hajnal Virág – Papp Richárd: *Közelből is távol. Magyar világok a Vajdaságban*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Timp Kiadó, Zenta – Budapest, 2008. 160 oldal

Megjelent: *Pro Minoritate*, 2008/ősz, 197-201. oldal

A kisebbségiség mint (többségi fogyasztásra ajánlott) elbeszélés^o

Bevezető helyett

Jól tudom, nem mondható szokványos megoldásnak, egy könyvismertetésekéből álló kötetet tanulmánnyal zárni... De be kell valljam, ennyi tematikus írás javító, közlésre előkészítő újraolvasása közben nemegyszer fölmerült bennem a kétely, miért is ír az ember könyvismertetőket...? Hiszen nemcsak egyre kevesebb olvasója akad maguknak a nyomtatott szavaknak, de épp ezért még kevesebb figyelem juthat a szavakról szóló szólásnak, a másodolvasatnak, a kisebbségi önértelmezéseknek, az átbeszélési folyamatnak, s ezeken túl annak az állami vagy uniós dramaturgiának, amelyet a kisebbségek mindegyre inkább elszenvednek, ahelyett hogy előnyét látnák. De még ennél is fontosabb, hogy e könyvek, kutatói pályaművek, életutakat meghatározó érdeklődésirányok és tudások valahol a kritikusban, a recenzensben is választ, reflexiókat érlelnek – mondhatni talán úgy is: mívégre a sok olvasgatás, ha hatásuk át nem megy valamely szakjellegű ismeret, megértő mód vagy felfedezés-szerű belátás inherens tudásrendszerébe. Ám minduntalan kérdés marad: sokszor maguk a kisebbségek sem olvasói, ismerői, fogyasztói vagy hivatkozói a róluk megszülető diskurzusoknak, nem aktorai a körülöttük zajló színjátéknak, nem minősíthető nyertesei vagy vesztesei az egész színháznak..., akkor hát kiknek írják a szakemberek mindezen kérdéseiket és válaszaikat...?!

Választ adni rövid tömondatban nemigen mernék. Mondandóm lényegét egy formális első mondatba sűrítve alább arról kívánok merengeni, hogy bár ez nem tűnik valami „őseredeti” felfedezésnek, *a kisebbségi önreprezentációk horizontján minden kulturális tartalmú mutakkozás önmagában olvasva kétséges és fenntartásokkal illethető*, de csupán akkor, ha ezt saját érdekünk, érvelési célunk, interpretációnk kívánja meg. Ellenkező esetben viszont megfontolhatjuk, hogy bármely kultúra, légyen az makro- vagy mikrokultúra, nemzeti vagy szubkultúra, történetileg fundált vagy időlegesen létező kósa közösségi impresszió, *sosem létezhet önmagában, csakis mások tükrében*, másokhoz való viszonyában, másokkal (a többiekével) kialakult minőségében képes önmagát megjeleníteni. A kisebbségi létállapotok megjelenítése (mutakkozás, megjelenítés, prezentáció) a domináns kultúrával *szemben* és más kultúrák *között* mindig *csupán a kortárs összefüggésrendszeren belül értelmezhető*, a többségi fogyasztásra ajánlott kommunikatív szféra egészében esedékes megjelenítődésként „olvasandó”. Ha a kultúrát egy *szövegnek* fogom fel, az Iliász vagy a nemzeti himnuszok közlését, a regényirodalom vagy a kolostori művészet attrakcióit, Gogol vagy Heidegger oeuvre-jét idézve például, vagy a marokkói kelmefestés, a dogon csillagászat, a londoni alvilági játékok vagy moszkvai fattyúnyelv valamely kivonatolt megjelenítését teszem tárgyammá, akkor ezt sosem érthetem meg önmagában véve. *Minden textus csak kontextusában* képes érvényesülni, minden jelentés csak saját jelentésterében lehet értelmes, vagyis az érvényességi határok megnevezése mindig kötelező feladat, akármit is állítunk...

Én itt most nem többet állítok: olyan életszerű jelenség, hogy „többségi kultúra”, „többségi identitás”, többségre jellemző attitűdök, többség által vallott világkép vagy kisebbségek nélküli és belső meghasonlások nélküli identitás-állapot – *nincs is*. A többség mindig csak számszerű látszat-erejével van jelen győztesként, s csak abban a győzelmi

^o Írásom előadás-formában elhangzott a Magyar Művelődési Intézet szervezte X. Közművelődési Nyári Egyetem programja keretében rendezett szakmai konferencián, Szegeden, az MTA székházában, 2008. júliusában. Ez a változat némiképpen módosított szöveg, apróbb változtatásokkal, de egyező tartalommal. Talán ez a legjobb alkalom arra, hogy a szélesebb publikumnak is ajánljam az éppen most megjelenő kiadványt!

logikában, melyben a több óhatatlanul értékesebb, mint a kevés, a sok fölöttébb komolyabb érvénnyel bír az alighoz képest, a nagy egység továbbá mindenképpen izmosabb, mint kis, önálló részei, szeletei, szegmensei.

Ennek azonban az ellenkezőjét állítom – s erre példákat is keresek majd. Ám úgy vélem, a nagyság és tömörszerű erősség képzete számos esetre, feszülő eszmére, konfliktusba kerülő helyzetre igaz lehet akár, de *nem általánosítható, ha emberről van szó*, vagy ha ideák, értékek, képzelmenyek körét akarjuk vele mérícskélni. Lehet-e egyetlen vagy néhány hangnak önállóságot, egységnyi tartalmat tulajdonítani egy nagy kompozíción belül? Bizonytal lehet (például Beethoven 5. szimfóniájában a „Sors kopogásának”), de van-e értelme, s érdemes-e kiszakítanunk a maga folyamatából, térbeli és időbeli összefüggésrendjéből, lokálisan definiálható szerepköréből, stabil vagy labilis funkciójából, saját értelmezési hálójából és funkcionális ranghelyzetéből? Lehet-e egyetlen tunéziai vagy marokkói cserépedény festett motívumát érdemben „kiragadni”, lemásolni, többletjelentéssel látni el...? Biztosan lehet (szándékosan mondom a kivételeket is e példákban), ha másként nem, hát idegenforgalmi, artisztikus, szimbolikus, értelmezési céllal vagy üzenet-jelleggel...! Lehet-e magyarnak mondani mindenkit, aki topológiai, földrajzi értelemben országhatáraink között él? Bizonytal lehet, ha feledjük, hogy élnek itt franciák és romák, ghánaiak és vietnamiak, japánok és hollandok is, vagy lehet, ha az országhatárainkat kiterjesztjük a Sidney-ben, Caracasban és Chicagóban élőkre is, s ha szándékosan eltekintünk attól, hogy a legerőszakosabb fizikai antropológiai kutatási korszakban is nyolc-tíz alapvető rasszjegyet tártak fel a korabeli Magyarország területén megnevezett „legtipikusabb” magyarok felmérésekor, akik közt mongolid, turanid, kárpáti, kun és palóc, besenyő és sváb, szerb és bolgár, idézőjeles „cigány” és zsidó egyaránt volt a korábbi évszázadok kellemes keveredési folyamatának eredményeként.

Mindenki kisebbségi. És minden többség csakis akkor egzisztál, ha komolyan veszi kisebbségeit. Minden egyed csak annyiban egyéni, amennyiben másokhoz hasonlítva azoktól eltérő sajátosságai is vannak, s minden „más” csak onnan írható le igazán, mi az, amiben a nem-mástól, az egyformától, a hasonlótól, a többségtől eltér. Énmeghatározás és másságmeghatározás nem ellenségek, hanem kölcsönös feltételek...! A *társadalmi többség* épp ennek alapján nem más, (azon túl, hogy a sajátlagosságokat elkenni látszó középszintű univerzum akar lenni), mint kisebbségek sokszínű, sokágú, sok ponton egymáshoz kapcsolódó egyvelege, kreálmány, amelynek valóságalapja nem az egyforma, hanem inkább a hasonló, s még inkább a különböző.

Vegyünk néhány példát, melyek az itteni előadások hatókörében is jelen vannak, azoknál elvontabbak, de mégis égetően közeliak. Nézzük meg mondjuk Európa egységét, az Egyesült Európa sajátlagosságát, melyért 1849 tavaszán még Victor Hugo oly szárnyalóan lelkesedett a párizsba érkezett amerikai vendégek kedvéért.

Napjaink európai integrációs folyamatainak akár csak felületes szemlélése alapján is a legnyugodtabb tudományos könnyedséggel kijelenthető: nemzetekben, nemzeti kisebbségekben, vagy a lokális identitások nemzeti keretekhez képesti létformáiban gondolkodni igen kockázatosá vált mostanság. Nem azért, vagy nem csupán azért, mert a kisebbségi létformák, identitások többlet-kockázattal formálhatók csupán napjaink identitás-policy-jai közepette, hanem főként talán azért, mert maga a viszonyítási alap, a többségi „keret” lett az eddig bármikori államformáló erők alkotta szerkezetnél, struktúránál képlékenyebbé. Elmállanak a nemzeti identitások, egyre inkább és egyre erőteljesebben. Előadásomban természetesen nem vehetem sorra ennek minden lényegi okát, ezért csupán rövidke felsorolásra kényszerülök, de azt is csak félve teszem meg, mivel körülöttünk államalkotó politikák, nemzetformáló buzgalmak, identitás-erősítő erők, többségi elven túlsúlyos prioritás-elvet gyakorlók nyernek egyre erőteljesebb teret, s közben határozottan úgy tesznek, mintha a mikrohistóriai változások, vagy akár a földrésznyi (így ázsiai, afrikai)

átalakulási folyamatok még mindig kizárólag nagytérési vagy nemzetállami keretek között szerveződhetnek.

A felsorolást kétségkívül azzal kell kezdenem, ami a nem-nemzeti, avagy nemzetellenes, országellenes, nemzeti kormány és politikai irányítás-ellenes környezeti összhatások következménye: a globalizációval. A mintegy könyvtárnyi szakirodalom ideidézése helyett, az előadás időkereteinek figyelemmel tartásával meg kell itt elégednem a pusztá utalásokkal: ha és amikor vitathatatlan és kétségtelen tényvé válik (ha tetszik, ha nem, ha akarjuk, ha nem) a hálózati társadalmak kialakulása, akkor képtelenséggé válik még mindig azok közt a hagyományos létformák, államkeretek, politikai integrációk és kisléptékű társas mozgások között fogalmat alkotni a kisebbségi létről, amilyen feltételek között ezek a látszat-definíciók még érvényesek lehetnek akár csak negyedszázada vagy egy évszázada. Ha nem gondolunk itt másra, mint a világgazdaság folyamataira, az energetikai, katonai, szövetségi politikai, nemzetközi érdekpolitikai és további jónéhány ide sorolható tényezőre, amelyek ma már nem (okvetlenül, vagy nem csupán) nemzeti vagy földrésznyi keretek közötti játszmák és színjátékok részei, akkor tudomásul érdemes vennünk, hogy a gazdaság kétségtelenül átkábelezi, áthálózza a nemzetek gazdaságtanát, átszövi a nemzetgazdaságok hálóját, átformálja a nemzetközi és államközi kapcsolatok rendjét, prioritás-mutatóit, a szereplők helyét és rangját is – néha nem is évtizedre vagy évekre szólóan, de pusztá hónapokra akár. Ha nem vesszük tudomásul, hogy egy ázsiai madárbetegség, egy afrikai törzsi konfliktus, egy közel-keleti szélsőséges politikai mozgalmi csoport, vagy akár egyetlen jól megformált („nemzetiség” nélküli) számítógépes vírus képes akár több földrésznyi politikai és gazdasági, biztonsági és kapcsolathálózati rendszert totálisan átrajzolni hosszú hónapokra és évekre, akkor megint csak saját házunk táján próbálunk nézelődni, de csupán a padlás szellőzőablakán keresztül. Ha nem látjuk át, mennyi esélye van egy nemzeti politikának függetlennek maradni európai, afrikai, ázsiai vagy dél-amerikai alkalmi konfliktusoktól, akkor folytathatjuk a nemzeti tervezést vakcin és érvénytelenül, de mindenképpen távol a világ sodró szeleinek romboló hatásaitól. Ha nem vagyunk képesek mérni és mérlegelni nemzetközi migrációs tömegek új exodusát, helyi és nemzeti kultúrákra gyakorolt kihívó, megszorító, válságot jelző, gazdasági stratégiaváltást követelő, munkaerőpolitikai engedményeket és kisebbségjogi feltételeket egyaránt kieroszakoló hatását, akkor ismét csak a saját fürdőkádunk horizontját leszünk képesek szemlélni, nem pedig a valódi történeteket...

Kisebbség vagy nemzetpolitikai hátrány?

Rövidre zárom, mindenki képes ezt a belátást kiterjeszteni tudásterülete megannyi tartományára, hatások és kölcsönhatások, kényszerek és dilemmák, kihívások és megoldások eszköztárára. Mindezt csupán azért vetem föl, mert az elmúlt egy-másfél évtizedben mind az EU-eufória, mind annak kényes egyensúlyai és közös kényszerei egymás után lettek lételményei a kétpólusú világrendszerből lassan kimasírozó nemzetállamoknak. Nemzeti államoknak, hangsúlyozom – tehát nemzeti politikára, nemzeti múlt, nemzeti stratégiára épülő uralmi szerkezeteknek adódik ez a kényszerszülte helyzete. Messze alant vannak akkor még a kisebbségek, mikro-minoritások, eltérő identitások, kollektív reprezentációk kis körei, amelyek nemegyszer épp a fölénk magasodó állami szintű irányítás, igazgatás, nemzetpolitika vagy többségi uralmi elv *ellenében* nyerték el legitimitásukat és keresték identitásuk legitimálható formáit. Bizonytal észrevették, hogy a globálissal most hirtelen a lokálisat, ellenpólusát, alkotóelemei közül az egyiket helyeztem szembe... Ámde éppen most (belátásom szerint már egy ideje folytatódólagosan, de napjainkra egyre erősödő jelleggel), egyre vékonyabbnak lenni látszik ez a lokális identitás-egység. Nemcsak azért, mert az

„egység”-jellege leginkább *kívülről* volt meghatározható, vagy belülről volt leginkább álmódható-remélhető, hanem mert ez a „társadalom az állam ellen” formájú csoportminőségi létmód *belülről nézve is szétmállik*, egyre látványosabban és gyorsabban. Ha szétfolyik a társadalmi kohéziót adó legfőbb támaszlopok sora, ha megszűnik a (nagy)család és rokonság térbeli együttlétének és gazdasági funkcionalitásának megannyi jegye, ha nemcsak térségivé, de nemzeten és határon túlivá válik a gazdasági, tulajdoni bázisok, piaci kapcsolatok egész rendszere, akkor ki jogosult még mindig kisközösségi identitások véderejéről értekezni? Ha a közösség és társadalom vélt vagy képzelt, régen még megvolt, mára azonban szertefoszlott „egysége” inkább csak további málladozottsághoz visz most már, akkor lehet-e még nemzetpolitikai dimenziók között méricskélteni kis kollektívák megmaradási képességét, autochton világát, autonómia-igényét? Erről a helybeliek tudnak épp a legtöbbet, lévén mindenütt és megannyi formában kisebbségi státusúak – én is csupán jelezni kívánom, hogy nem kizárólag Romániában vagy Magyarországon, nem is román-magyar vagy magyar-magyar dimenziók közt, hanem immár európai és nem-európai, közülünk való és idegen, saját és migráns, ismerős és ismeretlen dinamizmusával mérhetők inkább a *valódi kapcsolattörténetek*. Átszöttek a nemzeti határokat, átírták a nemzeti identitásokat, kisajátították a nemzet történeti állapotokat más érdekek, más elbeszélések, európai és nemcsak európai narratívák... – s lettek belőlük internacionális, multi- vagy pluri-kulturális identitások, egyetemes hontalanságok, földrészek közötti mozgások, földrészeken túli és választottan nem helyhez, nem gyökerekhez, hanem időlegességekhez kötött hovátartozások.

Föltehető tehát a kérdés: ha a nemzeti államok sem voltak oly mesebelien egységesek, csak éppen a többiekhez képest valamilyen, színesebbek vagy egyszínűbbre festettek a nemzetépítések korszakaiban... – akkor a nemzetek utáni európai kisebbségek helyzete mivé lett? Inkább esélyeket tartalmaz vagy egy önálló identitás-állapot végre-valahára megfogalmazhatósága terén, vagy épp ellenkezőleg: olyan állapot jelzője inkább, melynek keretei lehetővé teszik, de egyúttal nevetségessé is változtatják a kisebbségi identitások egyneműnek tetsző, saját színekkel a palettán helyet kereső sajátlagosságát? Ha minden többség alapvetően kisebbségekből áll, s ha ehhez hozzávesszük, hogy maguk a kisebbségi léthelyzetek sem európai mércével mérve, sem ázsiai vagy afrikai léptékkal mérve nem „piacképesek” immár a makropolitikák és globalizációs sodrások időszakában, akkor tudomásul kell vennünk, hogy hiábavaló öröm is lehet a kisebbségi státusz láthatatlan kiterjedése a(z állam)nemzetet alkotó politikai többség ellenállása dacára. El lehet érni autonómiát is (lásd a Feröer-szigetiek, a katalánok, vagy akár Koszovó függetlenedési-önállósulási sikerét), és el lehet fogadtatni a világ közvéleményének etikus rokonszenvével az elnyomásban élőkkel kapcsolatos szolidaritást vagy a fenyegetettség tarthatatlanságát (lásd Tibet helyzetét, egyes afrikai menekült-csoportok menedékjogi kérelmét, vagy épp a magyarországi romák európai és kanadai kizsárolásának példáit), de ezzel korántsem oldódik meg a nemzetek utáni korszak kisebbségpolitikai folyamata. Kisebbséginek maradni, vagy akár a politikai és gazdasági átmenet folyamatában azzá lenni is mostanság erőteljesebb élmény lesz, mint nemzeti színekben szerepelni az európai unió vagy a világ más térségeinek nemzetállami reprezentációjával szemben. De ha mindenki kisebbségivé lesz a szétfolyó többségek korszakában, akkor egyhamar ki fog derülni, hogy nincs az a kisebbség, amelynek ne lenne még kisebb kisebbsége, ne lenne magja, ne lenne más akaró vagy önállóságát még a kisebbségi státuszon belül is kiharcolni kívánó csoporttörekvése... Ki fog derülni – ami egyébiránt nyílt titok a kisebbségkutatók körei számára – hogy a nem többség/kisebbség dimenzióban tárgyalt, nem „a kisebbség mint egység” értékelv alapján elbeszélte helyzetű *kisebbségi csoportok a fő kérdések vagy problematikák korunkban*. Ugyanis roppant mód megosztottak, még csoportminőségű egységeiken belül is vannak meghatározó, domináns kisebbségi erők és vannak sodródók, ellenpártiak és periferizálódottak, elkötelezettek és kiszolgáltatottak, hívek és ellenállók... Kiderülhet tehát, hogy pusztán nézőpont, interpretáció

kérdése, és ezért leginkább a nemzetközi tudományos tolvajnyelv, a gazdasági vagy érdekpoltikai diskurzusok szaknyelve, a minoritás-elvű értéktételezések csoportszintű elbeszélésmódja szabja meg, mikor és milyen kisebbségi narratíva kerül terítékre, ablakba vagy épp a titkos diplomáciai szótárba...

Rendezőelvek, dramaturgiák, szerepek

Az europeizálódási folyamatban – és jelen állampolitikai stratégiák mentén – talán a legerősebb hatás abban mutatkozik meg, hogy az állam nemcsak egyre inkább *kiszorul*, hanem mind sűrűbben, lassan és megfontoltan *kivonul* a nemzetpolitikából. Ezért az állampolitikai rendezőelvek átalakulása (tudatos fejlesztés és intézményi elvű támogatás helyett a strukturális drámafőrendezői szerep vállalásává) főként azt eredményezi, hogy az államalkotó társadalmi csoportok, a többség, a kisebbségek, a pártok és politikai szervezetek, a menekültek és életviteli dekonstrukcióra kényszerülők társadalmi tömegei *nem főszereplői* immár a színpadon zajló eseményeknek, hanem statisztái, segédszínészei inkább. Ez az állami színház az euro-kompatibilis értéknormákat vallja ugyan, de a folyamatok kezelésében a társadalmi szereplők életesélyeire vonatkozó részvételi demokrácia és egyenlőségi eszme már nem a megvalósítandó célok szférájában fedezhető fel, hanem inkább olyan strukturális alapelvvé válik, amely az esélytelenség bebetonozásában teljesíti ki működésmódját. Az esélyegyenlőség normatívája szinte pusztán csak arra jó, hogy a szcénában jelen lévő szereplők mozgását és mutatkozási feltételeit szabályozza.

Alapkérdés lehet, hogy az állam eme „színházirányítási stratégiája” hogyan találkozik a szereplők gyakorlatával... Summázhatóan ezt úgy fogalmaznám, hogy a politikai közösségek a társadalmi beilleszkedésben az EU-integrációs normatívát kénytelenek követni, akár annak érzetével is megbarátkozva, hogy amibe integrálódniuk kellene, az éppen egy sajátosan dezintegrálódó társadalmi közállapot. Ebben a „szcenikai térben” a rendezési elgondolás, a dramaturgiai problematika olyan cselekvő, színpadképes aktorokkal számol, akiknek nemcsak kellő gyakorlata van az egyre sötétedő háttér előtti szerepvállaláshoz, nemcsak valami ismert történet elmesélésére vállalkoznak, s nemcsak jól begyakorolták ezt az eseménymenetet, hanem szeretik is ezt csinálni... Eközben pedig a „nézői oldalon” (legyen ez mondjuk a kisebbségé) szinte drámai döbbenettel látszik, hogy a szereplők tüneményes együttléte és az egész szcena produkció-képessége messze alatta marad a színlapon feltüntetett ábrándoknak (lásd az EU-illúziók széles körét). Valójában a szereplők, vagy inkább képviselők *ad hoc* csoportozatai az egyes viselkedési rutinoknak megjelenítői, akiket elsősorban az a választott/kényszerű léthelyzet köt össze, hogy nem lehetnek tisztában a többi szereplő várható viselkedésével. Mintegy folytonos improvizációra kényszerül ezáltal a szituációban érintettek többsége, mint egy amatőr színpadon, ahol a színészi produkció tere át-meg-átfolyik a nézőtérbe, s ha kilocsantanak egy vödör vizet a drámai szituációban, az mindenkit vízzé tesz a nézőtérben is.

Ebben a furcsa modernizációs színjátékban valójában tehát két alapvető struktúraalkotó elem kér és kap teret. Az egyik a szereplők mozgáshatárait kijelölni kívánó *állami dramaturgia*, amely jószerivel olyképpen modernista, hogy még a rutinosabb aktorok, tradicionális szereptudattal élők, illetve a bizakodó nézők türelmét is képes próbára tenni...; a másik strukturális, vagy inkább morfológiai normatíva a résztvevő csoportok *kulturális stratégiáit szabályozni hivatott vállalás*, amely a társadalom politikai kultúráját az euro-képesek és a kimaradók, vagy bekebelezettek és kizártak csoportozataira osztja dramaturgiailag. Ez utóbbi szereposztás és libretto főképpen a részvételi demokrácia újraalkotását, felülről-szabályozását teljesíti ki, s leginkább arra alkalmas, hogy *demarkációs vonalat* húzzon a szereplő csoportok közé, elválasztva a Kicsiket a Nagyoktól, Kisebbséget a

Többségtől, Miénket az Övéktől, a Fejlődésképeset a Lemaradótól, az európai normáknak minőségbiztosítással megfelelőt az ettől eltérőktől. Elegendő itt arra utalni, amilyen közhangulat és közmegítélés fogadta például az újonnan csatlakozó országok EU-alkalmasságát, vagy amilyen narratívák épülnek a további csatlakozókkal alakuló kapcsolatok irányában..., vagy milyen kisebbségpolitikai normák lesznek irányadóak nálunk az európai jogi minták nyomán, esetleg ezek ellenére is...

A demarkációs erővonalak kiépítésének programja vélekedésem szerint olyan identitás-építési eljárásmód, amely éppúgy szolgálja a létező államszintű szabályozási jogosultság fenntartását, mint újabbak bevezetését. Ez ugyanis olyan kulturális határépítési narratíva, amelyet a „várva várt Nyugat” és a konstans módon itt lévő „Kelet” közötti közvetítő funkció a szomszédsági eszmeiség nevében vállalhat el. A „tárt karokkal várt Nyugat” ténylegesen a szivélyes testvériség talmi intimitását feláldozni kész, de segítségre váró és befogadást kérő magatartást szimbolizált egykor – a „zárt karokkal várt Kelet” pedig a megváltozott szolidaritás-állapotot tükrözi ma. A Nyugathoz méredzkedés és a Kelettől elválasztó vonások hangsúlyozása olyan kettős identitás vagy szereptudat formálásához szolgál eszközként, amely elvileg mindkettő jelenlétét és a köztük lehetséges választás magabiztosságát garantálja. Ez a demarkációs zóna egyúttal nyilvánvalóan határképző funkciójú, hisz ha kell belülről, ha az kevés, hát kívülről építi egy „polietnikus”, vagyis többféle etnikai csoportozat jelenlétéből formálódó tér kiterjedését, s alakítja ennek határait, formáját, kölcsönhatásait, mintaválasztásait, konfliktusait és kiegyezéseit.

Önreflexióm szerint ezen a ponton talán már végképp kérdéses lehet, hogy szilárd árnyaltságú és okadatolt forrásanyagra támaszkodás nélkül milyen ismeretlen „nagyterségi” vagy lokális mélyvilágokról beszélek, amelyeket a mellékelt térképek nélkül még lokalizálni is alig lehet. Ténylegesen minden olyan csoportmeghatározásról szólok (legyenek ezek belsők vagy külsők, etnikusak vagy gazdaságiak), amelyek leginkább úgy írhatók le, mint *kultúra-függő egységek* és mint *határformáló szerveződési módok*. Az etnikai csoporthatár-narratívákban ez úgy néz ki, hogy a *polietnikus társadalmi rendszer* elemei között az *identitás-szerveződés* és az *értékrendek* is az etnikai csoportok kölcsönös függésrendje alapján kapnak *státuszt*. Társadalmi csoporthatárok viszonylatában ezt természetesen körülveszik *polit-ökológiai* nézőpontból fontos momentumok, meghatározzák történeti érvényűen ható *demográfiai perspektívák* vagy migrációs trendek is. Minthogy a történelem, a lokális események menete és a külső hatások-kényszerek rendszere éppoly *identitásváltozási* tényezőknek kitettek, mint a belső értékrendek, ezáltal a komplex (s még inkább a „pluralista”) társadalmak struktúrái formalizálják és működtetik, s érdemben akadályozzák a *kulturális határok közeledésének* vagy távolságának teljesebb rendszerét, mégpedig történeti trendbe tagolva. Ezért az etnikai és kulturális csoportok mint a *társadalmi rétegződés* komponensei kerülnek a szcénába, melyet mint rendszert a *változékonyság* jellemez, s ennek okai és módjai éppoly bonyodalmasak és sokrétűek nálunk vagy Erdélyben, Tirolban vagy Dobruzdában, mint a harmadik világ és a félperifériára került országok többsége esetében.

Az etnikai csoportozatok, vallási vagy társadalmi szubkultúrák sok esetben, státuszukat tekintve *kisebbségek*, megannyi helyzetben azonban szinte csak *páriák*, akik/amelyek egyetemlegesen (legalább is a keleti univerzalisztikus vallások alapján tagolódo rendszerekben) *társadalmi perifériák szervezeti típusainak* felelnek meg. A kettősség részünkre abból adódik, hogy korántsem vállaljuk a keleti társadalmak belső tagoltságát és politikai konvencióikat ránk bélyegző státust, de közben szenvedünk is a nyugati típusú kereszténység nem tisztán megvalósíthatósága miatt. Mindezen társas és tömegkapcsolatokat, földrajzi és történeti dimenziókat a közpolitikai gondolkodásban és közérzeti helyzetünkben nem a bezártság határozza meg, hanem inkább a mindenkori *kulturális érintkezések* és a *változás*. Emlékeztetnék csupán arra, hogy a kulcskérdések és „hívószavak” (mint stigmatizáció, migrációs mobilitás, etnikai gazdaság, integráció, kizárás és bekebelezés,

dichotomizáció, politikai stabilitás, legitimitás, társadalmi konfliktus, és hasonló, hosszú sorban) egy idő óta legfőképpen annak körvonalazására szolgálnak a politikai közbeszédben és nyilvános diskurzusokban, miként lesz a határok révén meghatározhatóvá számos etnikai vagy etnokulturális csoport időben folyamatos és intézményesített szervezettsége. (Ugyanakkor pedig épp a határok ködlő jellege miatt az átjárások, kölcsönhatások, tér- és időhasználati módok nemcsak a kulturális különbségeket cövekelik körül, hanem a kultúraköziséget is folytonossá és határolhatatlanná, változásnak kitetté teszik).

A többségben meghúzódó kisebbségekre és együttesük komplex mivoltára utaltam előadásom címében... Gondolatmenetem zárásaként szeretném fölhívni a figyelmet arra, milyenek az *etnikai csoportviszonyok* külsődleges és belső, inherens *kezelési módjai*. Köztudott, legalább is Fredrik Barth 1968-as etnikai határproblémákat taglaló kötet-bevezetője óta (Barth 1968, 1998), hogy a meghatározónak tartott strukturalista-funkcionalista gondolati hagyománnyal szemben a kisebbségi egyedek nem pusztán egy „adott” kultúra normáinak és értékeinek így-úgy meghatározott „hordozói”, hanem talán az egyénnek épp aktív társadalmi tényezőként kell figyelembe venni percepcióit és célorientált döntéshozó képességét, önmeghatározását és viszonyát ahhoz, ami külső történés (vagyis amit kívülről, de őt is érintően döntenek el). E tekintetben az etnicitás, a kisebbségiség vagy a marginális esélyegyenlőtlenség nem valamely változ(tat)hatatlan kulturális jellemvonás-együttes halmazából áll, amelyek közt minden egyes egyén „etnikai” névvel vagy funkcióval azonosítható lenne, s ezáltal köréje kisebbségi határt lehetne formálni; hanem épp úgy jön létre az *etnicitás mint kisebbségi és kulturális létállapot*, hogy magát a társas teret határoló láthatatlan mezőket lépi át a legtöbb jellegadó cselekvés. Ez a tranzakcionista alapképlet (s egyúttal igen gyakorlatias felfogásmód) arra épül, hogy a jelentéses (szabott, alkotott, elfogadott, elutasított) etnikai-kulturális határok minduntalan átjárhatók, ámde minden kívülről befelé és fölülről lefelé (vagy fordítva) zajló hatás *interakciót eredményez*, s épp a hovatarozás vagy azonosulás vállalt tere alkotja magát a határt. Körülbeszéljük, átbeszéljük, s ezzel a hagyománykövető eljárással konstruálják tehát a demarkációs vonalat a szereplők a múlt és a jövő közé, vagyis a jelenbe (bővebben erről ld. Siikala), és épp ezáltal a hétköznapi értelemben vett távolmaradás vagy csatlakozás szabályai és hatásai is karakteresen képesek változni kisebbség és többség viszonylatában. Nincs ma már a kiszélesedett modernitásban állampolgáriság és államiság, tagság és hűség a szó konvencionális értelmében – vélekedik erről Arjun Appadurai (1996). Hanem hát minden mozgásban, átáramlásban van, még a perifériák is a központok viszonylatában, s fordítva is, a vidékek kölcsönhatásaiban a központokkal szembeszállva, kisebbségeknek a többséggel szembesülő helyzetében... Barth az ekként „újraírt”, „átbeszélt”, „hullámtermészete” alapján áradás és apály dimenziói közt terjedő *változásfolyamatot* tekinti eseménysorozat-értékű történelemnek, amely nem az egyének kívüli sodrást eredményezi, hanem *kölcsönkapcsolatot*, s ebben a szabályosságot átélő, elfogadó, kiterjedéseit kezelni tudó személyiség mindig egy szélesebb horizonttal, földrajzi és kulturális értelemben egyaránt vett kiterjedéssel ruházódik föl. Itt fogalmazható meg nemcsak a kívülálló nézőpontja, (mondjuk a politikusé, társadalmi tervezőé, kultúrakutatóé vagy eu(ro)főriás ügybonyolítóé), amely „etnikai” vagy kulturális csoportként” definiál valamit, anélkül, hogy köze lenne hozzá vagy részese lenne a definiált komplexitásnak; hanem a belülálló álláspontja is, aki számára ugyancsak korlátos lenne, ha a közösség, etnikai kultúra vagy térségi kiterjedés kizárólag belső dimenzióit venné figyelembe, szinte elutasítva mindama külső hatást, amelytől végtére is mégsem lehet független.

A barthi értelemben lehetséges mai olvasat is praktikusán tranzakcionista természetű kellene legyen (ld. erről bővebben A.Gergely 2005:226-229), hiszen a kultúraközi megértés az integrációs programban vállalt részvételt egyenlőség-alapúnak tekinthető meghatározók ugyancsak a *belső és külső folyamatok*: előbbiek értelme az, hogy ezek révén jelzik az egyének egy csoporthoz tartozásukat és a csoporton kívülieket is ezáltal határolják el, amit

persze saját identitásuk meghatározásáért a kívülállók ugyancsak megtesznek. Itt lehet különbséget keresni az individuális jelleg és a csoportos megnyilvánulás között, de az énközpontú etnicitás alapszinten csak akkor értelmezhető, ha az identitás-megjelenítés egy társadalmilag fölépített identitásra és kulturálisan legitim gyakorlatra vonatkozik. Az europaizálódási folyamat idő-faktora és az önmeghatározási folyamat kezdete látszólag alapvető ellentmondásban van, hiszen a kulturális identitás keresése tisztán belsőleg generálnak tűnhet, de már ez sincs elemi tranzakciók nélkül, minthogy a külsődleges idő-faktorról és nomakényszerrel együttesen feltételez valamely környezetet, elbeszélőket és értőket, szociálisan reflexív környezetet, amelyben és amelyért vagy amely ellen megtörténnek maguk az önmeghatározási kísérletek, és amely nélkül értelmét veszítené megannyi kívülről meghatározó hatás vagy önértelmezési kezdeményezés is. (Érdemes e kérdésekhez illusztrációk sorát föllelni a nemrégiben megjelent modern mikrotörténetírási szövegválogatásban, lásd Lévi 2006; Sanbar 2006; Silberman 2006).

A kisebbségi önértelmezés, a kultúraközi érintések esélyei és állapotai mindezek alapján – úgy vélem – nem csupán jogok és előnyök vagy szabályok kérdései, nemcsak alkalmi vagy állandósult „határbejárás” feladatok, s még nem is egyszerűen csak hadiállapotok folytonos fennmaradását elfogadhatóvá tévő normatívák. Hanem külső és belső, Saját és Idegen meghatározásában rejlő *tisztázási kényszerek* is, permanens elbeszélések, folytatásos önreprezentációk is, melyek sosem zárulhatnak sem poénosan, sem kacagtatóan, sem valamely elvont „igazság” fegyverének használatával vagy esetleg végső önfeladással... Mégpedig azért nem, mert alighanem az uniós, az európai, a nemzeti és nemzetek-alatti *közös lét* is kényszerek rendszere...! Közösségeké és társadalmaké, kisebbségeké és többségeké... Közösségi-kisebbségi elbeszélések, a történeti lét permanens állapotainak interpretációi, melyek érvényessége, jelentéstartalma és értelmezés-univerzuma mindenkor a textusok és kontextusok egységében értelmeződik, nem pedig ezektől függetlenül. A kisebbségi megszólalás, a történetek és léthelyzetek átbeszélési folyamata teszi csupán értelmezhetővé a hovátartozást, a környezet átélése és áthatása teszi lehetővé, hogy a saját lét értelmet nyerjen, és a „nagy közösség”, európai vagy nemzeti „egység” is ezekből a kis jelentésteremből, közös olvasatokból áll. De csupán addig, amíg maga a „nagy egység” is képes és hajlamos mindezt tudomásul venni...

Felhasznált és hivatkozott irodalom

- Appadurai, Arjun 1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press.
- Barth, Fredrik 1969 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. Bergen – Oslo, London, Allen&Unwin.
- Barth, Fredrik 1996 *Elhatárol(ód)ások. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében*. Regio, 1:3-25.
- Barth, Fredrik ed. 1968 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. 2. ed. (1998) Long Grove, Illinois, Waveland Press.
- Bárdi Nándor 2005 *A magyar (nemzeti) kisebbségi társadalmak értelmezési modelljei*. Előadásvázlat, Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Bauman, Zygmunt 2005 *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szeged, Szukits.
- Baumgartner, Gerhard – Kovács Éva – Vári András 2002 *Távoli szomszédok. Jánossomorja és Andau*. Budapest, TLA, Regio Könyvek.
- Bourdieu, Pierre 2002 *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág.
- Bozóki András 2004 Az Európai Unió és Magyarország. Passzívan támogatott csatlakozás. In Bayer József szerk. *Az uniós csatlakozás küszöbén*. A Magyar Politikatudományi Társaság 2003. május 30-i vándorgyűlésének előadásai. Budapest, MPT, 9-21.
- Brubaker, Rogers 2001 Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 7-8. http://www.mtaki.hu/docs/all_in_one/rogers_brubaker_csoportok_nelkuli_etnicitas_beszelo_2001_7_8.htm
- Brubaker, Rogers 2006 *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan.
- Csepeli György 1992 *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég.

- Erős Ferenc szerk. 1998 *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola.
- A.Gergely András 2005 Én az vagyok, aki a Nem Ők. Recenzió Fredrik Barth kötetéről, új kiadása ürügyén. *Anthropolis*, 2.2:226-229.
- A.Gergely András – Lévai Imre (eds.) *Regions and Small States in Europe*. Budapest, Institute for Political Science, Integration Studies, No. 16.
- A.Gergely András 2006 Alpok-Adria együttműködés: egy kisebbségi horizont. Ismertető a Stefan Böckler, Cseresnyés Ferenc et al. szerk. *Kisebbségek és határon átnyúló együttműködés az Alpok-Adria térségben*. Győr, Alpok-Adria Munkaközösség, 2004. kötetéről, In *Tudományterületi át(-)tekintések*. MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont, Munkafüzetek, No. 101: 185-189.
- Geertz, Clifford 1993 *Local knowledge: Further essays in interpretive anthropology*. London, Fontana Press.
- Giddens, Anthony 2004 Jegyzetek a jövő antropológiájához, az antropológia jövőjéhez. *Anthropolis*, 1.1:38-44.
- Goffman, Erving 1956 *Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: University of Edinburgh. (Magyarul: 2000 *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest, Pólya Kiadó).
- Ilyés Zoltán – Papp Richárd szerk. 2005 *Tanulmányok a szörványról*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, „Magyar világok” sorozat. http://www.mtaki.hu/kiadvanyok/ilyes_zoltan_papp_richard_tanulmanyok_a_szorvanyrol_main.html
- Kántor Zoltán 2006 Nacionalizmus. Izmus? In Czoch Gábor – Fedinec Csilla szerk. *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19-20. századi magyar és közép-európai történelemről*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 87-98.
- Kirschner, Suzanne R. 2006 „Mi dolgom akkor hát veled?": Az identitásról, terepmunkáról és az etnográfus tudásáról. *Anthropolis*, 3.2. (Kézirat, kiadás alatt).
- Klamár Zoltán szerk. 2005 *Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében*. Aszód – Budapest, PMMI – Petőfi Múzeum – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Kovács András 2005 *A kéznél lévő idegen*. Budapest, PolgArt kiadó.
- Kovács János Mátyás szerk. 2002 *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon*. Budapest, 2000 Könyvek – Sík Kiadó.
- Kovács Nóra – Szarka László /– Osvát Anna/ szerk. 2002-2005 *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás köréből I-IV*. Az MTA Kisebbségkutató Intézet évkönyvei, /Balassi Kiadó/, Budapest, MTA KI. http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/kovacs_nora_szovegtar.html
- Lányi Gusztáv 2005 *Politikai pszichológia – Politikai magatartásvizsgálatok*. Budapest, Jószyöveg.
- Lendvai L. Ferenc 1997 Befejezés: Közép-Európa versus Pán-Európa. In *Közép-Európa koncepciók*. Budapest, Áron Kiadó, 233-280.
- Lévi, Giovanni 2006 A távoli múlt. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 21-33.
- Murányi István 2006 *Identitás és előítélet*. Budapest, Új Mandátum.
- Pulay Gergő 2005 Vendégek, akik maradtak. *Anthropolis*, 2.2:38-42.
- Sanbar, Elias 2006 Téren és időn kívül. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 105-112.
- Siikala, Anna-Leena *Etnikus hagyományok és átalakuló társadalmak (Az identitás keresése)*. Forrás: <http://www.folkline.hu/kiadvanyok/siikala.html>
- Silberman, Neil Asher 2006 A múlt strukturálása. Izraeliek, palesztinok és a régészeti emlékek szimbolikus hatalma. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 89-103.
- Szarka László 2004 Többség és kisebbség a 20. századi kelet-közép-európai nemzetállamokban. In *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Budapest, Lucidus Kiadó. Elektronikus forrás: www.mtaki.hu/docs/kisebbségi_lethelyzetek/szarka_laszlo_kisebbs_lethelyzetek_i_1_tobbseg_kisebbség.pdf
- Tamás Pál – Erőss Gábor – Tibori Tímea szerk. 2005 *Kisebbség – többség. (Nemzetfelfogások sorozat 1.)* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Szociológiai Kutatóintézet.

A jelzett kötet: Török József szerk. *Kultúrák között*. A X. Közművelődési Nyári Egyetem konferencia-kötete. Csongrád Megyei Népművelők Egyesülete – Magyar Művelődési Intézet, Szeged – Budapest, 2009.

Megjelent: *Kultúra és Közösség* 2008/3:5-12. oldal